કિસા ગોતમી અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો

[બૌદ્ધકાલીન ભારતની ૯૩ સન્નારીઓનાં ચરિત્રો]

ભિક્ષુ અખંડાનંદની પ્રસાદી

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ઠે. ભદ્ર પાસે અમદાવાદ અને કાલબાદેવી રોડ મુંબઈ ૨

સવા રૂપિયો

'ભારતની દેવીઓ' ગ્રંથ રજો

કિસા ગોતમી

અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો

(બૌદ્ધકાલીન ભારતની ૯૩ સન્નારીઓનાં ચરિત્રો)

૧

★

યોજક :
સ્વ૦ શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત
મુકામ : કોટા (રાજસ્થાન)

★

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ની પ્રસાદી
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
ઠે. ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ અને કાલબાદેવી રોડ મુંબઈ ૨

★

સવા રૂપિયો

સંવત ૨૦૦૫ . . પ્રત ૧૦૦૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ત્રિભુવનદાસ ગ૦ ઠક્કર,
સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ : : અમદાવાદ

નિવેદન

આ અગાઉ 'ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો' અને 'ભારતની દેવીઓ'ના નામે ત્રણ આવૃત્તિ બહાર પડેલી છે. તે પૈકીના બીજા ગ્રંથને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાખીને તે પૈકીનું આ પહેલું પુસ્તક 'કિસા ગોતમી અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો' એ નામથી પ્રસિદ્ધ થાય છે.

'ભારતની દેવીઓ' પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી છે. એ દળદાર ગ્રંથને ખરીદી શકે એવાં કુટુંબોની સ્ત્રીઓ આવા ગ્રંથના વાચનથી વંચિત ન રહે એ લક્ષમાં લઈને આ રીતે છૂટા વિભાગો કરવામાં આવ્યા છે.

આ પુસ્તકમાં બૌદ્ધકાલીન ભારતવર્ષની ૯૩ સાધ્વી સન્નારીઓનાં ચરિત્રો આવે છે.

મુંબઈ,
તા. ૨૫–૭–'૪૯

સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ વતી
મનુ સૂબેદાર (પ્રમુખ)

'સસ્તું' સાહિત્ય એટલે ઊંચામાં ઊંચું સાહિત્ય'

ઘરમાં વસાવવા જેવા ગ્રંથો

પુસ્તકનું નામ અને વિગત	પાન	કિંમત	પોસ્ટેજ
ઉપદેશસારસંગ્રહ–મહાત્મા તિરુવલ્લુવરનો વેદતુલ્ય બોધ	૩૮૪	૧–૮	૦–૪
આખ્યાનમાળા–ભાગ ૧ લો–બોધક આખ્યાનો ...	૭૮૮	૩–૦	૦–૭
સ્વામી રામતીર્થ ગ્રંથ ૧ લો–એમના સદુપદેશ, વ્યાખ્યાનો ઇ. ...	૫૬૪	૩–૦	૦ ૬
,, ,, ,, **૪ થો**–વિસ્તૃત ચરિત્ર તથા વેદાંતના ઉપદેશો ...	૬૭૨	૩–૮	૦–૭
વિવેકાનંદ ભાગ ૮ મો–સ્વામીશ્રીના ઉપદેશો, ભક્તિયોગ આવૃત્તિ ૨જી...	૩૮૪	૨–૦	૦–૪
તુકારામગાથા–ગ્રંથ ૧ લો–૨ જો–ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યપ્રેરક અભંગોનું સરળ ભાષાંતર	૧૮૪૦	૬–૦	૦–૧૫
આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ–ભાગ ૨ જો–૭૦ ટૂંકાં ચરિત્રો	૬૨૪	૩–૦	૦–૭
આદર્શ દષ્ટાંતમાળા–ભાગ ૧ લો–બોધક ૪૨૪ ,, ,, ,, ટૂંકાં દષ્ટાંતો ...	૪૩૨	૨–૮	૦–૪
,, ,, ,, **૨ જો**–બોધક ૪૯૫ ટૂંકાં દષ્ટાંતો ...	૪૯૬	૨–૮	૦–૫
ચૈતન્યમહાપ્રભુ–ત્રણ અંશો, વિસ્તૃત ચરિત્ર (સચિત્ર)	૧૫૯૬	૮–૦	૦ ૧૫
સંત તુકારામ–મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ સંતનું ચરિત્ર	૬૪૮	૩–૦	૦–૬
સ્વામીશ્રી બ્રહ્માનંદ ને **શિવાનંદનાં ચરિત્રો**	૪૨૪	૧–૬	૦–૪
ભક્તચરિત્ર–ભક્તમાળમાં નહિ આવેલાં ચરિત્રો	૫૨૮	૨ ૮	૦–૬
ટૂંકી વાર્તાઓ–ગ્રંથ ૧ લો–સામાજિક નિર્દોષ ૬૬ વાતો	૫૮૮	૨–૮	૦–૬
,, ,, ,, **૩ જો**–સર્વ માટે ઉપકારક ૮૬ વાતો	૭૨૦	૨–૮	૦–૬
ભારતની દેવીઓ ગ્રંથ ૧ લો–પ્રાચીનયુગની સતીઓ	૭૩૨	૩–૦	૦–૬
,, ,, ,, **૨ જો**–મધ્યયુગનાં ઐતિ. ચરિત્રો	૭૩૨	૩–૦	૦–૭
,, ,, ,, **૩ જો**–મધ્યયુગ ને અર્વાચીન ,, ...	૮૦૪	૩–૦	૦–૮
પ્રીતમદાસની વાણી–ભજનો, ધોળ, છપ્પા, કક્કા, મહિના	૫૬૦	૩–૦	૦–૪
સુબોધપુષ્પવાટિકા (ગુલિસ્તાઁ)–મહાત્મા શેખ સાદીકૃત	૧૩૬	૦–૫	૦–૨
શુભસંગ્રહ ભાગ ૨ જો–દવાઓ ને જરૂરી માહિતી આપતા ૧૪૮ લેખો	૫૪૪	૩–૦	૦–૫
,, **ભાગ ૭ મો**–દવાઓ ને જરૂરી માહિતી, ૧૬૫ લેખો	૭૩૬	૩–૦	૦–૬
સાચું સ્વર્ગ–ભક્તિ ને જ્ઞાન વિષયક સાદી વાતો	૪૯૨	૨–૦	૦–૫
સ્વર્ગની કૂંચી–સદ્વર્તન રાખતાં શીખવનારો બોધ	૩૭૨	૨–૦	૦–૪
સ્વર્ગની સીડી–મોક્ષમાર્ગ પ્રાપ્ત કરવાનાં ૧૨ પગથિયાં	૩૬૦	૨–૦	૦–૪

સ્વર્ગનું વિમાન-ભક્તિના મહિમાના ૩૨૫ દાખલા	૩૭૨	૨—૦	૦—૪
સ્વર્ગનો આનંદ-ભક્તિ ને તેના પ્રકારોની સમજ	૩૬૦	૨—૦	૦—૪
સ્વર્ગનો ખજાનો-ભક્તિમાર્ગ સમજાવતું પુસ્તક	૩૧૨	૨—૦	૦—૪
સ્વર્ગનો પ્રકાશ-જ્ઞાન અને પરમાર્થની વાતો	૩૩૬	૨—૦	૦—૪
મોહમુદ્દગર ને બીજાં ૧૪ રત્નો-સરળ અર્થ સાથે	૧૬૮	૧—૦	૦—૨
શતશ્લોકી ને બીજાં બાર રત્નો-સરળ અર્થ સાથે	૨૦૦	૦—૧૨	૦—૨
સ્તોત્રસંગ્રહ-ભક્તિ ને વેદાંત-સ્તોત્રો અર્થ સાથે	૨૨૦	૦—૧૦	૦—૨
સર્વવેદાંત-સિદ્ધાંત-સારસંગ્રહ-ભાષાંતર સાથે	૨૨૪	૧—૪	૦—૩
વિવેકચૂડામણિ-સરળ અનુવાદ સાથે	૧૬૦	૦—૧૨	૦—૨
એકનાથી ભાગવત-એકનાથ મહારાજના વિવરણ સાથે	૬૦૦	૫—૦	૦—૧૨
મહાવાક્ય-રત્નાવલિ-૧૦૮ ઉપનિષદોના સારરૂપ સંગ્રહ, સરળ ભાષાંતર સાથે ...	૧૮૪	૦—૧૨	૦—૨
વિદુરનીતિ-સરળ અનુવાદ સાથે	૧૬૮	૧—૦	૦—૨
આત્મસાક્ષાત્કારની કસોટી-સ્વામી ... સ્વયં જ્યોતિતીર્થ	૨૦૮	૧—૪	૦—૨
અવધૂત ગીતા-સુધારાવધારા સાથે ૨જી આવૃત્તિ	૧૪૪	૧—૪	૦—૨
અષ્ટાવક્ર ગીતા-મૂળ સાથે સરળ ભાષાંતર ...	૭૨	૦—૮	૦—૧
ગીતા-પુરુષાર્થબોધિની-બે ગ્રંથમાં ભાગ ૧ લો- ,, ૨-૩ જો- {મૂળ શ્લોકો, પદચ્છેદ, અર્થ અને પંડિત સાતવલેકરની ટીકા સાથે}	૧૦૬૮	૧૨—૮	૧—૨
જ્ઞાનસત્ર ગીતા-મૂળ શ્લોકો (ગુજરાતી લિપિમાં)	૩૬૮	૧—૪	૦—૪
મોક્ષમાળા-શ્રીમદ્ રાજચંદ્રકૃત...	૧૯૨	૧—૪	૦—૩
શ્રીરામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ ભાગ ૨ જો-રામકૃષ્ણ-કથામૃતથી આગળના ભાગમાં આવતા ઉપદેશો તથા કથાપ્રસંગો	૩૧૨	૨—૦	૦—૪
ધમ્મપદ-બૌદ્ધ ધર્મનું ગીતા જેવું અમૂલ્ય પુસ્તક...	૧૯૨	૧—૦	૦—૩
પંચીકરણ-મુમુક્ષુઓના આત્મબોધ માટે સર્વોત્તમ ગ્રંથ, દૃષ્ટાંતો અને યુક્તિ-અનુભવવાળી ટીકા સાથે...	૨૬૪	૨—૦	૦—૪
પ્રભુમય જીવન-સુખી થવાના સરળ ઉપાયો...	૧૯૨	૦—૧૨	૦—૨
,, **જીવનનું રહસ્ય**-સદુપદેશ, ભજનો ઇ. સાથે...	૧૬૮	૧—૦	૦—૪
વિચારસાગર-૨જી આવૃત્તિ, શ્રીનિશ્ચળદાસજીકૃત વેદાંતનો મહાન ગ્રંથ મૂળ દોહા, અર્થ તથા વિવરણ સાથે	૪૦૦	૩—૦	૦—૫
સૂર્યકાંત-મુમુક્ષુઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી ગ્રંથ ..	૨૭૨	૨—૦	૦—૪
બાળસદ્બોધ- ,, વાર્તાઓરૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ ..	૧૨૮	૦—૮	૦—૨
બાલભારત-(સચિત્ર) સંક્ષિપ્ત મહાભારત ...	૨૮૮	૧—૮	૦—૪
ઓખાહરણ-મહાકવિશ્રી પ્રેમાનંદકૃત-મોટા અક્ષરોમાં અઘરા શબ્દોના અર્થ સાથે...	૧૧૨	૦—૮	૦—૨

અનુક્રમ

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫	૩૨	કાશામ્બીકૃત	કૌશામ્બીકૃત
૪૭	૧૪	ભોગવતાં	ભોગવતો
૯૩	૧૩	અહત્	અર્હત્
૧૦૪	૧૪	પાતાની	પોતાની
૧૨૭	૧૩	ધર્મેપાલ	ધર્મપાલ
૧૨૮	૧૯	एकम	एकम्
૧૪૧	૨૮	ત્રૈવિધ	ત્રૈવિદ્ય
૧૪૮	૧૧	ગાતમી	ગૌતમી
૧૫૪	૨૫	પ્રતિવ્રતા	પતિવ્રતા
૧૬૪	૨૫	રૂપાલાવણ્ય	રૂપલાવણ્ય
૧૭૦	૧૬	કાચનું	કાર્યનું

'ભારતની દેવીઓ' ગ્રંથ રજો

કિસા ગોતમી

અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો

(બૌદ્ધકાલીન ભારતની ૯૩ સન્નારીઓનાં ચરિત્રો)

૧

भारतनी देवीओ×

ग्रंथ २ जो

बौद्धयुगनां स्त्रीरत्नो*

ઉપોદ્ઘાત

અમારી ઘણી વાંચક બહેનોને બૌદ્ધધર્મ સંબંધી બરોબર ખબર નહિ હોય તેથી બૌદ્ધ સન્નારીઓનાં ચરિત્રનો પરિચય કરાવતાં પહેલાં બૌદ્ધ ધર્મ વિષે બે શબ્દો કહેવા અનુચિત નહિ ગણાય.

આજથી અઢી હજાર કરતાં પણ વધારે વર્ષ પૂર્વે ગૌતમબુદ્ધ નામના એક મહાપુરુષે ભારતવર્ષમાં એ ધર્મની સ્થાપના કરી હતી. બુદ્ધદેવના મૃત્યુ પછી ઘણાં વર્ષો સુધી એ ધર્મ આપણા દેશનો મુખ્ય ધર્મ રહ્યો હતો. ભારતની બહાર ચીન, જાપાન વગેરે દેશોમાં આજ પણ એ ધર્મને લોકો માને છે અને બુદ્ધદેવને જન્મ આપનાર પવિત્ર ભારતભૂમિની યાત્રા કરવા સારૂ એ દેશથી અનેક યાત્રીઓ આવે છે. જૈન ભાઈઓના તીર્થંકર મહાવીર સ્વામીનાજ સમયમાં, પણ એમનાથી જરાક પાછળ બુદ્ધદેવ

× આ ગ્રંથની આ અગાઉની બે આવૃત્તિઓ 'ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો'ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. આ તેની ત્રીજી આવૃત્તિ 'ભારતની દેવીઓ'ના નામથી પ્રસિદ્ધ થાય છે. —પ્રકાશક

* ૧–માદ્રીથી ૬૧–દેવસ્મિતા સુધીની દેવીઓ બૌદ્ધયુગની છે.

ઉત્પન્ન થયા હતા. એમના વખતમાં આર્યોનો વૈદિક ધર્મ વિકાર પામી ચૂક્યો હતો. સાપ ગયા અને લિસોટા રહ્યા એ પ્રમાણે વેદ અને ઉપનિષદ્‌ના ઉત્તમ ગહન સિદ્ધાંતો સમજનારા અને તે પ્રમાણે વર્તનારા તો થોડા રહ્યા હતા અને કર્મકાંડ, ખોટા વાદવિવાદ અને જીવહિંસા આદિ વખોડવા લાયક કામ કરનારા ઘણા લોકો રહી ગયા હતા.

જેને ખરો બોધ થયો હોય, જે મોહનિદ્રામાંથી જાગ્યા હોય તેને બુદ્ધ કહે છે. બુદ્ધદેવનો ઉપદેશ એ હતો કે કેવળ વૈદિક યજ્ઞયાગ કર્યાથી ધર્મ સધાતો નથી. પવિત્ર જીવન ગાળવું, સારા વિચારો રાખવા, એજ ખરો ધર્મ છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર બધા બરાબર રીતે એ ઉચ્ચ ધર્મના અધિકારી છે. યજ્ઞમાં પશુનું બલિદાન આપવું અથવા અન્ય કોઇ પ્રકારે જીવની હિંસા કરવી એ મહાપાપ છે. બ્રાહ્મણશૂદ્રનો ભેદ ભૂલી જઇને સર્વ પ્રકારની જીવહિંસાનો ત્યાગ કરીને, બધાએ ભોગવિલાસહીન પવિત્ર જીવન ગાળવું અને જગતનું કલ્યાણ કરવું. આ પ્રમાણે જીવન ગાળવાથી ધીમે ધીમે મનુષ્યનો આત્મા બધા પ્રકારના મોહ અને પાપ-વાસનામાંથી છૂટી જઇને નિર્વાણ મેળવશે.

બૌદ્ધધર્મના મહામંત્રમાં ત્રણ વિષય બતાવેલા છે.

'**बुद्धं शरणं गच्छामि**–હું બુદ્ધને શરણ જાઉં છું.'

'**धर्मं शरणं गच्छामि**–હું ધર્મને શરણ જાઉં છું.'

'**संघं शरणं गच्छामि**–હું સંઘને શરણ જાઉં છું.'

ગૌતમ બુદ્ધનો મુખ્ય ઉપદેશ એ હતો કે આ સંસારમાં દરેક વસ્તુ ક્ષણભંગુર અને દુઃખના કારણરૂપ છે.

સંસારના એ દુઃખનો ઇલાજ શો? ઇલાજ કરતાં પહેલાં રોગનું કારણ શોધવું જોઇએ. તૃષ્ણા–સુખ ભોગવવાની રાતદિવસ લાલસામાંથી દુઃખ ઊપજે છે, માટે આત્મવાદ ત્યજી અનાત્મવાદ ગ્રહણ કરવો; એટલે કે હુંપદ છોડી દેવું.

"તૃષ્ણા અને તૃષ્ણામાંથી ઊપજતા 'ઉપાદાન' (વિષય-ગ્રહણ)નો નાશ થાય, એટલે પુનર્જન્મ અને પુનર્જન્મ સાથે જોડાયલાં જરા (વૃદ્ધાવસ્થા) અને મરણ વગેરેનાં દુઃખો શમી જાય. આ દુઃખરહિત સ્થિતિ તે **નિર્વાણ**. 'નિર્વાણ' એટલે બુઝાઈ

જવું-મનુષ્યના હૃદયમાં હુંપણું અને રાગદ્વેષ વગેરે જે જે વૃત્તિઓ સળગે છે તેનું બુઝાઇ જવું." (-ધર્મવર્ણન)

એ નિર્વાણ પામવાને માટે બુદ્ધદેવે જે ઉપાય બતાવ્યા છે છે તેને 'મધ્યમ પ્રતિપદા' અથવા 'આર્ય અષ્ટાંગ માર્ગ' કહે છે. એ આઠ માર્ગ નીચે મુજબ છે:-

(૧) સમ્યગ્ દૃષ્ટિ-સારી સમજણ, જ્ઞાન.

(૨) સમ્યક્ સંકલ્પ-સારો સંકલ્પ (ક્રિયા કરવાનો નિશ્ચય.)

(૩) સમ્યગ્ વાક્-સારી વાણી; જેમકે અસત્ય ન બોલવું, ચાડી કે નિંદા ન કરવી, ગાળ ન દેવી, મિથ્યા બકવાદ ન કરવો.

(૪) સમ્યક્ કર્મ-સારાં કર્મ, શીલ અને દાન.

(૫) સમ્યગ્ આજીવ-સારી આજીવિકા, સારો ધંધો કરીને ગુજરાન ચલાવવું.

(૬) સમ્યગ્ વ્યાયામ-સારો પ્રયત્ન.

(૭) સમ્યક્ સ્મૃતિ-સારી સ્મૃતિ તથા વિચાર.

(૮) સમ્યક્ સમાધિ-સારી સમાધિ, ચિત્ત એકાગ્ર કરવું તે.

આ નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગમાં જે વિઘ્નો નડે છે તેને 'દશ સંયોજન' કહે છે. એ વિઘ્નો આ પ્રમાણે છે:—(૧) સત્કાર્ય દૃષ્ટિ-આત્મવાદ=હુંપણાની દૃષ્ટિ, (૨) વિચિકિત્સા=સંશય, (૩) શીલ-વ્રતપરામર્શ=શીલ અને વ્રતનું ચિંતન કર્યા કરવું અને એને પોતાના હુંપદ સાથે જોડવાં. (શીલ અને વ્રત પાળવાં સારાં છે, પણ એનાજ ચિંતનમાં ભરાઇ રહેવાથી નુકસાન છે. આ ત્રણ 'સંયોજન' તોડનાર 'સોતાપન્ન' થાય છે અર્થાત્ તે નિર્વાણના વહેણમાં પડે છે.) તે ઉપરાંત (૪) કામ, (૫) દ્વેષ, (૬) રૂપરાગ, (૭) અરૂપરાગ (અણદીઠ સ્વર્ગના સુખની આસક્તિ), (૮) માન, (૯) ઉદ્ધતપણું અને (૧૦) અવિદ્યા (એ પણ નિર્વાણના માર્ગમાં આડે આવનારી અને મનુષ્યને સંસાર સાથે બાંધી રાખનારી સાંકળો છે.)

બૌદ્ધધર્મમાં વળી દશ શીલ, દશ શિક્ષા અને છ પારમિતાઓ કહી છે.

(૧) હિંસા ન કરવી, (૨) ચોરી ન કરવી, (૩) જૂઠું ન બોલવું, (૪) મદ્ય ન પીવું, (૫) બ્રહ્મચર્ય પાળવું, (૬) રાતે ભોજન ન કરવું, (૭) પુષ્પહાર, ચંદન વગેરે સુગંધી પદાર્થો ધારણ ન કરવા, (૮) જમીન ઉપર સાદડી પાથરીને સૂવું, (૬ થી ૮ સુધીનાં શીલ

ગૃહસ્થ માણસે પણ અઠવાડિયામાં એક વાર પાળવાનાં છે.) (૯) નાચ અને ગાનતાનથી વિરમવું અને (૧૦) સુવર્ણાદિ ધાતુનો પરિગ્રહ ન કરવો. (સાધુઓએ દશે શીલ ખાસ પાળવાનાં છે.)

દશ શિક્ષા આ પ્રમાણે છે. (૧) હિંસા કરવી નહિ, (૨) વગર આપ્યું લેવું નહિ) (૩) બ્રહ્મચર્ય પાળવું (ગૃહસ્થે પોતાનીજ પત્ની ઉપર સ્નેહ રાખવો), (૪) જૂઠું ન બોલવું, (૫) ચાડી ન ખાવી, (૬) ઉદ્ધતાઈ ન વાપરવી, (૭) વૃથાપ્રલાપ ન કરવો, (૯) લોભ ન કરવો, (૯) દ્વેષ ન રાખવો અને (૧૦) વિચિકિત્સા એટલે કે શાસ્ત્ર અને પરમાર્થ સંબંધે સંશયપણું ન રાખવું.

છ પારમિતાઓ અર્થાત્ સંસારસાગરમાંથી પાર તરી જવાનાં છ સાધનો આ પ્રમાણે છે:—

(૧) દાનપારમિતા (દ્રવ્ય, વિદ્યા, ધર્મોપદેશ વગેરેનાં દાન) (૨) શીલપારમિતા. (ઉપર વર્ણવેલાં શીલ પાળવાં), (૩) ક્ષાંતિપારમિતા, (દુઃખ ખમવાં તથા પારકાના અપકારની ક્ષમા આપવી), (૪) વીર્યપારમિતા (સંસારની લાલચોને જીતી કલ્યાણને માર્ગે ચઢવાની મારામાં શક્તિ છે એમ ઉત્સાહ રાખવો), (૫) ધ્યાનપારમિતા (ધર્મ અને બુદ્ધ ભગવાનનું ધ્યાન કરવું અને (૬) પ્રજ્ઞાપારમિતા (જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું)*

બુદ્ધદેવને સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યે ઘણું માન હતું અને જનસમાજમાં સ્ત્રી જાતિનો આદર થાય એવી એમની ઇચ્છા હતી. છ દિશાઓની પૂજાનું રહસ્ય સમજાવતાં એમણે પત્નીપુત્રને દક્ષિણ દિશારૂપ માનીને તેમની પૂજાનો વિધિ નીચેના શબ્દોમાં બતાવ્યો છે. પશ્ચિમ દિશા જે પત્ની તેની પૂજાનાં આ પાંચ અંગ છે. (૧) તેને માન આપવું, (૨) તેનું અપમાન ન થવા દેવું, (૩) એક પત્નીવ્રત આચરવું, (૪) ઘરનો કારભાર તેને સોંપવો, (૫) વસ્ત્રાલંકારની તેને ખોટ ન પડવા દેવી. આ પાંચ અંગોથી જો પતિ પત્નીની પૂજા કરે તો પત્ની તે પતિ ઉપર પાંચ પ્રકારનો અનુગ્રહ કરે છે:—

(૧) ઘરમાં સારી વ્યવસ્થા રાખે છે, (૨) નોકરચાકરને પ્રેમથી સંભાળે છે; (૩) પતિવ્રતા થાય છે; (૪) પતિએ મેળવેલી સંપત્તિ-

* બૌદ્ધધર્મ સંબંધી ઉપરની બધી હકીકત આચાર્ય શ્રીઆનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ રચિત 'ધર્મવર્ણન' નામના ઉત્તમ ગ્રંથમાંથી લેવામાં આવી છે. —લેખક

નું રક્ષણ કરે છે; ઉડાઉ થતી નથી અને (૫) સર્વ ગૃહકૃત્યોમાં તત્પર રહે છે.×

બૌદ્ધકાળમાં ભારતવર્ષની સ્ત્રીઓનો શો દરજ્જો હતો, એ સંબંધમાં 'પ્રબુદ્ધભારત'માં એક વિદ્વાન લખે છે કે, "ભિક્ષુઓ કરતાં ભિક્ષુણીઓની સંખ્યા ઓછી હતી, પણ સમાજમાં એમને ઘણું ઉચ્ચ સ્થાન મળેલું હતું. એમની વિદ્યા, બુદ્ધિ તથા સમાજ ઉપરની તેમની ખાસ અસર સંબંધી હકીકત આપણને 'માલતી-માધવ' જેવા સંસ્કૃત પુસ્તકોમાંથી મળી આવે છે. કોઇ કોઇ ભિક્ષુણી સમનેરા તથા અર્હત્ પદને પણ પામી શકતી હતી. મહાત્મા ગૌતમબુદ્ધના જીવનકાળમાં સુતપિતકની થેરી ગાથા અનેક વૃદ્ધ ભિક્ષુણીઓને હાથેજ રચાઇ હતી; એમાંની ઘણીખરી ગાથાઓ ઉત્તમ છે એટલુંજ નહિ, પણ સ્ત્રીઓની ઇશ્વરભક્તિ તથા બુદ્ધિનાં જ્વલંત ઉદાહરણ પણ આપણને એમાંથી મળી આવે છે. એમણે નીતિના સિદ્ધાંતો તથા બૌદ્ધધર્મના ઉપદેશોનું વર્ણન બહુજ સરસ રીતે કર્યું છે. એ થેરીઓના ઉપદેશને સાંભળવા સારૂ અનેક ભિક્ષુ તથા ભિક્ષુણીઓ એકઠાં થતાં.

બૌદ્ધ સાહિત્ય સ્ત્રીઓને ઘણુંજ ઉચ્ચ સ્થાન આપે છે. સ્ત્રીઓને પહેલાં તો બૌદ્ધ મંદિરોથી દૂર રાખવામાં આવી હતી, પણ ધીમે ધીમે બૌદ્ધ ધર્મનાં મંદિરોની એજ ધણીધોરી થઇ પડી હતી.

બૌદ્ધધર્મની પ્રબળ લહેર બધી જાતિઓમાં ફેલાઇ ગઇ હતી. એના શિક્ષણની અસર બહુજ ઊંડી હતી. એ સમયના રાજવંશ, વણિકસમાજ તથા કારીગરોમાં પણ આદર્શ સ્ત્રીઓનાં એવાં ઉદાહરણ મળી આવે છે, જે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે વિદ્યા અને બુદ્ધિ, ધર્મ અને ઉદારતા તથા દાન અને પુણ્યની પ્રવૃત્તિ કોઇ ખાસ ન્યાતની સ્ત્રીઓમાંજ જોવામાં આવતી એમ નહોતું. પ્રત્યેક જાતિ અને પ્રત્યેક વર્ણમાં એ પ્રવૃત્તિ વિદ્યમાન હતી.

બૌદ્ધયુગમાં બાળલગ્ન નહોતાં. કન્યા પુખ્ત વયની થતી ત્યારેજ તેનું લગ્ન થતું. વરની પસંદગીની બાબતમાં તેને સ્વતંત્રતા હતી. વિધવાવિવાહ નીચ જાતિઓમાંજ નહિ પણ ઉચ્ચ જાતિઓમાં પણ થતો હતો. બાળક સમજણો થાય ત્યારેજ તેને પરણાવવાનો

× પ્રોફેસર ધર્માનંદ કાશામ્બીકૃત 'બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ'માંથી

વિચાર કરવામાં આવતો. પ્રેમ અને સંવનનનો રિવાજ પણ હોય એમ જણાય છે. કુમારિકાઓનાં લગ્ન પણ યુવાવસ્થાને પ્રાપ્ત થતાં લગી થતાં નહોતાં. મામાની પુત્રી સાથે લગ્ન કરવાનો રિવાજ રાજકુટુંબોમાં અને ખાસ કરીને શાક્ય વંશીઓમાં પ્રચલિત હતો.

સ્ત્રીઓને ભ્રષ્ટ ગણીને એકદમ ત્યજી દેવામાં નહોતી આવતી. અંબપાલી ગણિકા તથા સમાજથી ભ્રષ્ટ થયેલી બીજી કેટલીક સ્ત્રીઓ પ્રત્યે ભગવાન તથાગતે બતાવેલી દયા તથા સહાનુભૂતિ એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે અને પ્રકટ કરે છે કે બુદ્ધિની દુર્બળતાને લીધે—મનુષ્યમાં રહેલા કુદરતી સ્વભાવને લીધે—ઇંદ્રિયના વિકારને વશ થઇ સત્પથમાંથી ચળેલી સ્ત્રીઓને પણ સુધારી શકાય છે અને એમના જીવનનો વિશેષ તિરસ્કાર ન કરીએ તો તેઓને હાથે પણ સમાજની અધિક લાભદાયક સેવા થઈ શકે છે.

૧–माद्री

આ માદ્રી રાજા પાંડુની પત્ની અને નકુલસહદેવની માતા માદ્રી નથી; પણ પ્રાચીન કાળની એક બીજીજ સન્નારી છે. એ સમયમાં શિબિ દેશમાં સંજય નામનો એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેના કુમારનું નામ વેસ્સંતર હતું. રાજકુમાર ઘણો પુણ્યાત્મા અને દાન કરવામાં છૂટા હાથવાળો હતો. તેમના રાજ્યમાં ધોળા હાથી હતા અને એમ મનાતું કે, એ હાથીઓના પ્રતાપે શત્રુઓ એ રાજ્ય ઉપર આક્રમણ કરીને ફાવી શકતા નહોતા. એક દિવસ કલિંગ દેશના આઠ બ્રાહ્મણો આવીને રાજકુમાર પાસેથી માગીને એ ધોળા હાથીઓ દાનમાં લઇ ગયા. પ્રજા, એ વાતની ખબર પડતાં ઘણી ગુસ્સે થઇ. હવે પોતાના રાજ્ય ઉપર અવશ્ય આફત આવશે એવો ભય એમને ઉત્પન્ન થયો. પ્રજાજનોએ જઇને રાજા સંજય આગળ પ્રાર્થના કરી. એ વખતના રાજાઓ ઘણાજ ન્યાયી અને નિષ્પક્ષપાતી હતા. મહારાજા સંજયને પ્રજાની ફરિયાદ વ્યાજબી જણાઈ અને તેમણે પુત્રને દેશનિકાલની સજા કરી.

રાજકુમારને જ્યારે પિતા તરફની વનગમનની આજ્ઞાની ખબર પડી ત્યારે તેણે સાતસો વસ્તુઓના મહાદાનની ક્રિયા કરવા સારૂ એક દિવસની મુદત માંગી. એ આખો દિવસ એણે દાનાલય-માં જઇને અનેક કિંમતી પદાર્થોનું દાન કર્યું અને રાત પડી ત્યારે મનમાં વિચારવા લાગ્યો: “ કાલ સવારે મારે આ દેશ છોડીને ચાલ્યા જવું પડશે. ચાલ, હમણાંજ પિતામાતાની પાસે જઇને વિદાય લઇ આવું તથા છેલ્લા પ્રણામ પણ કરી આવું. રાતોરાતજ હું મહેલનો ત્યાગ કરીશ અને મહેલમાં ફરીથી પ્રવેશ નહિ કરૂં. ”

ત્યાર પછી વેસ્સંતર અશ્વોવાળા રથમાં બેસીને પિતાના મહેલ-માં ગયો. તેની રાણી માદ્રી મનમાં ને મનમાં વિચારવા લાગી: “ હું પણ ફરીથી આ મહેલમાં પ્રવેશ નહિ કરૂં. હમણાંજ સાસુજી તથા

સસરાજીને ભક્તિપૂર્વક પગે લાગી આવીને, તેમની પાસે વિદાય માગીને હું પણ પતિદેવની સાથે સાથે જઇશ.”

એવો વિચાર કરીને રાજપુત્રવધૂ માદ્રી પણ એજ રથમાં પતિની સાથે ચઢી બેઠી. વેસ્સંતરે પિતાની સમીપ જઇને તેમના ચરણમાં પડીને ભક્તિપૂર્વક કહેવા માંડ્યું: “પ્રજાએ મને દેશનિકાલ કર્યો છે. કાલે હું બંક પર્વત તરફ જવા નીકળીશ. પિતાજી! મનુષ્યમાત્ર લાભ અને નુકસાન, યશ અને અપયશ, નિંદા અને સ્તુતિ, સુખ અને દુ:ખ એ આઠ પ્રકારના લોકધર્મને આધીન છે. આ દુનિયામાં જીવમાત્રને કદી સુખ અને કદી દુ:ખ ભોગવવું પડ્યું છે, પડે છે અને પડશે. આખી જિંદગી સુધી લાગલાગટ સુખ કોઈ પણ મનુષ્ય કદાપિ ભોગવી શકતો નથી. બધાને મૃત્યુના મુખમાં એક દિવસ સપડાવું પડશે, એમ ધારીને એ બધા દુ:ખના વિચારથી ત્રાસ પામીને સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્દેશથી મારા મહેલમાંની બધી વસ્તુઓને મેં ખપવાળા લોકોને દાન કરી દીધી છે અને તેમની પ્રાર્થનાનુસાર આ રાજ્યનો પણ ત્યાગ કરવાની મને ફરજ પડી છે. માણસ સંપત્તિ અને વિપત્તિમાંથી કદી પણ સંપૂર્ણરૂપે મુક્ત રહી શકતો નથી, માટે હાલ તો જો કે હું વાઘ, ચિત્તા, રીંછ વગેરે ફાડી ખાનારાં વિકરાળ જાનવરોથી વસાયલા ઘોર ભયાનક જંગલોમાં દીનતાથી વાસ કરીશ, તોપણ મારી ખાતરી છે કે, એ અરણ્યવાસમાંજ મારે હાથે કોઇ એવું કાર્ય થશે કે, જેથી મારૂં પ્રયોજન સિદ્ધ થશે. પિતાજી! આ મોહ અને સુખમાં આપજ નિરાંતે પડ્યા રહો!”

પિતાની સાથે એ પ્રમાણે વાતચીત કરીને વેસ્સંતર માતાની સમીપ ગયો અને માતાને સંબોધન કરીને કહેવા લાગ્યો: “મા! તારા સ્નેહ અને લાડનો બદલો હું કોઇ દિવસ વાળી શકું એમ નથી. મેં મારી પોતાની મિલકત દાન કરી દીધી તેથી પ્રજાજનોને ઘણું લાગી આવ્યું છે. એ પાપને લીધે મને દેશવટો મળ્યો છે. બંક પર્વત ઉપર જઇને ગરીબાઇથી સંન્યાસીરૂપે હું મારૂં જીવન ગાળીશ. માતા! મને શુભેચ્છાઓ સહિત વિદાય કરો!”

જનનીએ કહ્યું: “બેટા! બંક પર્વત ઉપર જઇને તું યતિ બનીને અભિજ્ઞાન અને સમાપત્તિ પ્રાપ્ત કરજે. હું ખુશીથી તને રજા આપું છું, પણ આ મારી કોમળાંગી વધૂએ કદી પણ ટાઢતડકો

વેઠ્યો નથી. ગંભીર અરણ્ય એ તેને રહેવા લાયક સ્થાન કદાપિ નથી. જ્ઞાનની શોધખોળ કરવા નીકળેલા યતિની સાથે જવું, એ તેને માટે વ્યાજબી નથી. દીકરા! તારી સાથે એને પણ વનમાં લઇ જવાની જરૂરજ શી છે ? પુત્ર સહિત એને તો ઘર આગળજ રહેવા દે!"

વેસ્સંતરે કહ્યું: "માતા! મારા પોતાના દેહ ઉપર પણ મારી કોઇ સત્તા નથી, ખાસ કરીને હાલ તો હું મારા ખરીદેલા એક ગુલામને પણ મારી સાથે જવાની ફરજ પાડી શકું એવી દશામાં નથી. માદ્રીની પોતાની મરજી મારી સાથે જંગલમાં આવવાની હોય તો ભલે આવે અને ઘેર રહેવાની ઇચ્છા હોય તો સુખેથી ઘર આગળ રહે."

માદીકરાની આ પ્રમાણે વાતચીત ચાલી રહી હતી તે સાંભળીને રાજા સંજય પણ આગળ આવીને કહેવા લાગ્યાઃ—

"દીકરી માદ્રિ! તમને તો રાજમહેલમાં રહીને ચંદન આદિ સુગંધી દ્રવ્ય શરીરે ચોળવાનો અભ્યાસ છે. અરણ્યમાં જઇ ધૂળથી શરીરને ખરડી નાખવાનો અભિલાષ શા સારૂ કરો છો? તમે તો કાશીમાં બનેલા લાખો રૂપિયાનાં કિંમતી વસ્ત્ર પહેરનારાં છો, હવે વલ્કલ ધારણ કરવાની અભિલાષા શું કામ કરો છો? વધૂ—માતા! અરણ્યનો નિવાસ કાંઇ નાનાં છોકરાંની રમત નથી. સંસારત્યાગી અને દુઃખ વેઠવાના અભ્યાસી સાધુસંતોને તથા રાજ્ય તરફથી સજા પામેલા અપરાધીઓને પણ એ વસમો લાગે છે, તો તમારૂં શું ગજું? તમે તો શરીર અને મન બન્નેમાં દુર્બળ છો, સહજ વાતમાં ભયભીત થઇ જાઓ છો, અરણ્ય એ તમારે યોગ્ય સ્થાન નથી; માટે મારી એજ સલાહ છે કે, તમે કુમારની સાથે ત્યાં જશો નહિ."

માદ્રીએ ઉત્તર આપ્યોઃ "આર્ય! આપ જે કાંઇ કહી રહ્યા છો તે બધું ખરૂં છે; પરંતુ હું સ્વામીથી વિખૂટી પડીને અંગ ઉપર તેલ, ફૂલેલ, ચંદન વગેરેનો લેપ કરવાની કે, કુમળી સુખશય્યામાં સૂવાની કે, લાખો રૂપિયાના મૂલ્યનાં કાશીનાં વસ્ત્રો પહેરવાની અભિલાષા જરાયે રાખતી નથી. હું તો સ્વામીની સાથે ધૂળવાળા રસ્તાઓમાં ફરવાનું, વલ્કલ ધારણ કરવાનું અને કંદ, મૂળ જે કાંઇ મળે તે ખાઇને, અરણ્યમાં ભોંય ઉપરજ સૂઈ રહેવાનું પસંદ કરૂં છું. એમાંજ હું પરમ સુખ માણું છું. મારે માટે તમે જરાયે

ફિકર કરશો નહિ."

મહારાજ સંજયે હવે માદ્રીને ભયબતાવવા માંડ્યો: "બેટા! મારી વાત ધ્યાન દઇને સાંભળ. અરણ્ય એ આપણા રાજમહેલ જેવું નથી; ત્યાં તો ભમરા, મધમાખ, વીંછી વગેરે ઘણા જીવ છે જેના કરડ્યાથી બહુ વેદના થાય છે. એ કલેશ તમારાથી નહિ સહન થાય. વળી ત્યાં માણસને આખો ને આખો ગળી જાય એવા મોટા અજગર રહે છે. વળી ત્યાં કાળા અને મોટા મોટા વાળ-વાળાં રીંછ રહે છે. એક વાર નજરે પડ્યાં તો પછી ઝાડ ઉપર ચઢી ગયે પણ છૂટકો નથી. વળી ત્યાં એક નદીને કાંઠે સોયની અણી જેવાં તીણાં શીંગડાંવાળા પાડાઓ રહે છે. આટલી બધી આપત્તિ-ઓમાંથી તમે તમારૂં રક્ષણ કેવી રીતે કરશો ? સંતાનોનું સુખ જોયા વગર વાછરડું ખોવાઇ ગયું હોય એવી ગાયની પેઠે તમે વલખાં નહિ મારો કે ? દીકરિ ! અહીંયાં મહેલમાં બેઠે બેઠે કોઇ કોઇ વાર શિયાળની ચીસ સાંભળો છો, તો તમને મૂર્ચ્છા આવી જાય છે, તો પછી બંક પર્વત ઉપર જવું એ તમારે માટે કેવી રીતે સંભવિત છે? બપોરે પક્ષીઓ એકઠાં થઇને કલરવ કરે છે, તેનો અરણ્યમાંથી જે પડઘો નીકળે છે તે ઘણોજ ભયાનક હોય છે. જે વનમાં આવા અનેક પ્રકારના ભયનાં કારણો હાજર છે ત્યાં તમે કેવી રીતે રહી શકશો ?"

માદ્રીએ ઉત્તર આપ્યો: "હે દેવ! હે શિબિરાજ્યના અધી-શ્વર! અરણ્યમાં આપે વર્ણવેલી બધી આફતો હોવા છતાં પણ હું સ્વામીનું અનુગમન કરીશ અને એમ કરવાથી જેટલાં કષ્ટ પડશે તે બધાં ધીરજપૂર્વક સહન કરીશ. દેવ! દુઃખ છોડીને ફક્ત સ્વામી-ના સુખમાંજ હું ભાગ પડાવું, તો પછી હું પતિની સહધર્મિણી કેવી રીતે થઇ શકું ? ગાઢા વનમાં થઇને જવાનો પ્રસંગ આવશે, ત્યારે હું સ્વામીની આગળ આગળ જઇશ અને ઘાસ તથા નાનાં નાનાં ઝાડવાંને સ્વામીના માર્ગમાંથી ખસેડીને આઘાં કરીશ. હું તેમની સગવડ પ્રત્યે નજર રાખીશ, એટલે સુધી કે કોમળ વેલ કે ઘાસનું તણખલું પણ એમને અડવા ન પામે તેની કાળજી રાખીશ. આર્ય રમણીને માટે સારા પતિનો સંયોગ એ દુર્લભ વસ્તુ છે. સારો પતિ મળે એટલા સારૂજ કન્યાઓ કર્તવ્યપરાયણ થઇને માબાપની સેવાચાકરી કરતી રહે છે, સદાચાર અને પવિત્રતાપૂર્વક

નીતિનું પાલન કરે છે અને કાળજીપૂર્વક સારાં વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરે છે. દેવ! સ્ત્રીજાતિને માટે ભરથારહીન થવું એ અત્યંત મોટું દુઃખ છે, તો પછી આપ સમજુ થઈને પતિનું અનુકરણ ન કરતાં ઘેર બેસીને વિધવાના જેવું જીવન ગાળવાની મને સલાહ આપો છો ? હું બીજું એક દૃષ્ટાંત આપની આગળ રજૂ કરીશ. મનોહર પુલિનદ્વીપ અને સુંદર તટવાળી નદી હોય પણ જો એમાં જળ ન હોય, તો બધું વ્યર્થ છે. ઊંચા કોટ અને કિલ્લાઓ, પહેરેગીરો, ઉદ્યાન, સુંદર દરવાજાઓ, હવેલીઓ એ બધાથી સુશોભિત નગર હોય; પણ જો એમાં શાસન કરનારનો અભાવ હોય તો એ બધું ફોગટ છે. માણસની પાસે ધન અને કુળ બન્ને હોય પણ વિદ્યા ન હોય તો એ બન્ને વૃથા છે. માણસના શરીર ઉપર લાખો રૂપિયાનાં વસ્ત્રાભૂષણ હોય પણ જો તેનામાં સારી ચાલચલગત ન હોય તો એ બધું મિથ્યા છે; એટલુંજ નહિ પણ રમણીને દશ ભાઈ હોવા છતાં જો એને સ્વામી ન હોય તો એનું જીવન વૃથા છે. વળી એક ઉદાહરણ આપને બતાવું છું. જેવી રીતે રથની શક્તિ જયપતાકા છે, અગ્નિની શક્તિ ધુમાડો છે, રાજ્યની શક્તિ રાજા છે, મનુષ્યની શક્તિ વિદ્યા છે તેમ રમણીની શક્તિ તેનો સ્વામી છે. આર્ય! કોઈ પતિવ્રતા સ્ત્રી સ્વામીના સુખદુઃખમાં ભાગ પડાવે છે, ત્યારે દેવતાઓ, બ્રાહ્મણો અને સાક્ષાત્ ઇંદ્ર પણ એની પ્રશંસા કરે છે. હવેથી આપના પુત્ર ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરશે, એટલે હું પણ એમની સાથે એવાંજ વસ્ત્ર ધારણ કરીને બધી ઋતુઓમાં તેમના દુઃખમાં ભાગ પડાવતી સાથે ને સાથે રહીશ. પર્વતોમાં કે ખીણોમાં કોઈ ફાડી કે કરડી ખાનાર જાનવર આવશે, તો પહેલી હું આગળ થઈશ કે પહેલું મને મોત આવે. એકલી તો આ રાજ્યમાં રહીને આખા રાજ્યની શાસક થવાની પણ મારી મરજી નથી. આપના પુત્ર રાજ્ય કરતા હોત, તો જરૂર હું એ રાજ્યસુખમાં ભાગી બનત. જે રમણી સુખમાં તો સ્વામીની સાથે રહે પણ દુઃખમાં તેનો સંગ છોડી દે, તે રમણી પિશાચી અને રાક્ષસી જેવી નિકૃષ્ટ છે; માટે હું તો મારા સ્વામીની સહચારિણીજ થઈશ.”

મહારાજ સંજયે કહ્યું: “વધૂમાતા! સ્વામીની સુપત્નીરૂપે તેના સુખદુઃખની ભાગીદાર બનવા સંબંધી તમે જે જે દલીલો બતાવી તે બધી વ્યાજબી છે. એને લીધે તમને અરણ્યમાં જતાં રોકવાની મારી જરા પણ ઇચ્છા નથી; પણ મારાં આ બે ફૂલ

જેવાં બાળકોનું શું ! તેમને માટે તો અરણ્ય યોગ્ય સ્થાન નથીજ. તમે એમને મારી પાસેજ રાખતાં જાઓ. તમારાં કરતાં પણ વધારે કાળજી અને લાડથી અમે એમને ઉછેરીશું."

માદ્રીએ ઉત્તર આપ્યો: "પિતાજી ! આપનાં એ સંતાનોને હું પ્રાણ કરતાં પણ અધિક ચાહું છું. અરણ્યમાં વસતી વખતે, નગર અને રાજમહેલની વાસનાઓ મનમાં જાગી આવશે તે વખતે દુઃખને લીધે મરણતોલ દશા થઇ જશે. એવે સમયે આ સુકુમાર પ્યારાં બાળકોના મુખ સામું જોઇને હું દુઃખ વીસરી જઇશ અને શાંતિ મેળવીશ."

પરંતુ રાજા સંજયનું ચિત્ત એટલાથી શાંત થયું નહિ. પૌત્ર-પૌત્રીની પ્રત્યે એમને વિશેષ સ્નેહ હતો; એટલે વનનાં દુઃખ ફરીથી ગણાવીને તથા અહીંયાં જે રાજવૈભવમાં બાળકો ઊછરી રહ્યાં છે તેની સાથે સરખાવીને ફરીથી એમને રાજમહેલમાંજ મૂકી જવા સારૂ માદ્રીને આગ્રહ કર્યો. તેના ઉત્તરમાં માદ્રીએ જણાવ્યું: "આર્ય ! આપ જરા પણ ચિંતા રાખશો નહિ. આપનાં પૌત્ર-પૌત્રીની દેખરેખ હુંજ રાખીશ. મને જે કાંઇ ખાવાપીવાનું અને પહેરવાઓઢવાનું મળશે તે પહેલાં એમને આપીને પછી હું કામ-માં લઇશ. એમને કોઇ પણ જાતની અડચણ ન પડે તેને માટે હું ખાસ કાળજી રાખીશ."

સસરા અને પુત્રવધૂ માદ્રી વચ્ચે આ પ્રમાણે વાતચીત થતાં થતાં આખી રાત વીતી ગઇ અને પ્રભાત થવા આવ્યું. એ વખતે ચાર ઘોડા જોડેલો રથ મહારાજા સંજયના મહેલને બારણે આવીને વાટ જોતો હતો. માદ્રીદેવી વિનયપૂર્વક સાસુસસરાને પગે પડી, વિદાય માગીને તથા દાસીઓ સાથે છેવટની થોડી મીઠી વાતો કરીને, બાળકોને સાથે લઇ રાજમહેલમાંથી વિદાય થઈ અને રાજા વેસ્સંતરના પણ પહેલાં રથમાં બેસી જઇ તેની વાટ જોવા લાગી.

ત્યાર પછી રાજકુમારે પણ બહુ સન્માનપૂર્વક જનકજનનીની પ્રદક્ષિણા કરીને એ રથમાં પ્રવેશ કર્યો અને બંક પર્વત ભણી પ્રયાણ કર્યું. હજારો દાસદાસીઓ તેમને વળાવવા સારૂ ગયાં.

માદ્રીદેવીના જીવનનો ઉત્તરાર્ધ પણ બોધજનક છે. પવિત્ર સીતાદેવીના ઉચ્ચ ચરિત્રે, પતિભક્તિનો કેવો સુંદર અને ઉજ્જ્વલ આદર્શ આર્યરમણીઓ આગળ મૂક્યો છે અને સંસ્કારી પતિ-

વ્રતા રમણીઓના જીવનમાં એ ઉચ્ચ આદર્શનું કેવી ખૂબી સાથે પુનરાવર્તન થતું રહ્યું છે, તે આ ચરિત્રના અવલોકન ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

વનયાત્રામાં યાચકોએ રાજકુમાર પાસેથી રથ પણ માગી લીધો, એટલે વેસ્સંતરે જાલિ નામના પુત્રને તેડી લીધો અને રાણી માદ્રીએ કણ્હાજિના નામની પુત્રીને કેડે બેસાડી. પતિપત્નીએ પગે ચાલીને મુસાફરી કરવા માંડી અને બંક પર્વત ઉપર પહોંચીને એક રમ્ય સ્થાનમાં સુંદર પર્ણકુટિ બાંધીને નિવાસ કરવા લાગ્યાં.

એ પ્રમાણે ઘણો સમય વીતી ગયો. એક દિવસ પતિવ્રતા માદ્રીદેવી પતિને સારૂ સવારના પહોરમાં ફળ, કંદમૂળ તથા પુષ્પ લાવવા સારૂ ગઇ હતી. એવામાં જૂજક નામના એક બ્રાહ્મણે આવીને રાજકુમારને પ્રાર્થના કરી કે, “હું વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ છું. મારી પત્નીને દાસદાસીની જરૂર છે. આપ આપનાં પુત્રપુત્રીને આપો તો મારૂં ઘડપણ સચવાય.”

વેસ્સંતર ના કહેવાનું શીખ્યાજ ન હતા. તેમણે બન્ને બાળકો તરતજ બ્રાહ્મણને સોંપી દીધાં. માદ્રીદેવી ફળમૂળ વીણીને આશ્રમમાં આવી, ત્યારે એણે સંતાનને જોયાં નહિ. આકુળવ્યાકુળ થઇને તેણે પતિને સમાચાર પૂછ્યા, પણ એમણે તો મૌનવ્રત લીધું હતું. રડતી કકળતી રાણી જંગલમાં બાળકોની શોધ કરવા લાગી. એના વિલાપથી અરણ્યવાસી પશુઓનાં હૃદય પણ પીગળ્યાં.

બીજે દિવસે પતિએ પત્નીને બાળકોના દાન સંબંધી ખરી હકીકત કહી, ત્યારે એ શાંત ચિત્તની સતીએ એટલુંજ કહ્યું કે, “આપે બાળકોનું દાન કર્યું તેમાં મારી પૂર્ણ સંમતિ છે, પણ આ વાત આપે મને કાલેજ કેમ ન કહી ?”

વેસ્સંતરના દાનની પ્રશંસા સાંભળીને ઇંદ્રને ઘણો ડર લાગવા માંડ્યો કે, આ રાજા પત્નીને પણ કાંઈ દાનમાં ન આપી દે. એકવાર ઇંદ્રે સાધુનો વેશ ધારીને એની કુટિરમાં પ્રવેશ કર્યો અને સદ્‌ગુણી ભાર્યા માદ્રી દાનમાં માગી.

વેસ્સંતરે તરતજ સાધુવેશધારી ઇંદ્રના હાથમાં પાણી મૂકીને પત્નીનું દાન કર્યું. ઇંદ્રે પ્રસન્ન થઇને પોતાનો વેશ બદલીને ખરૂં સ્વરૂપ ધારણ કરીને જણાવ્યું: “મહારાજ! આ પતિવ્રતા માદ્રી દેવી હવે મારાં થઈ ચૂકયાં; પણ એક અનામત વસ્તુ તરીકે હું

એમને તમારી પાસે મૂકી જાઉં છું. તેનું સારી પેઠે પાલન કરજો અને હવે બીજા કોઇને એમનું દાન કરવાનો આપનો હક્ક નથી રહ્યો એ ધ્યાનમાં રાખશો.”

થોડા સમય પછી જૂજક બ્રાહ્મણની મારફતે રાજકુમારના નિવાસના ખબર મળ્યા અને એ પોતાના પ્રધાન સાથે બંક પર્વત ઉપર જઇને પુત્ર તથા પુત્રવધૂને તેડી લાવ્યા.

કહેવાય છે કે, વેસ્સંતર એ પૂર્વાશ્રમના બોધિસત્ત્વ હતા અને એ જન્મમાં પ્રિયપત્ની અને બાળકોનું દાન કરીને ‘દાનપારમિતા’ ગુણનો અભ્યાસ કર્યો હતો.

દેવી માદ્રી (મદ્દી)નું જીવન ખરેખર બોધક અને પ્રશંસાને પાત્ર છે.*

૨—चुल्लबोधिनी पत्नी

બોધિસત્ત્વ પૂર્વજન્મમાં એક વાર કાશી રાજ્યમાં બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા. એ જન્મમાં એમનું નામ ચુલ્લબોધિ હતું. તેમની પત્ની ઘણી સુશીલ હતી. લગ્ન થઈ ગયું હતું, પણ પતિની વૃત્તિ વૈરાગ્ય તરફ હોવાથી એ વિદુષી તરૂણીએ પણ પોતાની કામવૃત્તિઓને અંકુશમાં રાખી અને પતિને ધર્મસાધનામાં મદદરૂપ થઇ પડવાના હેતુથી તેના વ્રતમાં ભંગ પડવા દીધો નહિ. આખરે જ્યારે ચુલ્લબોધિનાં માતપિતા મરણ પામ્યાં; ત્યારે તેણે કહ્યું: “ભદ્રે ! અમારા પૂર્વજોની આ અપાર સંપત્તિ તું લે અને દાનાદિક પુણ્યકર્મો કરીને આ ઘરમાં સુખેથી કાળ વ્યતીત કર. મને ગૃહસ્થાશ્રમનો હવે કંટાળો આવ્યો છે. હું પરિવ્રાજક વેશે હિમાલય ઉપર વાસ કરવા ઇચ્છું છું.”

તેની પત્ની બોલી: “આર્યપુત્ર! પુરુષોએ પ્રવજ્યા વેશ ધારણ કરવો અને સ્ત્રીઓએ નહિ, એવો નિયમ છે શું ?”

બોધિસત્ત્વે કહ્યું: “એવો કાંઈ નિયમ નથી; તોપણ તું મોટા

* શ્રીયુત ગજેંદ્રલાલ ચૌધરીના ‘શ્વસુર ઓ પુત્રવધૂ’ નામના લેખ તથા આચાર્ય કૌશામ્બીના ‘બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ’ ઉપરથી.

કુળમાં જન્મેલી સુકુમાર સ્ત્રી છે. તારાથી અરણ્યવાસનાં દુઃખો સહ્યાં જશે નહિ. તેથી હું કહું છું કે, તારે આ ઘરમાંજ રહી દાનાદિ પુણ્યકર્મ કરવાં."

બોધિસત્ત્વે ભાર્યાને પોતાની સાથે ન આવવાને ઘણી સમજાવી, પરંતુ તે સત્ત્વશીલ સ્ત્રીએ ભાવિ દુઃખોને ન ગણકારતાં તાપસ વેશ સ્વીકારીને પતિનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો. થોડો સમય બન્નેએ ફળમૂળ ખાઇને હિમાલયમાં વ્યતીત કર્યો. ત્યાર પછી તેઓ ભિક્ષા માગવા સારૂ કાશી રાજ્યમાં આવી પહોંચ્યાં.

કાશીરાજ એક દિવસે બગીચામાં ફરવા ગયો હતો, ત્યાં એણે એક વૃક્ષ નીચે બોધિસત્ત્વને અને બીજા વૃક્ષ નીચે તેની પત્નીને દીઠાં. રાજા સ્ત્રીનું રૂપ જોઇને મોહિત થઈ ગયો અને કાંઇ પણ પરવા ન કરતાં એ સ્ત્રીને પોતાના મહેલમાં લઇ જવાનો સિપાઇઓને હુકમ આપ્યો. રાજમહેલમાં રાજાએ તે સ્ત્રીને લલચાવવાનો ઘણોયે પ્રયત્ન કર્યો પણ ભય કે લાલચ કશાની એ પતિવ્રતા ઉપર અસર થઈ નહિ. આખરે રાજાએ પણ બળાત્કારથી સતીનું શિયળ ભંગ કરવાનો વિચાર માંડી વાળીને તેને બોધિસત્ત્વની પાસે મોકલી આપી.

પતિની ઉચ્ચ અભિલાષાઓ પોષવા માટે, દુઃખમાં પતિની સહચારિણી થવા માટે અને આપત્તિમાં પણ પાતિવ્રત્ય ધર્મમાં અટળ રહેવા માટે ચુલ્લબોધિની પત્ની આપણી પ્રશંસાને પાત્ર છે.*

* 'બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ'માંથી સાભાર ઉદ્ધૃત.

३–मायादेवी

એ કોળિયા દેશના રાજા મહાસુપ્રબુદ્ધની જ્યેષ્ટ કન્યા હતાં. દેવદહ નગરમાં એમનો જન્મ થયો હતો. એમના જન્મ સમયે બ્રાહ્મણોએ ભવિષ્યવાણી કહી હતી કે, "આ કન્યાને પેટે ચક્રવર્તી કુમાર જન્મ લેશે." પિતાને ઘેર એમને ઉચ્ચ પ્રકારનું શિક્ષણ મળ્યું હતું અને અનેક સદ્‌ગુણોથી એમનું જીવન વિભૂષિત થયું હતું. કપિલવસ્તુના પરાક્રમી રાજા શુદ્ધોદન સાથે એમનું લગ્ન થયું હતું. રાજાએ એમને પટરાણીરૂપે સ્થાપ્યાં હતાં. માયાદેવીમાં મિથ્યા માયા લેશમાત્ર નહોતી. એમનું રૂપ અપૂર્વ હતું. અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો એમણે નાશ કર્યો હતો. પ્રજાની સાથે એમની વર્તણુંક માતા સમાન હતી. સદા એમના કલ્યાણ-માંજ પોતે તલ્લીન રહેતાં. મુરબ્બીઓ પ્રત્યે સાક્ષાત્ ભક્તિરૂપ બનીને આજ્ઞાધીનતા દાખવતાં. ટૂંકાણમાં એ કે રાજા શુદ્ધોદન-ના રાજમહેલમાં તથા તેના આખા રાજ્યમાં દેવી માયા એક લક્ષ્મીસ્વરૂપ હતાં. પ્રજાનો પણ તેમના પ્રત્યે પૂરો આદરભાવ હતો.

જે મહાપુરુષદ્વારા આખા જગતનું કલ્યાણ થવાનું હતું, ભૂત-દયા, મૈત્રી, કરુણા, ક્ષમા આદિ સદાચારોનો સંદેશો જગતને જેની મારફતે સંભળાવવાનો હતો, તેની માતા થવાનું વિધાતાએ સાધ્વી માયાદેવીને માટે નિર્માણ કર્યું હતું.

આષાઢી પૂર્ણિમા પહેલાં સાત દિવસ ઉપર કપિલવસ્તુમાં એક મોટા ઉત્સવનો આરંભ થતો. માયાદેવી સાત દિવસ સુધી ચંદનપુષ્પથી શરીર શણગારી અતિ આનંદથી ઉત્સવમાં ભાગ લેતાં. માયાદેવી તદ્દન નિર્વ્યસની હતાં. દારૂને કદી પણ સ્પર્શ ન કરવાનો એમને નિયમ હતો અને એ નિયમનું એમણે જિંદગી-પર્યંત પાલન કર્યું હતું. બીજાં ક્ષત્રિય સ્ત્રીપુરુષો એ સમયના રિવાજ મુજબ એ ઉત્સવમાં દારૂ પીતાં, પણ માયાદેવી સર્વ પ્રકાર-ના માદક પદાર્થથી અલિપ્તજ રહેતાં.

એક વરસ આ પૂર્ણિમાને દિવસે માયાદેવીએ આંધળાંપાંગળાં વગેરે અનાથોને અને શ્રમણ બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દાન દીધાં અને રાતે ઘણોખરો વખત શાસ્ત્રની કથા સાંભળવામાં ગાળ્યો.

એ રાતે સૂઇ ગયા પછી એમને સ્વપ્ન આવ્યું કે, ચારે દિશાના રક્ષક દેવો તેમને ઊંચકીને હિમાલય પર્વત ઉપર લઇ ગયા અને ત્યાં એક વિશાળ શાલ વૃક્ષની નીચે મૂકી દીધાં. પછી એ ચારે દેવોની સ્ત્રીઓએ આવીને માયાદેવીને દિવ્ય ગંધોદકથી સ્નાન કરાવ્યું અને દિવ્ય વસ્ત્રાલંકારથી શણગારીને એક સુવર્ણ વિમાનમાં ઉત્તમ પલંગ ઉપર પૂર્વમાં માથું કરીને સુવાડ્યાં. પછી એક ધોળો હાથી ત્યાં આગળ આવ્યો અને પોતાની રૂપેરી સૂંઢમાં એક શ્વેત કમળ ઘાલીને માયાદેવીની ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી અને તેમની જમણી કૂખમાં થઇને ધીરે ધીરે તેમના પેટમાં પેઠો.

પ્રાતઃકાળે રાણીએ સ્વપ્નની વાત સ્વામીને જણાવી. રાજાએ બ્રાહ્મણો તથા જોશીઓને બોલાવીને સ્વપ્નનું વૃત્તાંત જણાવ્યું અને તેનું ફળ પૂછ્યું.

બ્રાહ્મણોએ કહ્યું: "એનો અર્થ એ છે કે, મહારાણીને પેટે એક મહાન પુરુષ જન્મવાનો છે. એ જો ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેશે તો ચક્રવર્તી રાજા થશે. સંન્યાસી થશે તો બુદ્ધ થઇને જગતનું અજ્ઞાન દૂર કરશે."

આજથી મહારાણી માયાનું માન વધ્યું. રાજા બહુજ પ્રેમ અને કાળજીપૂર્વક એની સાથે વર્તન રાખવા લાગ્યો.

માયાદેવી સગર્ભા થયાં. મૂળથીજ એમનો સ્વભાવ દયાળુ હતો, પણ સગર્ભા થયા પછી જનસમાજ પ્રત્યેની દયામાં વધારોજ થતો ગયો. વિષયવાસના એમના હૃદયમાંથી તદ્દન ચાલી ગઇ.

નવ માસ પૂરા થવા આવ્યા, એવામાં એમને પિયેર જવાની ઇચ્છા થઈ. કપિલવસ્તુથી દેવદહ જતાં માર્ગમાં લૂંબિની નામના એક સુંદર બગીચામાં તેમણે પડાવ નાખ્યો હતો. ત્યાં આગળજ તેમને પ્રસવપીડા થઈ અને બોધિસત્ત્વ–ગૌતમબુદ્ધનો જન્મ વૈશાખ સુદિ પૂર્ણિમાને દિવસે થયો. એ પુત્રનું નામ સિદ્ધાર્થ પાડ્યું

પુત્રના પ્રભાવને જોઇને માયાદેવી હર્ષઘેલાં થઈ ગયાં, અને સિદ્ધાર્થ સાત દિવસનો થયો એટલામાં તો એ દેવલોકમાં સિધાવ્યાં.

४–महाप्रजापति गौतमी

આ પવિત્ર સન્નારીનો જન્મ ગૌતમબુદ્ધના જન્મનાં થોડાંક વર્ષ પૂર્વે કોળિયા દેશની રાજધાની દેવદહ (દેવદૃષ્ટ) નામના નગરમાં શાક્યવંશના મહાસુપ્રબુદ્ધને ત્યાં થયો હતો. એમનું ગોત્ર ગૌતમ હોવાથી, એ ગૌતમી નામથી પ્રસિદ્ધ થયાં છે. પૂર્વજન્મનાં સત્કર્મોને લીધે બાલ્યાવસ્થાથીજ એમનો સ્વભાવ ઘણો સારો હતો. સદાચાર અને કર્તવ્યપરાયણતા એ એમના વિશેષ ગુણ હતા. બુદ્ધદેવનાં માતા માયાવતી એમનાં મોટાં બહેન થાય. જન્મ સમયે બન્ને બહેનોનાં શરીર ઉપર શુભ-ચિહ્નો જણાયાં હતાં. જ્યોતિષ અને સામુદ્રિક જાણનારા વિદ્વાન બ્રાહ્મણોએ બન્નેના જન્માક્ષર બનાવીને ભવિષ્યવાણી કહી હતી કે, "એમનાં સંતાન ચક્રવર્તી રાજા થશે, પછી ભલે એ મનુષ્યોના પાર્થિવ રાજ્યના કે એમના હૃદયસામ્રાજ્યના રાજા થાય."

દેવદહ નગરની પાસે રોહિણી નદીને કિનારે કપિલવસ્તુ નામના નગરમાં શુદ્ધોદન નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની સાથે ગૌતમી અને તેમનાં બહેન માયાવતીનાં લગ્ન થયાં. વૈશાખ સુદિ પૂર્ણિમાના પુણ્ય દિવસે માયાવતીએ નેપાળની તરાઈમાં લૂંબિની નામક બગીચામાં બુદ્ધદેવને જન્મ આપ્યો. સુવાવડમાં સાતમે દિવસેજ માયાદેવીનું મૃત્યુ થયું. રાજાને હવે ઘણી મોટી ચિંતા થવા લાગી. જે પુત્રના જન્મ સમયે ઋષિઓએ ઘણી મોટી મોટી આશા બંધાવી હતી, જેનામાં અસંખ્ય શુભ લક્ષણો બતાવ્યાં હતાં, તેની માતા પરલોક સિધાવી. હવે એને ઉછેરવાને માટે સ્નેહાળ, રાગદ્વેષ વગરની, ચતુર, શાંત અને માતૃપદ લેવાને તૈયાર એવી સ્ત્રી ક્યાં ખોળવી? એના વિચારમાં રાજા નિમગ્ન થયો. મહાપ્રજાપતિ ગૌતમીને એજ સમયમાં નંદ નામનો પુત્ર સાંપડ્યો હતો, એટલે એ પણ નવરાં નહોતાં. માયાદેવીના મૃત્યુ પછી

એમને 'અગ્રમહિષી', 'મહાપ્રજાપતિ' અને 'પટરાણી'નું પદ પ્રાપ્ત થયું હતું, એટલે ઘરસંસારની જવાબદારી પણ વધી હતી; પરંતુ સ્વર્ગવાસી બહેન ઉપર એમને નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ હતો. વળી પતિની મૂંઝવણ પણ એ પતિવ્રતા સમજી શક્યાં હતાં. બોધિસત્ત્વ જેવા ઉજ્જવળ ભવિષ્યવાળા કુમારને ઉછેરવાનો અને મોટી બહેનના પ્રેમનો બદલો વાળવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો તો એને કદી પણ પાછો ન ઠેલવો જોઇએ એવો ઉદાર વિચાર કરીને એ પરોપકારી રાણીએ પોતાના પુત્રને એક વિશ્વાસુ દાઇને સોંપી દીધો અને બહેનના પુત્ર ગૌતમને સ્તનપાન કરાવવાનું તથા ઉછેરવાનું પોતે માથે લીધું. ઘણા લાડપૂર્વક પોતાના પેટનુંજ સંતાન હોય એ પ્રમાણે એમણે બુદ્ધદેવનું અત્યંત પ્રેમ સહિત લાલનપાલન કર્યું. બાળકમાં અનેક શુભ સંસ્કાર એમણે પોતાના શિક્ષણ અને સહવાસથી દાખલ કર્યા. પ્રૉફેસર ભાગવત વ્યાજબી લખે છે કે, "ગૌતમની પાછલી વયમાં જ્ઞાનલાલસા, દયા, ઉત્સાહ, બુદ્ધિની તીવ્રતા, ઉદ્યોગ, વિશદ દૃષ્ટિ, કાર્યદક્ષતા, નેતા બનવાની કુશળતા વગેરે જે ગુણો જણાયા હતા, તેનું મોટું શ્રેય ગૌતમીનેજ હતું."

બુદ્ધદેવ સંસારત્યાગ કરીને વનવાસી બન્યા તે સમયે મહાપ્રજાપતિના સ્નેહાળ હૃદયને ઘણો આઘાત પહોંચ્યો હતો. અનેક વર્ષ પર્યંત ઉત્તર ભારતવર્ષમાં મુખ્ય મુખ્ય ગામોમાં ધર્મોપદેશ કરીને બુદ્ધદેવ પોતાના પિતાની રાજધાની કપિલવસ્તુમાં પહોંચ્યા હતા. ત્યાં જઇને પણ એમણે ધર્મોપદેશ કર્યો. એમના પિતા શુદ્ધોદને બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો અને અર્હત્ પદ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રથમ પગથિયારૂપ 'શ્રોતાપન્ન'પદ પ્રાપ્ત કર્યું. બુદ્ધદેવના પુત્ર રાહુલે શ્રમણની દીક્ષા લીધી. થોડા સમય પછી રાજાએ અર્હત્ પદ પામીને મહાનિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું. ત્યાર પછી થોડા દિવસમાં ગૌતમીના એકના એક પુત્ર નંદે પણ પોતાના વિવાહ અને રાજ્યાભિષેકને દિવસેજ ઘરબાર છોડી દઇને સંન્યાસધર્મની દીક્ષા ગ્રહણ કરી. તેની પાછળ શાક્યવંશના અનેક ક્ષત્રિયોએ પણ સંસારનો ત્યાગ કરીને દીક્ષા લીધી.

કપિલવસ્તુમાં મહાપ્રજાપતિએ બુદ્ધદેવના ઉપદેશામૃતનું પુષ્કળ પાન કર્યું હતું. એવા મહાજ્ઞાની બોધિસત્ત્વને પોતે સ્તનપાન કરાવ્યું છે, ઉછેરીને મોટા કર્યા છે એ બાબતનું એમને અભિ-

માન હતું. બૌદ્ધધર્મ પ્રત્યે એમને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઇ હતી. પતિના મૃત્યુ તથા પૌત્ર રાહુલ અને પુત્ર નંદના સંસારત્યાગથી તેના મનમાં પણ સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. એને વિચાર આવ્યો કે, "શું પુરુષોજ ભિક્ષુ બનીને બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કરીને ધર્મનો પ્રચાર કરે અને અમે સ્ત્રીઓ એવા પુણ્યકાર્યને ન કરી શકીએ? હું પણ આ સ્વાર્થી સંસારનો ત્યાગ કરીશ, બધી વાસનાઓનો પરિત્યાગ કરીશ, આખી દુનિયાને મારૂં કુટુંબ ગણીશ અને સર્વત્ર વિચરીને લોકોને ઉન્નત માર્ગમાં લઇ જવા પ્રયત્ન કરીશ." એ વિચારો દૃઢ થયા એટલુંજ નહિ પણ બીજી પાંચસો સ્ત્રીઓના હૃદયમાં તેમણે એ શુભ વિચારો ઠસાવ્યા. બુદ્ધદેવ વૈશાલિમાં બિરાજતા હતા, તે સમયે મહાપ્રજાપતિ મૂંડન કરાવીને ૫૦૦ શાક્ય સ્ત્રીઓ સહિત ત્યાં જઇ પહોંચ્યાં. એ રાજવંશી સન્નારીને પગે ચાલવાનો આ પ્રથમજ પ્રસંગ હતો. એના પગ સૂજી ગયા હતા. એના મુખ ઉપર ખેદ હતો. ખેદ એટલા માટે હતો કે પહેલાં કપિલવસ્તુમાં એમણે બુદ્ધદેવને ભિક્ષુણીસંઘ સ્થાપવાની પ્રાર્થના કરી હતી; પણ એમ કર્યાથી ભિક્ષુઓ અને ભિક્ષુણીઓમાં લડાઇ-ટંટા ઊભા થવાનો ભય લાગવાથી બુદ્ધદેવે એમ કરવાની ના કહી હતી. આ વખતે એ વધારે દૃઢ સંકલ્પથી બુદ્ધદેવની પાસે ગયાં હતાં. એમના શિષ્ય આનંદની મારફતે પોતાનો ઉદ્દેશ જણાવ્યો. આનંદે બુદ્ધદેવને ભલામણ કરીને પૂછ્યું કે, "ભગવન્! આપના ધર્મનો સાક્ષાત્કાર સ્ત્રીઓથી પણ થઇ શકે એમ છે કે નહિ?" બુદ્ધદેવ પહેલાં પણ અનેક વાર સ્ત્રીઓનો ધર્મશાસ્ત્ર સમજવામાં અધિકાર છે એવો ઉપદેશ આપી ચૂકયા હતા, એટલે આ પ્રસંગે પણ સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું કે, "મારા ધર્મનું રહસ્ય પુરુષો જેટલું સમજી શકે છે તેટલુંજ સ્ત્રીઓ પણ સમજી શકે એમ છે." આનંદને હવે લાગ મળ્યો. એણે કહ્યું: "એવું છે તો આપ મહાપ્રજાપતિ દેવીને શા સારૂ નિરાશ કરો છો? એમની પ્રાર્થના કેમ સ્વીકારતા નથી? એમણેજ આપને ઉછેર્યા છે, આપના ઉપર એમનો ઘણો સ્નેહ છે. એમના મનના સમાધાનની ખાતર, આપ એવો નિયમ કરો કે સ્ત્રીઓથી પણ પ્રવ્રજ્યા લઇ શકાય છે."

બુદ્ધદેવે આનંદની ભલામણ માન્ય રાખી અને મહાપ્રજાપતિ તથા તેમની સાથે આવેલી ૫૦૦ શાક્ય કુમારીઓને પ્રવ્રજ્યા આપીને એક નવો ભિક્ષુણીસંઘ સ્થાપ્યો. ભારતવર્ષમાં સ્ત્રી-

ઓના અધિકારની બાબતમાં એક સુવર્ણાક્ષરે નોંધી રાખવા યોગ્ય દિવસ હતો. મહાપ્રજાપતિ એ ભિક્ષુણીસંઘનાં પ્રમુખ બન્યાં. બુદ્ધદેવે એ ભિક્ષુણીઓને ધર્મનો ઉપદેશ સમજાવ્યો. થોડી વારમાં એમની યોગ્યતા જોઇને બુદ્ધદેવે એ ભિક્ષુણીઓને ભિક્ષુઓના બીજા પણ અધિકાર સહિત સ્વતંત્રતા આપી. ત્યાર પછી તેમને 'ઉપસંપદા' મળી. એ સમયે પૂરા હક્ક પ્રાપ્ત થયા અને ભિક્ષુઓના મંડળમાં સર્વ વાતમાં મત આપવાનો અધિકાર એ સ્ત્રીઓને મળ્યો. મહાપ્રજાપતિ તો પૂર્વજન્મનાં સંસ્કારી સ્ત્રી હતાં, એટલે બુદ્ધદેવના ઉપદેશથી થોડા સમયમાંજ એમને સમાધિયોગ પણ પ્રાપ્ત થયો અને એકાગ્રચિત્તે ધ્યાન અને અનુષ્ઠાન કરીને અલૌકિક શક્તિ અને જ્ઞાનવડે અર્હત્ પદ પ્રાપ્ત કર્યું. ગૌતમીએ સ્થાપેલો આ ભિક્ષુણીસંઘનો ઇ. સ.ના ચોથા શતકમાં લોપ થયો, એવો આચાર્ય કૌશાંબીનો અભિપ્રાય છે. આજકાલ બ્રહ્મદેશમાં પણ એવા પ્રકારની એક સંસ્થા છે જેમાં સ્ત્રીઓને 'દશ શીલધારિણી' ઉપાસિકા કહે છે. અસ્તુ !

એક દિવસ ભગવાન બુદ્ધદેવ જેતવન વિહારમાં સ્થિતિ કરી રહ્યા હતા, તે વખતે તેમણે દરેક ભિક્ષુણીને તેમના ગુણ અને યોગ્યતાનુસાર દરજ્જો આપ્યો હતો. એ પ્રસંગે એમણે ગૌતમીને સૌની અધ્યક્ષ બનાવી હતી અને ગૌતમીએ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક બુદ્ધદેવ આગળ કેટલીક આત્મજ્ઞાન અને વૈરાગ્યસૂચક અમૂલ્ય ગાથાઓ ગાઇ હતી.

એક સમયે બુદ્ધ ભગવાન વૈશાલી નગરની પાસે મહાવનમાં કુટાગાર નામક નગરમાં સ્થિતિ કરતા હતા, તે વખતે ગૌતમી દેવી ત્યાંની ભિક્ષુણીઓના ઉપાશ્રય (અપાસરા)માં નિવાસ કરતી હતી. એક દિવસ વૈશાલી નગરમાં ભિક્ષા માગી આવીને ગૌતમી દેવી પોતાના વિશ્રામસ્થાનમાં જઇને વિચારવા લાગી: "બુદ્ધનું પરિનિર્વાણ અથવા દેહત્યાગ મારાથી દેખી શકાશે નહિ. તેમના પ્રધાન શિષ્ય યુગલ, તેમના રાતદિવસના સેવક આનંદ, મારો પૌત્ર રાહુલ અને પુત્ર નંદકુમારના દેહત્યાગનો દેખાવ પણ મારાથી કદી જોઈ શકાશે નહિ. માટે એ સર્વને પૂછીને મારે તેમની પહેલાંજ આ દેહત્યાગ કરવો એ ઠીક છે." આવા વિચારથી એણે બુદ્ધદેવને પોતાને ત્યાં તેડાવ્યા. બુદ્ધદેવ વિમાતા ગૌતમીના ઘરમાં પધાર્યા એટલે ગૌતમીએ તેમના ચરણમાં પડીને નમસ્કાર-

પૂર્વક વિનય સાથે દેહત્યાગ કરવાની—પરિનિર્વાણ લેવાની આજ્ઞા માગી. બુદ્ધદેવે પોતાના સ્વભાવસિદ્ધ કોમળ પણ ગંભીર સ્વરે કહ્યું: "હવે તમારા દેહત્યાગનો સમય થઇ ચૂક્યો છે. હવે ખુશીથી જઇ શકશો." ત્યાર પછી આનંદ વગેરે સેવકોને બોધ આપીને અને ભિક્ષુણીઓને ઉપદેશ આપીને ગૌતમી સમાધિસ્થ થઇ અને એજ દશામાં એનો પવિત્ર આત્મા નશ્વર દેહનો ત્યાગ કરીને નિર્વાણ-પદને પામી ગયો.

અપદાન તથા થેરીગાથા ગ્રંથમાં એમની રચેલી વાણી છે. એ વાણીમાં બુદ્ધદેવ પ્રત્યે એમની સ્નેહભરી ભક્તિ શબ્દેશબ્દ-માં ટપકે છે. એમની રચના ઘણી સરળ અને સુખ આપનારી છે. એ કહે છે કેઃ—

"હે સુગત ! હું તારી માતા છું અને તું મારો વીર પિતા છે; કેમકે ઉત્તમ ધર્મ શીખવીને મને નવો જન્મ આપીને તું મારો પિતા બન્યો છે. મેં તને લાડ લડાવીને નાનેથી મોટો કર્યો છે, શુદ્ધ અને પવિત્ર ધર્મરૂપી શરીર આપીને તેં મને મોટી કરી છે. મેં તો એક ઘડીભરની તારી તરસ છિપાવવાને સારૂ તને ધાવણ ધવરાવ્યું હતું. તેં મને જે ધર્મનું ધાવણ ધવરાવ્યું છે તેથી મને અક્ષય શાંતિ મળી છે. માંધાતા આદિ રાજાઓની માતાનાં નામ ભવસાગરમાં લુપ્ત થઇ ગયાં છે; તારી મા થઇને હું ભવ-સાગરથી પાર ઊતરી ગઇ છું.

"રાજમાતા, રાજમહિષી એ બધાં નામ સ્ત્રીઓને માટે સુલભ છે; પરંતુ બુદ્ધમાતા એ નામ પરમ દુર્લભ છે. સ્ત્રીઓને ભિક્ષુણી બનવાનો અધિકાર આપવા મેં તમને વારંવાર કહ્યું હતું, એટલા માટે મારો અપરાધ થયો હોય તો હે સુરશ્રેષ્ઠ! મને ક્ષમા આપજો.

"તમારી આજ્ઞાથી મેં ભિક્ષુણીઓ ઉપર શાસન ચલાવ્યું છે. એ કાર્ય કરવામાં કોઇ જાતની ત્રુટિ રહી ગઇ હોય, તો એને માટે પણ હે ક્ષમાપિતા ! (ક્ષમાના આધાર) મને ક્ષમા આપજો.

"તમે જ્યારે નાના હતા, ત્યારે તમને જોઇને તથા તમારી તોતડી વાણી સાંભળીને આંખ અને કાનને જેટલી તૃપ્તિ નહોતી થઇ, તેટલી તૃપ્તિ તમે આપેલા ધર્મરસના પાનથી થઇ છે."

* * * * *

થેરીગાથામાં મહાપ્રજાપતિ કહે છેઃ “ બુદ્ધવીર ! હું તમને નમસ્કાર કરૂં છું. તમે સર્વ સત્તા છો, સૌથી શ્રેષ્ઠ છો; મારા જેવી કેટલીયની દુઃખરૂપી જ્વાળા તમે બુઝાવી છે. દુઃખનું નિદાન હવે મેં જાણ્યું છે. સઘળાં દુઃખનું મૂળ કારણ જે તૃષ્ણા તે હવે મારામાંથી સુકાઇ ગઇ છે; કેમકે તમે આપેલા જ્ઞાન વડે મેં ધર્મનાં શ્રેષ્ઠ આઠ અંગોને પ્રાપ્ત કર્યાં છે. પૂર્વજન્મોમાં માતા, પુત્ર, પિતા અને ભાઇરૂપે ઘેરેઘેર ભટકી છું, પણ હવે મેં ભગવાનને ખોળી કાઢ્યા છે. આ મારો છેલ્લો જન્મ છે. મારી સંસારની ગાંઠ છૂટી ગઇ છે. આ ભિક્ષુણીને હવે ફરીથી જન્મવાનું ને મરવાનું રહ્યું નથી. જુઓ ! દૃઢ પરાક્રમપૂર્વક બધા સાધુમાર્ગમાં વિચરણ કરી રહ્યા છે. જીવનમાં સાધુતા પ્રાપ્ત કરવી, એજ બુદ્ધિની સૌથી સારી વંદના છે.

“ હે ગૌતમ ! મારી માયા બહેને લોક હિતને ખાતરજ તમને જન્મ આપ્યો હતો. તમે દુઃખ, વૃદ્ધાવસ્થા, વ્યાધિ, મૃત્યુ અને શોકનાં રુદનને હરી લીધાં છે.”

५—गोपा (यशोधरा)

આજથી અઢીહજાર કરતાં પણ વધારે વર્ષ પૂર્વે કપિલવસ્તુ નામનું નગર હતું. એ નગર કઇ જગ્યાએ હતું, તે સંબંધે વિદ્વાનોના જુદા જુદા મત છે. એક અંગ્રેજ ઇતિહાસવેત્તાના મત પ્રમાણે સંયુક્ત પ્રાંતમાં બસ્તી જિલ્લાની ઉત્તરે આવેલું હાલનું પિપ્રાવા ગામ તેજ પ્રાચીન કપિલવસ્તુ. બૌદ્ધધર્મના ખાસ અભ્યાસી બીજા અંગ્રેજ લેખકના મતે કપિલવસ્તુ હાલની કોહાના નદી તે પ્રાચીન રોહિણી નદીને કિનારે, બનારસથી ઇશાન દિશામાં સો માઇલ છેટે હતું. ગમે તે હો, પરંતુ એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે, એ કપિલવસ્તુ નગરમાં પૂર્વે શાક્ય લોકો વસતા હતા. એ જાતિના લોકો ખેતીનો ધંધો કરતા હતા અને એમાંના કેટલાંક કુટુંબો રાજવંશી હતાં. કપિલવસ્તુમાં શુદ્ધોદન નામનો એક શાક્યવંશી રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એ રાજા યુદ્ધવિદ્યામાં ઘણો કુશળ અને પ્રતાપી હતો. એને બે રાણીઓ હતી. મહામાયા અને પ્રજાપતિ. વૃદ્ધાવસ્થામાં રાણી મહામાયાના ગર્ભથી તેને એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હતો. એ બાળક ઘણો સુંદર અને દિવ્ય કાંતિવાળો હતો. પુત્ર સાત દિવસનો થયો એટલે એની માતા મરણ પામી અને સાવકી મા પ્રજાપતિએ તેને પોતાનાજ બાળકની પેઠે લાડમાં પાળીપોષીને મોટો કર્યો. એ પુત્રનું નામ સિદ્ધાર્થ પાડવામાં આવ્યું. ગૌતમ નામથી પણ એ ઓળખાતા.

સિદ્ધાર્થના જન્મ પછી કોઇ સિદ્ધ પુરુષે રાજપુત્રને જોઇને કહ્યું હતું કે, “ આ બાળક કોઇ વખતે સંન્યાસ ધારણ કરીને એક પ્રસિદ્ધ મહાત્મા થશે.” શુદ્ધોદન ઘણા વખતથી વાંઝિયો હતો. વૃદ્ધાવસ્થામાં રાજકુટુંબના એક માત્ર આધારરૂપ આ પુત્ર જન્મ્યો. તે પણ રાજ્યનો ત્યાગ કરીને સંન્યાસી થઇ જશે, એ ચિંતાથી રાજાના દુઃખનો પાર રહ્યો નહિ. પુત્રની મતિ વૈરાગ્ય તરફ ન

જાય એટલા સારૂ સિદ્ધાર્થ મોટો થયો ત્યારથી તેને ઘણા પ્રકારના ભોગવિલાસમાં ઉછેર્યો.

પણ બુદ્ધદેવ તો બચપણથીજ ભાવનામય અને વિચારશીલ હતા, એટલે એમને એ બધા ભોગવિલાસ રુચ્યા નહિ. ઘણી વખત પોતે એવા આમોદપ્રમોદમાંથી દૂર જતા રહીને એકાંત સ્થળમાં ચિંત્વન કરતા.

કપિલવસ્તુની પાસે કલિદેશ નામનું એક નાનું રાજ્ય હતું. કલિદેશના રાજા દંડપાણિને ગોપા નામની એક પરમસુંદરી, વિદ્યાવતી અને બુદ્ધિશાળી કન્યા હતી; અને સદ્ગુણોથી એ વિભૂષિત હતી. સિદ્ધાર્થનું વય ઓગણીસ વર્ષનું હતું ત્યારે ગોપા સાથે તેનો વિવાહ થયો.

વિવાહ પૂર્વે રાજાએ અનેક કુમારિકાઓને એક ઉત્સવમાં આમંત્રણ કર્યું હતું અને ત્યાં સિદ્ધાર્થને હાથે એક કિંમતી લહાણી વહેંચાવવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. અનેક રાજકન્યાઓ એ ઉત્સવમાં ભાગ લેવા આવી અને રાજકુમારને હાથે લહાણી લઇને ચાલી ગઇ. ગોપા પણ આવી, પરંતુ તેની વારી આવી ત્યારે લહાણી ખૂટી ગઇ. સિદ્ધાર્થની અને ગોપાની ચાર આંખ થઇ. બન્ને એક બીજા પ્રત્યેથી ચક્ષુ ફેરવી શક્યાં નહિ, થોડી વાર સુધી બન્ને ચિત્રની પેઠે ઊભાં રહ્યાં. થોડી વાર પછી ગોપા ચમકી, તેને શરમ આવી, આંખ નીચી કરી લઇને તેણે પૂછ્યું: “ કુમાર ! મને લહાણી નહિ મળે ? હું પણ નિમંત્રણથી આવી છું હો. ”

ગૌતમે કહ્યું: “ મેં તમને અપમાન કરવા સારૂ બોલાવ્યાં નથી. સુવર્ણથી પૂર્ણ આ અશોક–પાત્ર તમને લહાણીમાં આપું છું અને સાથે સાથે મારી આંગળીની વીંટી પણ આપું છું. ” એમ કહીને રાજકુમારે આંગળી ઉપરથી વીંટી કાઢવા માંડી.

ગોપાએ તેને રોકીને કહ્યું: “ ના, આપનો અલંકાર મારે જોઇતો નથી. મારી ઇચ્છા પૂર્ણ થઇ છે. ” એટલું કહી લહાણી લઇને ગોપા ધીરે ધીરે ચાલી ગઈ. ગોપાનું રૂપ નીરખીને, વાતચીતમાં તેની વિદ્યા તથા ગુણનો પરિચય પામીને કુમાર તેની તરફ આકર્ષાયો. ગોપા પણ મનમાં ને મનમાંજ સિદ્ધાર્થને પોતાનો આત્મા સમર્પણ કરીને પિતૃગૃહે ગઈ.

પુત્રનો અભિપ્રાય જાણી જઇને રાજા શુદ્ધોદને દંડપાણિ

પાસે ગોપાની સાથે સિદ્ધાર્થનો વિવાહ કરવાનું માગું મોકલ્યું; પણ ક્ષત્રિયોચિત શૌર્ય, પરાક્રમ આદિ ગુણો કરતાં વિચારશીલ અને તત્ત્વચિંતન માટે કુમાર સિદ્ધાર્થ ઘણો પ્રસિદ્ધ હતો; એટલે દંડપાણિએ એવા રાજકુમારને પોતાની કન્યા આપતાં આંચકો ખાધો. સિદ્ધાર્થને એ વાતની ખબર પડતાં એણે જાતજાતની કસરત, ખેલ, અસ્ત્રચાલન, વગેરે ક્ષત્રિયને છાજતા ગુણોમાં અને એ સમયના ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પોતાની પ્રવીણતા ઘણી સારી રીતે સાબિત કરી આપી. આ પ્રમાણે કુંવર સિદ્ધાર્થે ક્ષત્રિયોએ અવશ્ય જાણવા યોગ્ય વિષયોની પરીક્ષા પાર ઉતારીને ગોપારૂપી સ્ત્રી-રત્ન પ્રાપ્ત કર્યું.

મનપસંદ વરને વરીને ગોપા છાયાની પેઠે પતિની અનુ-ગામિની બની. સુખદુઃખમાં ગોપા હમેશાં પતિની સાથેજ રહેતી. દશ વર્ષ સુધી એમનો સંસાર ઘણા સુખમાં વ્યતીત થયો. ગૌતમ-ની બધી ચિંતાઓ સુશીલ પત્નીના પ્રેમને લીધે ચાલી ગઇ. બન્ને સુખી થયાં. આનંદના દિવસો વહી જતાં વાર પણ ન લાગી.

એક દિવસ ગૌતમ સૂઇ રહ્યા હતા, રાત્રિ પૂરી થવા આવી હતી, ચંદ્રમા પશ્ચિમ આકાશમાં ડૂબી રહ્યો હતો, પૂર્વ દિશા સૂર્ય-નાં તરુણ કિરણોથી રંગાઇ રહી હતી. એવામાં એક ગવૈયો એવી મતલબનું ગીત ગાઇ રહ્યો હતો કે, “આ સંસારમાં કશું નિત્ય રહેવાનું નથી. કાળ બધાની પાછળ લાગી રહેલો છે.” આ ગાયન સાંભળતાં વારજ એમની નિદ્રા ઊડી ગઇ અને ઊંડા વિચારના તરંગો એમના મનમાં ઉત્પન્ન થયા! વિચારનો પ્રવાહ હવે એ દિશામાંજ વહેવા લાગ્યો. શિકારે જતાં પણ વિચાર આવતો કે, સ્વચ્છંદે રમતા આ નિર્દોષ પશુને મારવાનો મને શો અધિકાર છે? આવો વિચાર કરીને ઉગામેલું ધનુષ્ય પાછું ખેંચીને ઘેર આવતા. કેટલાક ખેડૂતો પોતાના સ્વાર્થની ખાતર બળદને મારતા અથવા એમની પાસે એટલું વધારે કામ લેતા કે એ પશુઓની પીઠ ઉપર ચાઠાં પડી જતાં. એ જોઇને ગૌતમને દયા આવતી. એક દિવસ સારથિની સાથે રથમાં બેસીને ફરવા જતાં એક વૃદ્ધ પુરુષ-ને જોયો. માણસ વૃદ્ધ શાથી થાય છે, વૃદ્ધાવસ્થામાં શાં દુઃખો છે, પરવશતા કેટલી વધી પડે છે, એ બધું સારથિને પૂછવાથી જાણ્યું. એ પણ જાણ્યું કે, પોતાનો સુંદર અને સબળ દેહ પણ એક દિવસ આવીજ રીતે જીર્ણ થશે.

ત્યાર પછી એક માણસના શબને લોકો લઇ જતા હતા તે જોયું. તે ઉપરથી તેમને મનુષ્યના શરીરની નશ્વરતા અને ક્ષણ-ભંગુરપણાનું ભાન થયું. વળી એક સમયે એક રોગીને રોગથી તરફડિયાં મારતો જોયો. એ સંબંધી તપાસ કરી તો જણાયું કે, થોડા વખત પહેલાં એ સાજો હતો. હવે એને રોગ લાગુ પડ્યો છે; તેથી એ પીડાય છે. રોગ એ પણ શરીરનો ધર્મ છે.

જ્યારે જ્યારે ગૌતમે આવા દેખાવો જોયા ત્યારે ત્યારે એને ઊંઘ ન આવી. ગહન વિચારોમાં ચિત્ત ડામાડોળ થવા લાગ્યું. એક દિવસ સારથિની સાથે ફરવા જતાં એક સંન્યાસીને દીઠો. ગૌતમે એની મુલાકાત લીધી, એનો શો ઉદ્દેશ છે, શા કારણથી સંન્યસ્ત વ્રત લીધું છે વગેરે જાણી લીધું અને મનમાં ને મનમાં કાંઇ પ્રતિજ્ઞા કરી.

ગોપાના વિવાહને દશ વર્ષ વીતી ગયાં. એ ગર્ભવતી થઇ અને દશ માસ પૂર્ણ થતાં એણે એક સુંદર પુત્રને જન્મ આપ્યો. ગૌતમના પિતાને આશા બંધાઇ કે પ્રેમની આ દૃઢ સાંકળથી સિદ્ધાર્થ સંસારમાં બંધાઇ રહેશે. એને તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારો કરવાની ફુરસદ હવે નહિ મળે.

સગર્ભાવસ્થામાં એક રાત્રિએ ગોપા પતિની સાથે સૂઇ રહી હતી. એવામાં એને કાંઇક વિષમ સ્વપ્ન આવ્યું અને તે ઝબકીને ઊભી થઇ ગઇ. પતિના હસ્તને ત્રણ વાર ચુંબન કરીને પતિપ્રાણા સાધ્વી બોલી ઊઠી:—

" નાથ! જાગો! નાથ જાગો! વાણી દ્યો આશ્વાસની "

ગૌતમ જાગ્યા. " વહાલી શું છે? કેમ ઝબકી ઊઠી? તબિયત તો ઠીક છે ને?" એમ પ્રેમપૂર્વક પૂછવા લાગ્યા, પણ ગોપાનું રુદન તો ચાલુજ હતું. એને ગળે ડૂમો ભરાઇ ગયો હતો. આખરે સ્વસ્થ થઇને એ નમ્રતાપૂર્વક બોલી:—

સૂતી હું નાથ! સુખે મૃદુ નીંદરે, શિશુ બહુ ઉદરે તુજ તે સ્ફુરે;
જીવન, મોદ અને વળી પ્રેમની, દ્વિગુણ નાડી વહી હૃદયે રહી.
સુખદ ગાનજ તે તણું હું સુણી, મધુર નીંદરમાં શમતી ઘણી;
પણ અહો, કંઇ સ્વપ્નજ કારમાં, અનુભવી છળી જાગી હું તો હવાં.

એમ કહીને ગોપાએ પોતાને આવેલાં બે સ્વપ્નોની વાત

જણાવી કે, “ પહેલું સ્વપ્ન એવું આવ્યું કે જાણે હું એક ધોળો આખલો જોઉં છું. તેનાં શીંગડાં ફેલાયલાં છે. કપાળમાં એક ચળકતો મણિ છે. એ નગરના દરવાજા તરફ મહાલતો મહાલતો જઈ રહ્યો હતો. કોઇ તેને રોકી શકતું નહિ. એટલામાં ઇંદ્રના મંદિરમાંથી એક વાણી સંભળાઇ: ‘ જો તમે એને રોકશો નહિ તો નગરની કીર્તિ ચાલી જશે.’ છતાં કોઇ રોકી શક્યું નહિ. હું મોટે સ્વરે રોતી રોતી એ આખલાને કંઠે વળગી અને રોકવા મથી. લોકોને નગરનાં દ્વાર બંધ કરવાની આજ્ઞા કરી, પણ વૃષભ-રાજ મારા હાથમાંથી સહેલાઇથી છૂટીને ચાલ્યો અને દરવાજાની ભોગળો તોડીને દરવાનોને પગ નીચે ચગદીને ચાલ્યો ગયો.

“ વળી બીજું સ્વપ્ન આ પ્રમાણે દીઠું. ચાર દિવ્ય સ્વરૂપો, સુમેરુ પર્વત ઉપર રહેતા દિક્પાળ હોય એમ જણાતાં, આકાશમાંથી અસંખ્ય ગણોની સાથે ઊતરીને નગરમાં ઝડપથી પેઠાં. તે સાથે ઇંદ્રલોકના દરવાજા ઉપરનો, સોનેરી વાવટો, ફડફડીને નીચે પડ્યો; ને તે સ્થળે એક તેજસ્વી વાવટો પ્રગટ થયો. તેના કપડામાં રૂપેરી દોરે સીવેલાં માણેક ગૂંથ્યાં હતાં અને તેનાં કિરણો વડે અપૂર્વ અને અર્થભાર ભરેલાં વચનો રચાયાં. તે વચનોથી સર્વ જીવતાં પ્રાણીઓ હર્ષિત થયાં. પૂર્વમાંથી સૂર્યોદય સાથે પવન નીકળી એ વાવટો પહોળો થતાં એ વચનો સર્વને સ્પષ્ટ જણાયાં અને અદ્દ્ભુત પુષ્પોની વૃષ્ટિ થઈ.”

સિદ્ધાર્થે ઘણું આશ્વાસન આપી કહ્યું:—

“ ઓ મારી મધુરી પદ્મની કળી ! સર્વ છે સ્વપ્ન એ રૂડાં, દીઠાં જે તે ફરી.”

ગોપાએ ઉત્તર આપ્યો:—

“ સત્ય એ નાથ ! પણ એક વિરામતાં.
ઘોર વાણી સુણી મેં તો; ‘ આવી એ વેળ ’ એમ ત્યાં.

“ વહાલા ! એ ઉપરાંત મને જે સ્વપ્ન આવ્યું હતું તેની પણ વાત સાંભળો અને પછી કહો કે હું ગભરાઉં કે નહિ ? એ સ્વપ્નું આ પ્રમાણે હતું. હું જાણે આપના પડખામાં ભરાવાનું કરતી હતી તો આપ નહોતા. માત્ર વગર દબાયલો તકિયો અને ખાલી જભ્ભો ! સ્વપ્નમાંજ હું ઊભી થઇ અને મારી છાતી નીચે વીંટેલી આપની માળા–મેખલા બદલાઇ જઇને સર્પ બની ગઈ. પગનાં કલ્લાં સરી પડ્યાં, હાથનાં સોનાનાં કંકણ તૂટીને પડી ગયાં; કેશમાંથી જૂઈ-

નાં ફૂલ કરમાઇને રજકણ થઇ ગયાં અને મારી લગ્નશય્યા જાણે જમીનમાં ડૂબી ગઇ અને કિરમજી મચ્છરદાની કશાકથી ચિરાઇ ગઇ. આ પછી દૂર દૂર પેલા ધોળા વૃષભનો અવાજ સંભળાયો અને પેલો ભરતકામનો વાવટો ફફડ્યો અને બીજી વાર 'આવી એ વેળ' પુકાર સંભળાયો. એ સાંભળી હું જાગી ઊઠી." આટલું બોલીને ગોપા રડવા લાગી. ગૌતમે તેને દિલાસો આપવા કહ્યું:—

"ધીરજ ધાર તું પ્રાણ! મધુરી! ઓ ધીરજ ધારે;
અવિચલ પ્રેમ છે સ્થાન, સતત આશ્વાસનનું તારે—ધીરજ૦
(સાખી)
ભલે સ્વપ્ન તુજ ભાવિનાં, ચિત્ર ચીતરે ગૂઢ,
ને દેવો ડગતા ભલે નિજ આસન આરૂઢ;
તદપિ તું ધીરજ ધારે—ધીરજ૦
વિશ્વ શકે ઉદ્ધારનો, માર્ગ જાણવા આજ,
તત્પર ઊભું ભેદ કંઈ, ગૂઢ સમજવા કાજ;
તદપિ તું ધીરજ ધારે—ધીરજ૦
દશા આપણી પલટીને, ભલે તજે નિજ સ્થાન,
સત્ય વદું છું યશોધરા, હૂતી ને છે મુજ પ્રાણ;
હૃદય એ તું ધીરજ ધારે—ધીરજ૦
દુઃખિત જગ ઉદ્ધારવા, અવિરત કરતો ધ્યાન,
નિર્મિત સમયજ આવતાં, ભાવિ નિશ્ચય ફળશે મહાન;
વહાલી ! ઓ ધૈર્ય તું ધારે—ધીરજ૦"

આ પ્રમાણે પ્રેમથી આશ્વાસન આપીને કહ્યું: "પ્રિયતમે! હું અજ્ઞાત જીવોના દુઃખથી દુઃખિત થાઉં છું. તેમને માટે મારો આત્મા તલસી રહ્યા છે, તો પ્રિયમાં પ્રિય યશોધરાના જીવન ઉપર મારો આત્મા ભમ્યા નહિ કરે? સર્વ વિશ્વમાં ભમી વળીને આખર તારા ઉપરજ વિશ્રામ લે છે. જે તીવ્ર શોધ હું કરૂં છું તે સર્વ માનવોને અર્થે છે એ ખરૂં, પણ સર્વથી વિશેષ તારે અર્થે છે." આમ કહીને તેને શાંત પાડીને સુવાડી દીધી. પતિપ્રાણા યશોધરા પતિની આજ્ઞાથી ઊંઘી ગઇ; નિદ્રામાં પણ એજ સ્વપ્નાંના વિચાર આવી જતા અને તે લવી ઊઠતીઃ "એ વેળ આવી !"

એ દિવસે તો સિદ્ધાર્થ ગોપાને આશ્વાસન આપીને પોતે પણ સૂઇ ગયા, પણ મનમાં સમજ્યા કે પત્નીનાં સ્વપ્નો બધાં

સાચાં છે. સંસાર પ્રત્યેની પોતાની આસક્તિ વાસ્તવિક રીતે ઓછી થતી જતી હતી અને જગતને ઉદ્ધારવાની ઇચ્છા પ્રબલ થતી હતી. રાજકુમારના ચિત્તમાં આ પ્રમાણે પરિવર્તન થઇ રહ્યું હતું, એવામાં ગોપાએ એક સુંદર પુત્રને જન્મ આપ્યો. પુત્ર થોડાકજ દિવસનો થયો એટલામાં સિદ્ધાર્થની દૃષ્ટિએ આગળ જણાવી ગયા એવા સંસારની નશ્વરતા સૂચવનારા પ્રસંગો જોવાને મળ્યા. એક રાત્રિએ ગોપા નાના બાળક રાહુલને ભેટીને સૂતી હતી, એ વખતે રાજકુમાર સિદ્ધાર્થને વિચાર આવ્યો:—

"આવી રજની એ ! ઉદ્ધારવા જન જે રૂંધ્યા.
માર્ગ વર્ય તું પુણ્યનો કે જગત કેરી વિભૂતિનો;
આ ક્ષણ જ નિર્ણય કઠિન કર્ય સુખ દુઃખ કેરી પ્રસૂતિનો
રાજનો અધિરાજ બનીને આણ નિજ વર્તાવવા,
કે મુકુટ ગૃહવિણ શૂન્ય ભટકી જગતનેજ બચાવવા.

* * * *

કર્યો નિશ્ચય દૃઢ આ વાર, હવે હું ચાલું રે,
નવ પાછો ફરૂં કો કાળ, અચળ પથ ઝાલું રે.
શોધું સત્ય અતિ ગૂઢ તે મળતા લગી ફરૂં નહિ.
અન્વેષણ અતિ તીવ્ર ને તપ ઉગ્ર ફળે જો કાંઇ."

ભર નિદ્રામાં સૂતેલી પ્રિયાને અને સુકુમાર બાળક રાહુલને તજીને જતાં સિદ્ધાર્થની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. એણે વિચાર્યું કે બાળકને છેલ્લી વાર ભેટી લઉં, પણ રાણીનો એક હાથ બાળક ઉપર પડેલો હતો તે ઉપાડીને પુત્રને લેવા જાય તો રાણી જાગી ઊઠે અને જાગ્યા પછી યશોધરા પતિને સંસારનો ત્યાગ કરીને જવા પણ દે? આવા વિચારથી તેણે હૃદયને કઠણ કરીને—

ફીધી પ્રદક્ષિણા ત્રણવાર, શય્યા કેરી ધરી ભક્તિ સાર;
જોડી ધડકતે હૃદયે પાણિ, બોલ્યો સિદ્ધાર્થ અવિચલ વાણી:
"ફરી આ રમ્ય શય્યામાંહિ, કરૂં શયન કદી હું નાંહિ."

રાણીના સૌંદર્ય અને સદ્‌ગુણને લીધે સિદ્ધાર્થનો એના ઉપર અઢળક પ્રેમ હતો; એટલે ત્રણ વખત પાછા પત્નીશય્યા પાસે આવ્યા અને ત્રણ વખત પાછા ગયા. છેલ્લી વખતે માયાનાં બધાં બંધનો જ્ઞાનની તલવાર વડે કાપી નાખીને સિદ્ધાર્થ ત્યાંથી વિદાય થયા. આ પ્રસંગને બૌદ્ધધર્મમાં "મહાભિનિષ્ક્રમણ" નામથી ઓળખાવવામાં આવ્યો છે.

સવાર થતાં આ સમાચાર સઘળે ફેલાઇ ગયા. રાજમહેલ અને નગરવાસીઓ રડારોળ કરવા લાગ્યા. સ્વામીના વિચારોમાં થતું પરિવર્તન ગોપાએ ઘણા સમયથી જોયું હતું. પોતાને આવેલાં સ્વપ્નાં ઉપરથી ભવિષ્યનું અનુમાન કર્યું હતું. એ સમજી ગઇ કે સ્વામી ગૃહસંસાર ત્યાગી સંન્યાસી બન્યા. એ તો હવે જગતનો ઉદ્ધાર કરશે; પણ હું શું કરૂં ? એક તો સ્ત્રીની જાત હતી, બીજું બાળકપુત્ર ખોળામાં હતો, ઘરનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા જવું તેને માટે સંભવિત નહોતું. એ ઘરમાં રહીનેજ સંન્યાસિની થઇ.

રાજવધૂનો વેશ કાઢી નાખીને ગોપાએ સંન્યાસિનીનો વેશ ધારણ કર્યો. રાજમહેલમાં કુળવધૂના બધા ભોગવિલાસનો બિલકુલ ત્યાગ કરીને એણે કઠોર બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કર્યું.

સસરાએ ઘણું સમજાવી. સાસુએ ઘણું રુદન કર્યું પણ ગોપાનું મન ચળ્યું નહિ. એણે સંન્યાસિનીનો સાદો વેશ તથા કઠોર વ્રત છોડ્યાં નહિ.

સાસુજીને બોલાવીને ગોપાએ કહ્યું: “ મા ! તમે ધર્મશીલ હોવા છતાં મને અધર્મમાં શા માટે દોરવા માગો છો ? જેના સ્વામી સંન્યાસી થયા તે સ્ત્રીને વસ્ત્રાભૂષણ, ભોગવિલાસનું શું પ્રયોજન ? સ્વામીજ નારીનું સર્વસ્વ છે; સ્વામી એજ તેનું સુખ, તેનો ભોગવિલાસ અને તેનાં આભૂષણ છે. સ્વામીજી જ્યારે ઘરબાર છોડીને સંન્યાસી થઇ ગયા, તો તેમની સાથે મારૂં બધું સુખ પણ ડૂબી ગયું. ગૃહસ્થાશ્રમનું સુખ જતું રહ્યું, ભોગવિલાસ જતા રહ્યા. વસ્ત્રાભૂષણના આડંબર કરવાનું હવે પ્રયોજન રહ્યું નથી. હવે તો મારો ધર્મજ જાણે બદલાઇ ગયો છે.

“ સ્વામી જ્યારે રાજપુત્ર હતા ત્યારે હું રાજવધૂ તરીકે તેમની સંગી અને સહધર્મિણી હતી. આજ એ સંન્યાસી થયા તો હું સંન્યાસિની થઇશ. સ્ત્રીનું જીવનવ્રત એજ છે કે સ્વામીની અનુગામિની થવું. એ વ્રત મેં આરંભ્યું છે. તો માજી ! કૃપા કરીને મને એમ કરતાં રોકશો નહિ. વળી મા ! તમારો એકનો એક પુત્ર આજે સંન્યાસી થઇ અરણ્યમાં કઠોર તપશ્ચર્યા કરે છે એ તમારાથી સહેવાય છે, તો ઘરમાં બેસીને વહુ સંન્યાસિનીનો વેશ ધારણ કરીને, સંન્યાસિનીવ્રત પાળે છે એ શા માટે સહન નથી થતું ? ”

ગૌતમીદેવી પુત્રવધૂનો જવાબ સાંભળીને ચૂપ રહી. એ સિદ્ધાર્થ-

ની માશી તેમજ ઓરમાન મા થતી હતી. સિદ્ધાર્થની જનની મહામાયા પુત્રના જન્મ પછી સાત દિવસમાં મરી ગઇ હતી. ગૌતમીએ માતાની માફક સિદ્ધાર્થને ઉછેર્યો હતો. ગૌતમીના પુત્ર તરીકેજ સિદ્ધાર્થ ગૌતમબુદ્ધ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો.

આ રીતેઃ—

શોક ભરી બેસી રહી, ને જીવન સુખ સહુ છાંડ્યું;
મધુર રાણી યશોધરાએ, વૈધવ્ય વિરલું માંડ્યું.

આ પ્રમાણે અનેક વર્ષ વીતી ગયાં. રાજા શુદ્ધોદને પુત્રની ઘણી તપાસ કરાવી પણ કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. છ વર્ષ સુધી ગૌતમે રાજગૃહની પાસેના વનમાં અને પછી ગયાના ગંભીર અરણ્યમાં તપશ્ચર્યા કરી. આખરે ગયા નગરીની પાસેના એક વૃક્ષ નીચે બેસીને ધ્યાન ધરતાં ધરતાં એમને અંતર્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. જે જ્ઞાનની શોધમાં હતા તે મળી ગયું."એ જાગ્યા. હૃદયમાં ખરો બોધ થયો એટલે પોતે બુદ્ધ થયા. આ સમયે તેમની ઉંમર ૩૫ વર્ષની હતી. હવેથી એ ભિક્ષુના વેશમાં સર્વત્ર પોતાને જ્ઞાન થયું હતું તે જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા. હવે આપણે સિદ્ધાર્થને બુદ્ધ-દેવ, બુદ્ધ ભગવાનના પવિત્ર નામથી સંબોધીશું.

થોડા સમય પછી બુદ્ધદેવ ધર્મનો પ્રચાર કરતા કરતા એક દિવસ કપિલવસ્તુ નગરીમાં પહોંચ્યા. રાણી યશોધરા એ સમયે પતિવિરહથી દુઃખી બનીને, બાળપુત્ર રાહુલની બાળચેષ્ટાઓ નિહાળતી નદીકિનારે બેઠી હતી અને ઊંડા નિઃશ્વાસ નાખીને મનમાં ને મનમાં પક્ષીઓને કહેતી હતી કેઃ—

" કદી જઇ ચઢો અકસ્માત,જહિં છૂપ્યા રહ્યા મુજ નાથ;
કહેજો યશોધરાના પ્રણામ, પછી વિનવીને વદજો આમઃ
'સુણવા શબ્દ એક તમ મુખનો, લેવા લ્હાવો ક્ષણ સ્પર્શસુખનો,
મરણોન્મુખ જીવતી છે દાસી,' કહેજો એટલું ઓ નભવાસી !"

આ પ્રમાણે રાણી શોકોદ્દગારો કાઢી રહી હતી, એવામાં દાસીએ આવીને શુભ સમાચાર કહ્યાઃ—

" રાણીજી ! ઓ રાણીજી ! આવ્યા નવીન કો આપણા;
પુરમાંહિ દક્ષિણ દ્વારથી બે વણિક હસ્તિનાપુરતણા,

* * * *

* * * ભંડાર દૂરજ દેશના.
લાવિયા, પણ એહ સર્વે રત્નને ઝંખાવતી,
લાવ્યા અમોલી એક વાર્તા રાણી! તમ મન ભાવતી!
ભાળ લાગી એહની, તુજ નાથની અમ રાજની,
આ ભૂમિકેરી બધી આશા તણા એ શિરતાજની.
નિરખિયો સિદ્ધાર્થ નજરોનજર એ વ્હેપારિયે,
ને પૂજિયો ચરણે ઢળી અભિવંદિયો શિરનામીને;
ભાખિયું હતું ભવિષ્ય તે અનુસાર બનિયો રાજ એ,
જ્ઞાની તણો ગુરુ, ભુવનવંદ્ય, પવિત્ર અદ્ભુત આજ એ;
બુદ્ધ બનિયો, મધુર વચને ને અગાધ દયા ગુણે,
જન તારતો, ઉદ્ધારતો, અહીં આવતો વણિકો ભણે."

અંધને ફરીથી નેત્રની પ્રાપ્તિ થાય તેના કરતાં પણ હજારોગણો હર્ષ આ સમાચારથી ગોપાને થયો. એણે તરતજ એ વણિકોને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને એ શુભ સમાચાર પોતાને કાને સાંભળ્યા તથા અનેક રત્ન–માણિક્ય એ લોકોને ઇનામમાં આપીને વિદાય કર્યા.

બુદ્ધદેવના પિતા રાજા શુદ્ધોદન એ સમયે જીવતા હતા. કપિલવસ્તુ નગરીમાં બધે બુદ્ધદેવના પધાર્યાના સમાચાર પહોંચી ગયા. સર્વત્ર આનંદ વ્યાપી ગયો અને રાજપુત્રને જોવા લોકોનાં ટોળેટોળાં છૂટ્યાં. લોકોએ જોયું કે રાજકુમાર ભિક્ષુકના વેશમાં રસ્તામાં ભિક્ષા માગે છે અને પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે.

ગોપાએ અગાશીમાં ચઢીને ભિક્ષુ સ્વામીને જોયા.

હાય! ગોપાથી આ દૃશ્ય દેખી શકાય? જે રાજકુમારના અંગ ઉપર હજારો મણિમાણિક્ય ઝળકી ઊઠતાં હતાં, સેંકડો દરજીઓ જેનો પોષાક બનાવતાં થાકી જતા હતા, અસંખ્ય નોકરો જેમની સેવામાં રાતદિવસ હાજર રહેતા હતા, જેનું સુંદર રૂપ જોઈને ગોપા પોતે મુગ્ધ થઈ ગઈ હતી, તેજ પ્રિય સ્વામી આજ ધ્રુવની માફક રાજપાટનો ત્યાગ કરીને, પોતાની ઇચ્છાથી દીનવેશ ધારણ કરીને પોતાનાજ રાજ્યના રાજમાર્ગમાં ઉઘાડા પગે ફરે છે! જે મસ્તકમાં રોજ જાતજાતનાં સુગંધીદાર તેલ નંખાતાં હતાં તે સુંદર ઝૂલફાં હવે ક્યાં છે? કાનમાં હીરાનાં કુંડળ ક્યાં છે? એ રાજકુમારનો પહેરવેશજ ક્યાં છે? ગોપાએ ચુપચાપ બધું જોયું.

તેની આંખોમાંથી અશ્રુધારા છૂટી. સ્વામીનું મુંડન કરાવેલું શિર અને ગરીબ ભિખારી જેવો વેશ જોઇને ગોપાથી પોતાના હૃદયના આવેશને રોકી શકાયો નહિ.

ઘણી વાર સુધી રોઇને આખરે એણે મનને શાંત કર્યું. મનમાં ને મનમાં એ વિચારવા લાગી: “ છી ! હું આ શું કરૂં છું ? હું કયા દુ:ખથી રોઉં છું ? હું દેખતી નથી કે તેમના ચરણારવિંદથી નગર ઝગઝગાટ થઇ ગયું છે. તેમના દર્શનથી નગરવાસીઓનાં મોં ઉપર કાંઇ દિવ્ય પ્રકાશજ જણાઇ આવે છે અને હું તેમની ધર્મપત્ની છું. હું રુદન કરી રહી છું ! હાય ! વેશાભૂષણહીન હોવા છતાં પણ, એ મૂર્તિ અતુલ જ્યોતિર્મય છે. એની આગળ રાજતેજ શા હિસાબમાં ? એ પૂર્ણ શાંતિ અને જ્યોતિર્મય મહા-મૂર્તિ મારા સ્વામી છે. એજ મારા સ્વામી આજે મનુષ્યરૂપમાં દેવતા છે. આજ એમણે ભોગવિલાસનો ત્યાગ કર્યો છે, સુખદુ:ખથી તે અતીત છે. આજ રાજવેશ અને ભિક્ષુક વેશમાં તેમના મનથી કાંઇ ભેદ નથી. આજ રાજમહેલનો રાજભોગ અને ગરીબ ભિખારી-ની ઝૂંપડીની ભાજી એમને મનથી સમાન છે. અહા ! આજ એ કેવા મહાન, કેવા ઉચ્ચ છે ! તેમના અમૃતમય ઉજ્જવળ દેહને હું પાર્થિવ વેશાભૂષણોથી ઢંકાયેલું જોવાની ઇચ્છા રાખતી હતી !! આજ મારે સ્વામીના મહત્ત્વના ગૌરવથી પોતાને ગૌરવાન્વિત સમજવી જોઇએ; ન કે આમ મોહાંધ સ્ત્રીની પેઠે રોવું જોઇએ. જો મારામાં એટલું પણ મહત્ત્વ ન હોય તો પછી એવા મહાપુરુષ-ની સ્ત્રી ગણાવું ફોગટ છે.”

ગોપા અગાશીમાંથી બે હાથ જોડીને ભક્તિપૂર્વક દેવતારૂપી સ્વામીને નમસ્કાર કરીને નીચે ઊતરી.

બુદ્ધદેવ નિમંત્રિત થઇને રાજનગરીમાં આવ્યા હતા, પણ સ્વામીના સંન્યસ્તવ્રતમાં ભંગ પડે એ બીકથી ગોપા તેમનાં દર્શન કરવા ગઈ નહોતી. બાળક પુત્ર રાહુલને બોલાવીને અંત:પુરમાંથી બુદ્ધદેવને દેખાડીને ગોપાએ કહ્યું: “ બેટા ! આ તારા પિતાજી. જા, એમને પ્રણામ કરીને એમની પાસે પિતૃધન-ની પ્રાર્થના કર !”

હાય ! ગોપા ! રાહુલનું પિતૃધન હવે કઠોર સંન્યાસ છે એ તને ખબર નથી ? સ્વામીના સંન્યાસથી તું સંન્યાસિની થઇને

ગૌરવ માને છે, પણ બાળક પુત્રને પણ એજ કઠોર સંન્યાસનો વારસો અપાવતાં તારૂં હૈયું કેમ ચાલે છે ?

રાહુલ પિતાની પાસે ગયો. પિતૃધન—પિતાના વારસાની ઇચ્છા રાખનાર પુત્રને સંન્યાસી પિતાએ સંન્યાસની દીક્ષા આપી.

વળી કેટલાંએક વર્ષો વીતી ગયાં. પિતા શુદ્ધોદનના મૃત્યુ સમયે બુદ્ધદેવ પાછા એક વાર કપિલવસ્તુ નગરમાં પધાર્યા. શુદ્ધોદનનું મૃત્યુ થયું. ગોપા અને નગરવાસી બીજી કેટલીક સ્ત્રીઓએ બુદ્ધદેવની પાસે આવીને સંન્યાસધર્મ ગ્રહણ કરવાની પ્રાર્થના કરી. એમને દીક્ષા આપીને બુદ્ધદેવે ભિક્ષુણી સંપ્રદાય સ્થાપ્યો. ગોપા ભિક્ષુણી સંપ્રદાયની—એ સેવિકાઓની ટોળીની આગેવાન થઇ.

આજ ગોપાનું જીવન સફળ થયું. આજ સ્વામીના ત્યાગમાં ત્યાગી, સ્વામીના ગૌરવથી ગૌરવિણી, સ્વામીના ધર્મકર્મની સંગી, સ્વામીના પુણ્યતેજના મહિમાથી મહિમામયી, જગતના સર્વશ્રેષ્ઠ મહાસાધકની સહધર્મિણી યશોધરા, ફક્ત કહેવાનીજ નહિ, પણ ખરેખરી રીતે સ્વામીની સહધર્મિણી અને સહચારિણી બની.

એ ત્યાગી અવસ્થામાં પરિવ્રાજિકા યશોધરાએ પતિ—ગુરુદેવને એક વાર પૂછ્યું:—

“ અરહંત તણા ઊંડા, હૃદયે કો સમે પડે;
પૂર્વાવસ્થા તણી છાયા? ભગવન્! પૂછું આદરે.
છાયાએ અર્પતી કાંઇ લાંચ્છનો ઉર શુદ્ધને?
નિર્વાણ શાંતિમાં એથી પડતો ભંગ કો ક્ષણે? ”

પત્નીનો એ સરળ પ્રશ્ન સાંભળી બુદ્ધદેવે કૌમુદીપટમાં તદ્ગુણતા પામતી એક નૌકાને દૃષ્ટાંતરૂપે બતાવીને કહ્યું:—

(વસંતતિલકા)

“ સાધ્વી! તને કહું હું આજ નિગૂઢ એક,
અજ્ઞાન પામર લહી શકશે ન ભેદ;
નિર્વાણનું અકલ રૂપ ન મંદ જાણે,
શાંતિ જલે લહરિને સ્થિતિ ભંગ માને!
નિર્વાણ સિંધુ જલમાં કદી ના વિકાર;
આભાસ થાય કદી, અન્યજ એ પ્રકાર.
મારા અગાધ હૃદયે બનિયા બનાવ,
તેમાંથી એક વરણું, સુણ્ય ધારી ભાવ.

(અનુષ્ટુપ)

મંથનો મેં કર્યાં ઊંડાં, બોધિવૃક્ષ તળે રહી;
ચિત્રો નાના પ્રકારોનાં, પ્રગટ્યાં ને ગયાં શમી.
અંતે આનંદ-સિંધુના, જળમાં બોળતું મને;
પ્રગટ્યું તીવ્ર કો ઊંડું, સંવેદન કહું તને.
પામ્યો હું સહસા ત્યારે, અપ્રમેય દશા નવી;
ખરો નિર્વાણનો સિંધુ, રેલાયો હૃદયે રમી.

(વસંતતિલકા)

નિર્વાણ એ અનુભવ્યો સતત પ્રવાહી,
વર્ષો અનેક લગી, શાંતિ રહી છવાઇ.
તોએ ઊંડા અનુભવો કદી ભિન્ન ભાસી,
એ શાંતિમાં પ્રગટતા, પછી જાય નાસી.
જો એક વેળ બનિયું ન બન્યું કદી જે,
હું ધ્યાનમાં સ્થિર રહ્યો, નવ લક્ષ બીજે;
ને તે ક્ષણે મધુર મૂર્તિ યશોધરાની,
એ ધ્યાનમાં સ્ફુરતી જો! પ્રગટીજ છાની.
આભૂષણો વળી, દુકૂલજ રાણી જોગાં,
સર્વે ગયાં સરી, અને પ્રગટ્યાંજ બીજાં;
સાદાં, તથાપિ કંઇ દીપિત દિવ્ય તેજે,
તે ધારતી મૃદુલ કાન્તિ નિહાળી મેં તે.

(અનુષ્ટુપ)

નૌકા પેલી સરે જ્યોત્સ્ના, પૂરમાં તે સમી સ્થિતિ;
દિવ્યતા પામતી તારી, મધુરી મૂર્તિની હતી.

(વસંતતિલકા)

એ શુદ્ધ મૂર્તિ આ હૃદયે સ્ફુરંતી,
નિર્વાણ-કૌમુદી જળે દીઠી મેં સરંતી;
નિર્વાણમાં નવ થયો કંઇ તેથી ભંગ,
નિર્વાણ તું બની રહી મમ દિવ્ય અંગ."*

બુદ્ધદેવનો આ ઉત્તર એમનો યશોધરા માટેનો પ્રેમ તથા સદ્ભાવ સૂચવે છે. બૌદ્ધદેવનો ધર્મ બહુ ઝડપથી આખા દેશનાં

* આ ચરિત્રમાંની કવિતાઓ સાક્ષરવર્ય રા. રા. નરસિંહરાવભાઇના 'નૂપુરઝંકાર' ગ્રંથમાંથી લેવામાં આવી છે.

સ્ત્રીપુરુષોમાં ફેલાઇ ગયો. તેનો કાંઈક યશ આ આર્યનારીની પરમ સાધનાને પણ ઘટે છે. ભિક્ષુણી સંપ્રદાયની આગેવાન તરીકે અનેક રમણીઓને સેવા અને પરોપકારના વ્રતમાં પ્રેરીને ગોપાએ જગતને મોટો લાભ પહોંચાડ્યો હતો.

યશોધરાના શરીરનો રંગ કાંચન સમો હોવાથી બૌદ્ધધર્મના ગ્રંથોમાં પણ ભદ્રા કાંચના નામથીજ તેને સંબોધવામાં આવ્યાં છે.

સંઘમાં દાખલ થયા પછી આત્મોન્નતિ ઉપરજ તેણે પોતાનું સઘળું લક્ષ્ય પરોવ્યું હતું. ભિક્ષુણીસંઘના નિયમોનું પાલન તેણે બીજી ભિક્ષુણીઓની પેઠેજ પૂર્ણ કાળજીપૂર્વક કર્યું હતું. ત્યાં એણે અર્હત્ પદ પ્રાપ્ત કર્યું અને અભિજ્ઞાઓમાં પ્રવીણતા મેળવી. એક દિવસ ધ્યાનમાં બેઠી હતી, ત્યાં એને એકદમ પૂર્વકાળના હજારો જન્મનું સ્મરણ થઈ આવ્યું અને તેનો એ ગુણ વિશેષ પ્રસિદ્ધ થયો.

બુદ્ધ ભગવાને ભિક્ષુણીસંઘમાં પદવિદાનના સમારંભમાં મહાભિજ્ઞા પ્રાપ્ત કરનાર ભિક્ષુઓમાં યશોધરાને અગ્રસ્થાન આપ્યું. મહાભિજ્ઞા પ્રાપ્ત કરનાર ભિક્ષુઓ તો થઈ ગયા છે; પરંતુ સ્ત્રીઓમાં એ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનારી એકલી યશોધરાજ હતી. દિવ્ય શક્તિને અભિજ્ઞા કહે છે. જાતજાતના ચમત્કાર કરવા, દિવ્યનાદ શ્રવણ કરવો, બીજાઓના મનની વાત પારખવી, પૂર્વજન્મનું સ્મરણ થવું, દિવ્ય ચક્ષુ આવવાં અને વિકારોનો ક્ષય થવો એને અભિજ્ઞા કહે છે. મહાભિજ્ઞા એનાથી પણ ઉપરનો દરજ્જો છે. એ પ્રાપ્ત કર્યાથી અસંખ્ય પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન થાય છે.

અભ્યાસથી યોગી એ શક્તિઓ પોતાની મેળેજ પ્રાપ્ત કરી શકે છે એવો બુદ્ધદેવનો અભિપ્રાય હતો; પણ એનેજ એકમાત્ર ધ્યેય ન સમજી લેવું જોઇએ અને એના પ્રત્યે આસક્તિ ન રાખવી જોઇએ એવો એમનો ઉપદેશ હતો.

૬–किसागोतमी

મહાપ્રજાપતિ ગૌતમી તથા બીજી ગોતમીઓથી જુદી પાડવા સારૂ એને કિસા અથવા કૃશા ગોતમી નામથી ઓળખવામાં આવે છે. કૃશા એટલા માટે કહી છે કે એ કૃશાંગી સુકુમાર દેહવાળી હતી. એમ કહેવાય છે કે, પૂર્વજન્મમાં પદુમુત્તર બુદ્ધના સમયમાં એક ક્ષત્રિય સામંતના વંશમાં એનો જન્મ થયો હતો. ભગવાનને મુખેથી એક સમયે સાદાં વસ્ત્રધારી સંસારત્યાગી ભિક્ષુણીઓની ઘણી પ્રશંસા થતી સાંભળીને એણે મનમાં સંકલ્પ કર્યો હતો કે, "હું પણ કોઇ દિવસ એ ભિક્ષુણીપદ પ્રાપ્ત કરીશ." એ જન્મમાં તો એની એ અભિલાષા પાર પડી નહિ, પરંતુ ગૌતમબુદ્ધના સમયમાં શ્રાવસ્તી નગરીના એક ગરીબ કુટુંબમાં એનો જન્મ થયો. દરિદ્ર ઘરની કન્યા હોવાથી સાસરામાં કોઇ એનો ભાવ પૂછતું નહિ. સૌ કોઇ અનાદરની દૃષ્ટિથી જોતું. આખરે એને એક પુત્ર થયો, ત્યારથી એનું માન વધ્યું; પણ ગરીબનું નસીબ ગરીબજ હોય છે. માતાનું માન વધારનાર, માતાના સુખ અને સૌભાગ્યનો એકમાત્ર આધાર એ બાળક, એક દિવસ રમવા ગયો હતો ત્યાંથી એને સર્પ કરડ્યો અને એ નિર્દોષ હસમુખું બાળક સદાને માટે માતાને દુઃખ અને અશ્રુની ભેટ ધરી કાળના પંજામાં વિલીન થઈ ગયું. બિચારી ગોતમીના સુખનો સૂર્ય અસ્ત થઇ ગયો. એને ખાતરી થઇ કે આ સંસાર ફરી મને દુઃખ દેશે. પુત્રના મરણથી એના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. મૃત બાળકને ખોળામાં લઇને મૃતસંજીવની કોઇ ઔષધિની શોધમાં એ ઘેરેઘેર ભિક્ષા માગતી ફરવા લાગી. બુદ્ધ ભગવાન પોતાના શિષ્યો સહિત એ વખતે ધર્મપ્રચાર કરવા નીકળ્યા હતા. ગોતમીએ તેમને દીઠા; પછી શું થયું તે અમે સાક્ષરવર્ય નરસિંહરાવભાઇના પ્રાસાદિક શબ્દોમાં વર્ણવીશું:—

(લલિતછંદ)

યુવતિ તે મળી શાક્યનાથને, ચરણ પંકજે જોડી હાથને;
નમન નમ્રતા ભાવથી કર્યું, વદન આંસુડે ભીંજિયુ ઘણું.
નયન છે શીળાં જો કપોતીનાં, નયન તેહવાં એહ રેતીનાં;
યુવતિ ત્યાં પછી દીન વાણીએ, વચન ઉચ્ચરી ભાવ આણીને.

(ઢાળ)

ભાવ આણી બોલી વાણી, વિનત વનિતા ત્યાં પછી,
"ઓ નાથ! આહિં તમેજ આવ્યા! દીનપર કરુણા કરી.
પેલી તટ તરુરાજિમાં, મુજ પર્ણકુટીમાં હું વસું,
ને બાળ મુજ ઉછેરતી રહી, દુઃખ જાણ્યું નહિ કશું.
નાથ એ વટરાજિમાં કરી, તેંજ કારુણ્ય દયા ઘણી,
દીધું વચન બાળ ઉગારવા" બહુ દીન તે યુવતિ ભણી.
"બાળુડો મુજ ખેલતો ચાલી ગયો તરુ કુંજમાં,
કંઇ કુંપળ પર્ણ વિશેજ દીઠો કૂટિલ એક ભુજંગ ત્યાં.
વીંટી વળિયો નાગ એ મુજ બાળુડાના કર પરે,
ને બાળ હેને ચીઢવતો કંઇ હાસ ખડખડ શો કરે!
તીવ્ર જિહ્વા યુગલ ધરતો, શીતળ હેનો ગોઠિયો.
મુખ વિકસાવીને ફુંફ્વાટા કરતો ચીઢવતાં જ્યાં ઊઠિયો.
પણ હાય! એ મુજ બાળુડો ક્ષણવારમાં પીળો થયો,
નિસ્તબ્ધ પડિયો, મેં ન જાણ્યું કેમ એ રમતો રહ્યો.
અધરપુટના બંધથી મુજ સ્તન તજ્યું વળી તે ક્ષણે,
કોઇ કહે 'વિષ ચઢ્યું હેને' 'નહિ જીવે' વળી કો ભણે.
પણ મેં ગૂમાવાયે નહિ, મુજ બાળ મોંઘા મૂલનો,
ને ફરી વિકાસ થવા ચહીને કરમિયા એ ફૂલનો.
માંગ્યું ઔષધ સહુ કને, જે બાળુડાને લોચને,
ફરી ઊડી ગયેલું તેજ પૂરે, પૂરે મન મુજ મોદને.
ચુંબન બિંદુ એ સર્પતણું કંઇ ઝીણું અતિ નાનું,
વૈર ન મુજ બાળ શું એ રાખે હું નિશ્ચય મન જાણું.
માયાળુ મુજ બાળ હુતો અતિ, પ્રાણી વિશે ધરે પ્રેમ;
રમત રમતમાં સ્પર્શ કરતાં સર્પ ડ્સે હેને કેમ?

(વલણ)

કેમ ફૂલે મુજ બાળને? પ્રેમ ભર્યો એ બાળ,
માનું નહિ હું એ કદી સર્પ ડસે કે કાળ રે.

(ચોપાઇ)

પછી કો મુજને વદિયો વેણુ, કહું ઉપાય તુજને ઓ બહેન!
પુણ્યાત્મા કો ગિરિ પર વસે,—જો! ભગવાં ધરી ચાલ્યો પણે,
જા તું એ ઋષિજનને યાચ, ઔષધ કંઇ તુજ બાળક કાજ;
એહ સુણી કાલે તુજ પાસ, આવી હું ધરી મોટી આશ.

(વૈદર્ભી વનમાં વલવલે—એ રાગ)

આશ ધરી મોટી નાથ હું આવી તારી સમીપ;
ક્રૂર અનિલે હોલવ્યો પ્રકટાવવા મોંઘો દીપ. આશ૦
દેવ સરીખું દીપતું તુજ ભાળ વિશાળ;
નિરખી હું આવીને ઊભી કંપ મા ના તુજ બાળ. આશ૦
આંસુ ઢાળીને ખસેડિયું શિશુ મુખ પટકૂળ,
લળી લળી તુજને પૂછિયું,' ઔષધ કિયું અનુકૂળ?' આશ૦
ને નાથ મોટા ઓ! તેં મને કાઢી તરછોડી નાહિ;
મીઠી મૃદુ નજરે રહ્યા નિરખી પ્રેમે તું કંઇ. આશ૦
ધીરા કોમળ કરવડે સ્પર્શ કરીને તે વાર;
મુખ પટ પાછું ઢાંકિયું, પછી કીધો ઉચ્ચાર. આશ૦

પુત્રશોકથી વિહ્વળ બનેલી માતાને પરમ સાધુ, સંસાર-ત્યાગી બુદ્ધદેવ વગર કોણ આશ્વાસન આપે? એમણે બાળકના દેહ ઉપર મૃદુ હસ્ત ફેરવીને શાંત ચિત્તે કહ્યું:—

" બહેન, ઉપાય બતાવું હું, જેથી દુઃખ તુજ રૂઝાય;
ને દુઃખ રૂઝે આ બાળનું, પણ ઔષધ તું લાવ્ય.

* * *

શોધીને લાવ્ય તું કાળી કંઈ તોલો એકજ રાઇ.
પણ જોજે બાઇ! જે ઘર વિષે, મૃત્યુ પામ્યું કો હોય;
માત, પિતા, સુત કે સુતા, દાસી દાસ વા કોય.
તે ઘેરથી નવ લાવતી રાઇ કણ તું એક;
હેવી મળે કદી રાઇ તો,—ધન્ય તુજ કર્મરેખ."

બુદ્ધ ભગવાને કેવો સીધો ઉપાય બતાવ્યો? કહ્યું કે, "હે બહેન!

તું એક તોલો કાળી–છડ્યા વગરની–રાઇ લઇ આવે તો હું તારા છોકરાને જીવતો કરૂં; પણ એક શરત છે. એ રાઇ એવા ઘરમાંથી માગી આણવી જોઇએ કે જે ઘરમાં મા, બાપ, છોકરો, છોકરી, દાસદાસી, ભાઇબ્હેન કોઇ ન મરણ પામ્યું હોય. શોકાતુર ગોતમી એ વખતે ભગવાનના કથનનું આધ્યાત્મિક રહસ્ય સમજી નહિ. એ ભોળીએ શું કર્યું તે એના શબ્દોમાં જોઇએ.

(ગરબી)

"નાથ ! ભટકી હું ઘેર ઘેર, ઉટજ* ઉટજમાં રે,
આ વનમાં અને ઠેર ઠેર નગર મારગમાં રે;
હાબી હઇડા સરીસો બાળ, બન્યો શીત અંગે રે,
માગતી દીન હું દ્વાર દ્વાર, વ્હીલી સુખ ભંખે રે.
કોઇ આપશો તોલો રાઇ, કાળી, હું વીનવું રે,
આણી હૃદય દયા ઓ ભાઇ ! કરમ્યું ફૂલ ખીલવું રે;
અને હૂતી જે'ને જે'ને ઘેર, સર્વેએ આપી રે.
રંક જન પર રંકની મહેર નિરંતર વ્યાપી રે.
પણ પૂછ્યું મેં જેણી વાર–કદી આ ઘરમાં રે;
ભાઇ ! કોઇ મૂઉં ? નર, નાર, કે બાળ ચાકરમાં રે ?
મળ્યો ઉત્તર તરત આ–'બ્હેન શી વાત આ પૂછે રે ?
ઘણાં વહ્યાં મરણને વ્હેણ, રહ્યાં અલ્પ પૂંઠે રે.
ભરી શોકે દઇ આભાર દઇ રાઇ પાછી રે;
ચાલી આગળ બીજે દ્વાર, વિનંતિ યાચી રે,
પણ ત્યાં પણ ઉત્તર મળિયોઃ 'રહી આ રાઇ રે,
પણ દાસ હમારો પડિયો મરણમાં બાઇ રે.'
કોઇ કહે વળી–'લ્યો આ રાઇ, પણ આ સદનમાં રે;
ગૃહ નાથ ગયો છે બાઈ અકાલ મરણમાં રે !'
કોઇ કહે–'રાઈ આ જે'ણે વાવી તે વર્ષા વિરામે રે,
હજી લણવા વેળ નથી આવી, ને પહોંચ્યો સ્વધામે રે."

આ પ્રમાણે આખા ગામમાં ફરીને એવું એક પણ ઘર નહિ દીઠું કે જે ઘરમાં મૃત્યુનાં પગલાં ન થયાં હોય. ત્યારે ગોતમી નિરાશ થઇને બીજે દિવસે ભગવાન બુદ્ધની પાસે ગઇ. ભગવાને પૂછ્યું: "કેમ, કિસાગોતમી ! મેં કહ્યું હતું એવી રાઇ લઇ આવ્યાં કે ? ગોતમીએ પોતાનો સઘળો વૃત્તાંત કહી સંભળાવીને જણાવ્યું કે,

* ઉટજ–ઝૂંપડું.

"નવ મળ્યું ઘર મુજને કહીં મૃત્યુ વિનાનું એક,
થાકી પાછી હું વળી, પૂછવા સત્ય વિવેક રે.

(ઢાળ)

સત્ય અર્થ હું શોધવા પાછી આવી તારી પાસ,
નદીતટ દ્રાક્ષાકુંજ મૂકી શિશુ ધાવે ન કરે જે હાસ.
દર્શન કરી તુજ ચરણ ચુંબીને પ્રાર્થન કરવા કાજે,
ક્યાં મળશે મુજને રાઇકણ જ્યાં મૃત્યુ કદી નવ ગાજે.
પણ હાય મુજ બાળુડો હાવાં તો પડિયો હશે મૃત્યુ હાથ,
લોકે કહ્યું, ભય મુજ મન જે રહ્યું, સાચું પડ્યું તે નાથ."

કિસાગોતમીને આ પ્રમાણે શોકાતુર જોઈને ભગવાન બુદ્ધ બોલ્યાઃ—

"સત્ય તત્ત્વ તું પામી ઓ બહેન!
જડ્યું જે નહિ કોઈ જનને, દેવ શાંતિ મળ્યું તુજ મનને;
કડુ અમૃત દિવ્યજ એ તો, તુંને આપવા ધાર્યું તું મેં તો;
તુજ બાળ વ્હાલો તુંને હુતો, એ તો મરણ શરણ થઇ સૂતો.
તુજ હૃદય શય્યા પર કાલે, ફરી જીવન એ નવ ઝાલે;
આજે જાણ્યું તેં જગ આ વિશાળ, તું જ દુઃખે ઢાળે આંસુ ધાર;
અન્ય હૃદયોયે ભાગ લીધેલો, શોક થાય છે હળવો વ્હેલો;
મુજ રક્ત રેડ્યેથી રોકાય, તુજ આંસુડાં તો હું આંહ્ય;
સદ્ય અર્પણ કરી દઉં બહેન, મુજ રુધિરનું રાતું વ્હેણ;
અને શોધી કાઢું તત્ત્વ ઊંડું, જેથી ઊકલે મહા દુઃખ ભૂંડું.
જેહ દુઃખે કરી પ્રેમ મધુરો, શોકરૂપ બની થાય અધુરો;
અને જે મનુજ ટોળાંને, હાંકી લઇ જાય છે બલિસ્થાને;
મૂક આ પશુ યૂથને જેમ, પશુના નાથ મનુજને તેમ;
રમ્ય કુસુમ અને તૃણ ભૂમિ, ઓળંગાવી હાંકી જાય ઘૂમી;
પહોંચાડે મહા બલિસ્થાનમાં તે તીવ્ર દુઃખ જડ્યું જન્મ સાથે.
હું એ ગૂઢ તત્ત્વ ગોતું બાળ! હવે શિશુને શ્મશાન પહોંચાડ્ય."

બુદ્ધદેવના આ ઉપદેશામૃતથી કિસાગોતમીનાં જ્ઞાનચક્ષુ ઊઘડ્યાં. એના હૃદયનો શોક શમી ગયો. સ્વસ્થ ચિત્તે તેણે પુત્રનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો અને પોતે ગૃહ તજીને બુદ્ધદેવની પાસે ધર્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા લાગી. આખરે એણે થેરી પદ અને છેવટે અર્હત્ પદ પ્રાપ્ત કર્યું. થેરીગાથામાં ૨૧૩ થી ૨૨૩ સુધીના શ્લોક તેના

રચેલા છે. એ ગાથાનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે:—

"સાધુ પુરુષની સાથે મિત્રતા કરવી એ હિતકારી છે. સાધુ-જનનો સંગ પ્રાપ્ત કરીને મૂઢ મનુષ્ય પણ પંડિત થઇ જાય છે. સાધુની સોબતથી પ્રજ્ઞા વધે છે અને પાપ તથા દુઃખ દૂર થાય છે. દુઃખનો હેતુ શો છે અને દુઃખનો તિરોભાવ કેવી રીતે થાય તેનું શિક્ષણ મેળવ. આર્યોનાં ચાર સત્ય અને અષ્ટાંગ ધર્મને પ્રાપ્ત કર.

"માનવોના સારથિ કહી ગયા છે કે, સ્ત્રીનું જીવન દુઃખમય છે. સપત્ની–શોક્ય–નો સહવાસ, સુવાવડ એ બધાંને લીધે સ્ત્રી-જીવન અતિશય દુઃખમય છે. એ દુઃખને લીધે કેટલીક સ્ત્રીઓ ગળે ફાંસો ખાઇને મરે છે. કોઇ વિષ ખાઇ લે છે. કોઇના ગર્ભ-માંનું બાળક પણ માતાની સાથેજ મરણ પામે છે."

ત્યાર પછી પોતાની આપવીતી–જીવનકથા સંક્ષેપમાં જણાવી-ને કહે છે કે, "કુલહીન, પતિહીન થયેલી મેં આખરે અમૃતત્વ પ્રાપ્ત કર્યું. આર્યોના આઠ અંગવાળા ધર્મનું ચિંતવન કર્યાથી ધર્મ-ના એ સ્વચ્છ આદર્શ વડે મેં આખરે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું છે.

"હૃદય ઉપરથી દુઃખરૂપી પથ્થરનો ભાર હલકો પડી ગયો છે. મારી કરણી સફળ થઇ છે. મુક્તચિત્ત થઇને મેં કિસાગોતમીએ આજે આ ગાથા ગાઇ છે."

૭–સુજાતા

આ ગ્રંથમાં અન્યત્ર જે સુજાતાનાં ચરિત્ર આપવામાં આવ્યાં છે, તેનાથી ભિન્ન આ સુજાતા છે. ગૌતમ બુદ્ધદેવના સમયમાંજ એ પણ થઇ ગઇ છે. ફલ્ગુ નદીને તીરે એનો નિવાસ હતો. સેનાની વંશના એક ધનવાન પુરુષ સાથે એનું લગ્ન થયું હતું. એ સમયમાં ગાયો મનુષ્યની સમૃદ્ધિનું મુખ્ય અંગ ગણાતું. ગૌ એ ધન હતું. સુજાતાના પતિને ઘેર પુષ્કળ ગાયો હતી. ધનવાન હોવા સાથે એ ઘણો પરોપકારી પણ હતો. સુયોગ્ય પત્નીની સાથે તેનો સમય સંસારસુખમાં વ્યતીત થતો હતો. સુજાતામાં સૌંદર્ય અને સદ્‌ગુણનો અપૂર્વ મણિકાંચનયોગ થયો હતો. કવિશ્રી નરસિંહરાવભાઇના શબ્દોમાં કહીએ તો—

નામ સુજાતા હેનું સુંદર, ચંપક કાયા રંગ,
નીલ કમલસમ લોચન શીળાં, અનુપમ છે લાવણ્ય;
એહ ભૂમિમાં સુંદર હેવી, કો નારી નવ અન્ય,
વિનયવડે એ સતી શોભતી હેત ભરીને દીન.
વેણ મધુર સહુ સંગે વદતી, દીપે વદન કુલીન;
હસતું મુખ ધરતીજ સદા એ લલના મંડલ રત્ન.
ગૃહસંસાર તણા સુખમાં નિર્ગમતી જીવન શાંત.

* * * *

આ પ્રમાણે સુજાતાનો સંસાર ઘણો સુખી હતો; પણ એમાં એકજ વાતની ખોટ હતી. પતિપત્નીના સ્નેહને પવિત્ર સાંકળથી વધારે દૃઢ કરનાર પુત્રનું મુખ હજી સુધી એણે જોયું નહોતું.

શાંત ગૃહે વસતીજ સતી એ નિજ સ્વામીની સંગ,
પ્રેમપૂર્ણ જીવન પણ ખારૂં પુત્ર વિના સુખ ભંગ.

પુત્ર વગર જીવનમાં એ દંપતિને કશું પણ સુખ જણાતું નહિ.

પુત્રપ્રાપ્તિની આશામાં સુજાતાએ અનેક વ્રત, જપ, પૂજાપાઠ કર્યાં.

ભક્તિભાવથી દેવ દેવિયો પ્રીતથી સદા પૂજી કેવીએ!
લક્ષ્મી દેવીને પુણ્યમંદિરે, પ્રાર્થતી સદા પુત્ર અવતરે;
કરી પ્રદક્ષિણા કોટિવાર એ, પ્રાર્થતી મહાદેવ બાણુને;
કાંઇ ધરાવતી નવેદ નવનવાં, પુત્રરત્નની આશમાં હવાં.

એ સમયમાં બુદ્ધદેવ પાસેના વનમાં પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું ધ્યાન ધરી રહ્યા હતા. સંસારનાં અનેકવિધ દુઃખોમાંથી મુક્તિ પામવાના ઉપાયો શોધી રહ્યા હતા. તેમની કીર્તિ સુજાતાને કાને પણ પહોંચી હતી. બધાં દેવદેવીઓ તરફથી નિરાશ થયેલી સુજાતાએ બાધા રાખી કેઃ—

"પુત્ર રત્ન જો સાંપડે ભેટ ધરૂં સપ્રેમ,
વનમાં વસિયો સાધુ જે દેવાંશી રે દેવ!
હેને ભોજન ભાવથી અર્પું હું તત્ખેવ;
દેવો જે આરોગવા તલસે, હેવું પાન,
કનક પાત્ર ભરી અર્પું હું;
જ્યાં એ તરુતળ ધરતો ધ્યાન."

સુજાતાની શ્રદ્ધા ફળી. દશ મહિનામાં એક સુંદર પુત્ર એને પેટે જન્મ્યો. સુજાતાના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. પુત્ર ત્રણ માસનો થયો એટલે બુદ્ધદેવને પગે લગાડવા, પોતાની માનતા પૂરી કરવા એમને સારૂ તૈયાર કરેલા સ્વાદિષ્ટ દૂધપાકના નૈવેદ્ય સાથે સુજાતા વનભૂમિ ભણી જવા નીકળી.

"ઉર આભાર ભરી ડગ ભરતી, બાલ હૃદયા સરસો ધરતી;
રાતી સાડીમાં શિશુને લપેટ્યો, નાનકડા ભુજ ઉર ધરી ભેટ્યો;
નિજ ઉરનું એ આનંદ રત્ન, દાબે ઉરશું કરે કરી જત્ન;
અન્ય કર કરી ઊંચો સુરેખ, શિર સ્થિર ટેકંતી ભાર એક;
પાત્ર સુગલતણો એ ભાર, માંહિ દેવ કાજ આહાર;

દાસીએ વૃક્ષની નીચે બેસી, પદ્માસન વાળી તપસ્યા કરતા દિવ્ય તેજવાળા શાંત અને નમ્ર બુદ્ધદેવને દેખાડ્યા. એટલે સુજાતાએ ત્યાં જઇને માથું નમાવી મૃદુભાવે વિનતી કરીઃ—

અહો! કુંજવાસી સંત! અતિ પવિત્ર, બેલી દીનનો અનાથનો તું મિત્ર;
શ્રેયદાતા! હું યાચું દાસી દીન, દયા દાન ધન્ય દર્શનજ નવીન.
શુભ્ર દહિં બનાવી લાવી આજ તાજું, અને દૂધ, હસ્તિ દંતશું નવાજું;

રંક કેરી ભેટ આટલી સ્વીકારો, અને સફળ થાવ જન્મ આ હમારો.

આ પ્રમાણે વિનતિ કરીને સુજાતાએ કનકપાત્રમાં દૂધ અને દહીં જુદાં જુદાં પીરસ્યાં. ત્યાર પછી સ્ફટિક-પાત્રમાં સુગંધી દ્રવ્યો મૂકીને બુદ્ધદેવને તેનું મર્દન કર્યું.

બુદ્ધદેવે મૌનપૂર્વક અતિ પ્રસન્નતા સહિત એ ભોજન કર્યું. ઉપવાસ અને ઉજાગરાથી જે શ્રમ પહોંચ્યો હતો તે આ પુષ્ટિકારક ભોજન આરોગતાં વાર જતો રહ્યો. એ ભોજનથી બુદ્ધદેવનો એ પ્રસન્ન આત્મા—

દિવ્ય સત્યની ભૂમિ ભણી ઊડવા થયો સમર્થ ઘણો.

ભગવાન બુદ્ધદેવના વદન ઉપર પહેલાં કરતાં વધારે દિવ્યતા અને ગૌરતા નીરખીને સુજાતાની તેમના પ્રત્યે ભક્તિ વધી અને તે હર્ષપૂર્વક પૂછવા લાગી:—

"સાચે શું છો આપ દેવ અવનિમાં ઊતર્યા ?
મુજ આનંદ અમાપ પ્રસન્ન જો મુજ ભેટથી."

બુદ્ધદેવે પૂછ્યું: "દેવિ ! હું તારા આ ભોજનથી ઘણો પ્રસન્ન થયો છું. એનાથી અનેક દિવસનો મારો થાક ઊતરી ગયો છે. ધ્યાન ધરવાને મારામાં નવી સ્ફૂર્તિ આવી છે. આજે મારામાં કાંઈ નવીનજ જીવન આવ્યું હોય એમ લાગે છે. તું એવું સ્વાદિષ્ટ ભોજન ક્યાંથી લાવી ?"

સુજાતાએ ઉલ્લાસપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો:—

(કટાવ)

"નાથ સુણોજી, ગોયૂથો મુજ પતિના ઘરનાં, તેમાં થકી સો ગાયો શોધી, નવપ્રસૂતા, દૂધ એહનાં પાઈ પોષી; પચાસ બીજી, સુંદર ધેનું, દૂધ એહનું, પચીસ બીજી ગૌને પાયું; પચીસ કેરૂં બીજી બારને પ્રેમે પાયું; એહ બારનું યૂથ, મહિંની ઉત્તમ ખટ ધેનુને અર્પ્યું; એ ધેનુંનું દૂધ ઉકાળ્યું રૂપા કેરા લોટા મધ્યે; અને પછી મેં શુદ્ધ બીજને વીણી વીણી, મોતી કેરા દાણા સરખાં તાંદુલ લઈને, નવ ખેડેલી ભૂમિ મધ્યે, પ્રથમ થકી ઊગાડી લણેલા ચોખા ઓરી, પાયસ રાંધી અન્ન ધરાવ્યો; ધન્ય ધન્ય મુજ જીવન, પ્રભુને આજે ભાવ્યો."

ત્યાર પછી પોતે વંધ્યાવસ્થામાં કેવું ચિંતામય જીવન ગાળતી

હતી અને પોતાને પુત્ર અવતરવા સારૂ બુદ્ધદેવની કેવી માનતા માની હતી એ બધી વાત વિસ્તારીને કહી અને બાળકને ભગવાનની આગળ ધર્યો. ભગવાને બાળકના ઉપરથી લાલ પાલવ ખસેડીને પ્રેમપૂર્વક નિહાળ્યો તથા એના નાનકડા શિર ઉપર હાથ મૂકીને આશીર્વાદ આપ્યોઃ—

" લાંબુ સુખ ભોગવજે !
જીવન દુઃખના ભારને વહી નાંખજો સ્હેજે
સુંદર બાળક તારો !
આશ્રય મુજને અન્નનો આપ્યો બ્હેન! તેં આજે.
હું નથી દેવ કો સ્વર્ગનો હું તુજ બાંધવ સાથે,
સુંદર બાળ નિહાળું હું "

" હું પોતે પૂર્વાશ્રમમાં રાજકુમાર હતો, મોટા સુખવૈભવ ભોગવતાં હતો અને હાલ છ વર્ષથી સંસારનાં દુઃખ અને અંધકારનો નાશ કરે એવા દિવ્ય જ્ઞાનની શોધમાં જંગલે જંગલ ભટકું છું. આજ કેટલાયે દિવસનો હું ભૂખ્યો હતો તેને—

" સુંદર ભગિની જીવાડિયો આપી ભોજન મીઠું;
તે પૂર્વે કાયા નિર્બલી લથડી ગઈ ત્યાં મેં દીઠું.
દર્શન એ દિવ્ય જ્યોતિનુ! સુંદર આ બાળક સમું."

આ પ્રમાણે પોતાનો અનુભવ કહી ભગવાન બુદ્ધ ખરા સાધુને છાજે એમ પૂછવા લાગ્યાઃ—

" બ્હેન! કહે, પણ આજ જીવન સુખમય તું ગણે?
જીવન જીવી એમ સુખ માધુર્ય તું ભોગવે?
જીવનને વળી પ્રેમ એ બે તું બસ માનતી?

(વલણ)

" પ્રેમ અને જીવન તને પૂરાં લાગે માત્ર?"

કેવો સરલ પણ ગંભીર પ્રશ્ન છે! બુદ્ધદેવનો એ પ્રશ્ન પ્રત્યેક વાચક બન્ધુ તથા બહેને પણ હાલને સમયે પોતાને પૂછવો ઘટે છે. પાર્થિવ સુખ તથા વૈભવ પ્રત્યેનો મોહ સુજાતાના કાળ કરતાંયે હજારોગણો હાલમાં વધી પડ્યો છે. સુજાતાએ દીન ભાવે ઉત્તર આપ્યોઃ—

" પૂજ્ય ઓ ભગવાન !
ઉર મારૂં આ નાનકડું, તે ગ્રહે શું ભાર મહાન !
વિશાળ ખેતર ભીંજવે નવ વર્ષા બિંદુ થોડાં,
તેહ બિંદુ ભરી દેતાં કુમુદ પટનાં મોઢાં;
મુજ નાથ કેરી કૃપામાં, ને આ શિશુના સ્મિતમાંહિ;
જીવન રવિનું તેજ મુજને પૂરતું લાગે આંહિ.
ઘરસંસાર તણા વ્યવહારે આનંદમાં સુખ ગાળું,
સૂર્ય ઉગમતાં વ્હેલી ઊઠી દેવ સ્તવન ઉચ્ચારૂં.
ભિક્ષાદાન દઉં, ને તુલસી ક્યારો સીંચું જળથી;
નિત્યકર્મ દાસીજન મધ્યે સોંપું પછી હું કળથી.
મધ્યાહ્ને મુજ નાથ પોઢતાશિર ધરી મુજ ઉચ્છંગે;
વાયુ ઢાળું વીંજણાએ ગીતો ગાઉં ઊમંગે.
શાંત સંધ્યાકાળ થાતાં ભોજન પીરસું પ્રીતે,
સમીપ ઊભી જમતાં નિરખું નાથને એ રીતે.
દેવ દર્શન જઈ કરૂં, સખીયો શું ગોષ્ઠી ભાવે,
ત્યાં તારકગણના દીપ રૂપેરી પ્રગટે નિદ્રા લાવે.
આમ નિરંતર સુખસરિતામાં કેમ ન જાઉં તણાતી;
ને મુજ નાથને સ્વર્ગ અપાવે પુત્ર ધર્યો એ છાતી.
શાસ્ત્ર વદે છે પથિક કાજ જે છાયા વૃક્ષો રોપે,
વાપી કૂપ ખણાવે તૃષિત કાજ તો દેવ ન કોપે.
પુત્ર રત્ન પામે જે નર તે મરણ પછી શુભ પામે,
શાસ્ત્ર વેદ તે હું શ્રદ્ધાથી માનું છું નમ્ર ભાવે.
વૃદ્ધ મોટા વદે તે થકી વધુ થાઉં નવ શાણી;
દેવો સંગે વાતો કરતા વેદ મંત્રના જ્ઞાની.
પુણ્ય અને મોક્ષ તણા પંથો જેને પ્રત્યક્ષ વાત,
હેવા વૃદ્ધો આગળ હું તે નાથ! કહો કોણ માત્ર ? "

પતિવ્રતા સુજાતાએ સરળતાથી પોતાની દિનચર્યા, પોતાની ધર્મશ્રદ્ધા જણાવી ધર્મનું ખરૂં રહસ્ય પોતે શું સમજી છે તે જણાવ્યું:

" નાથ ! જાણું વળી એક સત્ય—ફળે શુભ થકી શુભ નિત્ય,
અને ભૂંડાનું ફળ છે ભૂંડું, એહ નીતિ બીજ છે રૂડું,
સર્વ જનને એ ન્યાય છાજે, સર્વ કાળે સર્વ સ્થળ સાચે;
મીઠાં મૂળનાં ફળ છે મીઠાં, વિષ મૂળનાં વિષ ફળ દીઠાં.

દ્વેષ ભાવથકી દ્વેષ પ્રગટે, સ્નેહભાવે મળે મિત્ર જગતે;
ધૈર્ય સહન કર્યે શાંતિ ફળશે, આમ આ જીવનમાં મળશે;
તો શું મળતાં નિર્મિત કાળે અહીં જેવું ન શુભ ફળ ત્યારે?
અરે ત્હારે અધિક ફળ રૂડું મળે, માનું એ સત્યજ ઊંડું;
એક કણ તાંદુલનો વાવ્યે, શત કણ ઘર ઊંભી આવે."

શુદ્ધ ચિત્તથી બુદ્ધદેવ આગળ ધર્મનાં બીજરૂપ આ સત્ય સનાતન તત્ત્વો જણાવીને સુજાતાએ આગળ કહેવા માંડયું:—

(ગરબી)

"નાથ! તદપિ હું જાણું જીવનમાં ભર્યા,
હૃદય ચીરતા વિધ વિધ દુઃખ પ્રસંગ જો;
સહન કરંતા ધીરજ તૂટી ત્યાં પડે,
કોમળ હઇડાં સહજ પામતાં ભંગ જો. નાથ૦
બાલૂડો મુજ પહેલાં જો ચાલ્યો જશે,
હઇડું મારૂં સઘ જશે ફાટી અરે!
પ્રાણ તજી મુજ બાળક ઉરશું ધારીને,
સ્વર્ગે વાટડી પતિની જોઇશ હું ખરે. નાથ૦
પતિની પૂર્વે સ્વર્ગે વાસ સતી કરે,
કેશે કેશે ગણવા વર્ષ કરોડ જો;
દેવલોકમાં વાસ પતિનો એટલો,
વેદ વદે ને સ્મૃતિએ વચન અમોલ જો. નાથ૦
તો નવ ભીતિ ઉર ધારૂં હું જો જરી,
જીવન સુખમાં સરકાવું રસભેર જો;
ને દુઃખીજન દીન દુષ્ટ કે પાપીનાં,
જીવન નવ અવગણુતી હું કો પેર જો. નાથ૦
હું તો પુણ્ય જણાતો પંથજ આદરૂં,
દીન ભાવથી સેવું ધર્મ સદાય જો;
શ્રદ્ધા રાખું અટળ હૃદેમાં આટલી,
અવશ્ય ભાવિ સુખકર અંતે થાય જો. નાથ૦

બુદ્ધદેવ સરળ હૃદયા સન્નારી સુજાતાના ઊંડા જ્ઞાનથી ઘણા પ્રસન્ન થયા અને કહેવા લાગ્યા:—

"બોધ દિયે તું અમોલ બોધકને,
જ્ઞાની જનથી અદકું સરલ જ્ઞાન તુજ ખરે સમર્થ બને.

જ્ઞાન વિના તૃપ્ત થજે, આમ પુણ્યને સુધર્મ પથ ભણી,
કોમળ કુસુમ ! તું વધજે શાંત છાયામાં સદાય સુખ માની.
મધ્યાહ્ન સમય કેરું સત્ય સૂર્યનું જ તેજ ઝળહળતું,
કોમળ અંકુર કાજે તવ ઘડિયું એ ભલે રહે બળતું.
મુજ ચરણો પૂજંતી તું તુજ ચરણો હું પૂજતો આજે,
શુદ્ધ હૃદય તું સરતા, અજાણતાં જ્ઞાન કૂપ તું સાચે.
પ્રેમ તણાજ પ્રભાવે સરળ કપોતી પળેજ નિજ માળે,
તેમ તું ભક્તિબળથી લક્ષ્ય સ્થાને જઇશ એ બાલે !
સુખ શાંતિમાં જીવન વીતો તુજ નિર્મળું સદા ક્ષેમે,
તુજ સિદ્ધિ સમી સિદ્ધિ મુજને મળજો—હું ઇચ્છું એ પ્રેમે.
જેને ઇશ્વર ધાર્યો તેં તે તુજનેજ વીનવે આજે,
આશિષ દે મુજને તું 'સિદ્ધિ મળો' સદ્ય વિશ્વ સુખ કાજે."

આ પ્રમાણે ધર્મનો વિકાસ થવા અને સિદ્ધિ મળવાનો આશીર્વાદ બુદ્ધ ભગવાને પવિત્ર મનની સુજાતા પાસે માગ્યો. સુજાતાએ તથાસ્તુ કહી આશીર્વાદ આપ્યો.

બુદ્ધદેવ પણ બાળકને આશિષ આપી તથા સુજાતાને ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરી ત્યાંથી વિદાય થયા.

એક સમયે દુનિયાના મોટા ભાગમાં જ્ઞાનરશ્મિ ફેલાવનાર ભગવાન બુદ્ધદેવના મન ઉપર પણ આવી ઊંડી અસર કરનાર દેવી સુજાતાને ધન્ય છે.*

* આ આખું ચરિત્ર મુખ્યત્વે સાક્ષર શ્રી. નરસિંહરાવ ભોળાનાથના 'ગુજરાતી'ના ૧૯૭૮ ના દિવાળી અંકમાં પ્રગટ થયેલા લેખમાંથી તેમની રજાથી ઉપકારપૂર્વક લેવામાં આવ્યું છે.

૮–सुप्रिया

એ અનાથપિંડદ નામના એક પ્રસિદ્ધ ધનવાન વેપારીની લાડકી કન્યા હતી. એના સંબંધમાં એમ કહેવાય છે કે, એ કન્યા આ જગતમાં પગ મૂકતાંની સાથેજ પોતાની જનેતાના મુખ તરફ કૌતુકભરી દૃષ્ટિથી જોઇને ‘બૌદ્ધગાથા’નું ઉચ્ચારણ કરવા લાગી હતી. એ ગાથાનો અર્થ એવો છે કે, “બૌદ્ધ લોકોને પુષ્કળ ધન અને ખાનપાનના પદાર્થોનું દાન કરીને સંતોષ પમાડો. જે જે સ્થળે પવિત્ર બૌદ્ધસ્થાનો હોય ત્યાં ત્યાં ચંપાનાં ખુશબોદાર ફૂલ ચડાવો.” આ તરતની જન્મેલી કન્યાની સૂચના પ્રમાણે તેના પિતાએ પુણ્યદાન કર્યું. કેટલાંક વર્ષો બાદ એક બૌદ્ધ પરિવ્રાજક (સાધુ) તેમને ઘેર ભિક્ષા માગવા આવ્યો. એ સાધુનું ધર્મોપદેશરૂપી બીજ બાળકી સુપ્રિયાની ફળદ્રૂપ ચિત્ત ભૂમિમાં પડતાંની સાથેજ અંકુરિત થયું અને થોડા સમયમાં વધીને એક મોટું વૃક્ષ બની ગયું. એમ કહેવાય છે કે, કોઇ અદ્ભુત શક્તિની અસરથી તે પૂર્વજન્મનું વૃત્તાંત સ્મરણ કરીને કહી શકતી. સાત વર્ષની વયેજ મહાપ્રજાપતિ ગૌતમીના હાથે તેણે બૌદ્ધધર્મની દીક્ષા લીધી હતી. દીક્ષા લીધા પછી તેણે પોતાનો બધો અમૂલ્ય સમય કેવળ તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવામાં અને બૌદ્ધધર્મના અભ્યાસમાંજ ગાળ્યો હતો એમ નથી; કારણકે એક તત્ત્વજ્ઞાની સ્ત્રી તરીકે તો તે પ્રસિદ્ધ થઇ એટલુંજ નહિ, પણ મરકીથી સપડાયેલા રોગીઓ, દુકાળથી રિબાતા કંગાલો અને ગરીબોની સેવાચાકરી કરીને એ પોતાના સમયના સઘળા લોકોની આભારપાત્ર બની હતી. નીચેના એક બનાવ ઉપરથી એની એ પરોપકાર વૃતિનો પરિચય આપણને મળી આવે છે.

શાસ્તા બુદ્ધદેવ એ વખતે જેતવનના વિહારમાં વાસ કરી રહ્યા હતા.

એ વર્ષે શ્રાવસ્તી જેવા ધન અને મનુષ્યોથી પરિપૂર્ણ સમૃદ્ધિશાળી નગરના રહેવાસીઓ ઘોર દુકાળના પંજામાં સપડાયા હતા. એમને અન્નના સાંસા પડી રહ્યા હતા. ખેતરોમાં અનાજનું નામ નહોતું, દેશનાં લોકો રોગથી હાડપિંજર સમાં થઇ ગયાં હતાં.

ધનહીન અનાથ ભૂખ્યા દુકાળિયાના રુદનનો અવાજ શેઠિયાઓની હવેલીઓને ફાડીને અનંત આકાશમાં વિલીન થઇ જતો હતો. એ શેઠિયાઓ પોતાની આંખે એમનું દુઃખ જોતા, કાને એમની ચિચિયારી સાંભળતા પણ એમનાં દુઃખનું નિવારણ કરવાનો કોઈ ઉપાય એમણે કર્યો નહિ. એ વિષમ દુકાળના સમયમાં ગરીબોને મદદ આપવાને ધનિકોના હૃદયમાં જરા પણ સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થઇ નહિ.

શ્રાવસ્તી નગરમાં એ વખતે લક્ષાધિપતિઓની સંખ્યા કાંઇ ઓછી નહોતી; પરંતુ એ દુકાળમાં મદદ કરતી વખતે એમાંના ઘણાખરા કંજૂસીજ દર્શાવતા. દુકાળથી પીડાતાં લોકોની વહારે ધાવું તો કયાં રહ્યું, એમને તો રાતદિવસ એજ ચિંતા રહેતી કે, રખે આ લોકો મારા ઘરમાં પેસી જઇને મારી માલમતા લૂંટી ન લે. એ બીકથી ધન અને અલંકારના રક્ષણના બંદોબસ્તમાંજ એમનો બધો સમય વ્યતીત થતો હતો.

ટૂંકામાં એજ કે સૌ કોઇ એ વખતે પોતપોતાના કુટુંબનું પોષણ કરવાના વિચારમાંજ ગૂંથાયલા રહેતા હતા. બીજાઓનો વિચાર કોણ કરે? હાય સંસાર! તું આટલો સ્વાર્થી અને કુટુંબપ્રિય છે!

એ દિવસે સવારે વિહારના બારણા આગળ એક આશ્રય વગરના બાળકને મરણતોલ અવસ્થામાં પડેલો જોઇને બુદ્ધદેવના મુખ્ય શિષ્ય આનંદને ઘણું દુઃખ ઉત્પન્ન થયું હતું. એનું જીવન બચાવવા સારૂ એને ઘણી ચિંતા ઉત્પન્ન થઇ અને એ ભગવાન બુદ્ધદેવ પાસે જઇ હાથ જોડીને પૂછવા લાગ્યોઃ “ભગવન્! આવા સમયમાં મરણતોલ થયેલા અન્નના અભાવે તરફડિયાં મારતા મનુષ્યોના રક્ષણ માટે ભિક્ષુસંઘે શા ઉપાયો લેવા જોઇએ?”

બુદ્ધદેવ એનો પ્રશ્ન સાંભળીને જરા વાર વિચારમાં પડ્યા, ત્યાર પછી પોતાનું શાંત મુખ જરાક મલકાવીને ધીમે સાદે બોલ્યાઃ “આ વખતે તમારૂં કર્તવ્ય શું છે એ તમેજ નક્કી કરી લો,”

આનંદ સ્વામીએ પછી વિશેષ કાંઈ પૂછ્યું નહિ. ઘણી વાર સુધી એકીટશે તથાગત બુદ્ધના મુખ તરફ જોઈ રહ્યા અને પછી તે દૃષ્ટિ તેમણે ભૂરા આકાશ તરફ ફેરવી.

ભૂરૂં આકાશ એ વખતે સૂર્યદેવનાં પ્રખર કિરણોથી પ્રકાશિત થઈ રહ્યું હતું. આનંદ સ્થવિર એ આકાશ તરફ થોડી વાર સુધી પલક પણ હલાવ્યા વગર ઉદાસ ચિત્તે જોઈ રહ્યા. તેમનાં નેત્રમાં પાણી ભરાઈ આવ્યું. આર્ત મનુષ્યોનું રક્ષણ કરવા સારૂ એમનું હૃદય એકદમ ચંચળ થઈ ગયું. એમની આંખમાં હવે સહાનુભૂતિની તીવ્ર જ્યોતિ પ્રગટવા લાગી.

પાસે બેઠેલા બધા ભિક્ષુઓ તેમના એ મુખ તરફ જોઈ રહ્યા હતા. આનંદ સ્વામીએ તેમના તરફ એક વાર સ્નેહભરી દૃષ્ટિથી જોયું.

ત્યાર પછી એ ગુરુજીની રજા લઈને ત્યાંથી વિદાય થયા.

એ દિવસે સંધ્યાકાળે વિહારમાં આવેલા ભક્તોને ભગવાન બુદ્ધે ‘ જીવોનાં દુઃખ અને તેનું કારણ ’ એ વિષય ઉપર સુમધુર દેશના આપી. ત્યાર પછી વિસર્જન થતાં પહેલાં તેમણે વાતચીતના પ્રસંગમાં શ્રાવસ્તીના એ દુકાળનું વિગતવાર વર્ણન કરીને બધાને એ સંકટનું નિવારણ કરવાનો આગ્રહ કર્યો.

ભગવાન તથાગતે પોતાના ભક્ત સેવકોને સંબોધીને કહ્યું: “ તમારામાં તો ઘણા કુબેરના જેટલી સંપત્તિવાળા છે. મારી ખાતરી છે કે તમારામાંનો એક જણ ધારે તો આ દુકાળના દુઃખનું નિવારણ કરી શકે અને એમ ન બને તો બધા મળીને તો જરૂર એ દુઃખ શમાવી શકાય. ”

ધનકુબેર રત્નાકર શેઠ ભગવાનની પાસે હાથ જોડીને ઊભા અને કહેવા લાગ્યા: “ ભગવન્ ! વિશાળ શ્રાવસ્તી નગરી દુકાળના પંજામાં ફસાઈ છે. એ નગરની વસ્તી કાંઈ નાનીસૂની નથી. એટલાં બધાં લોકોને માટે અન્નની ગોઠવણ કરવી એ મારા તો ગજા ઉપરાંતની વાત છે. ”

બુદ્ધદેવે સામંતરાજ જયસેનને કહ્યું: “ રત્નાકર શેઠથી જે કામ નથી થઈ શકતું તે કામ તમે કરી શકશો એવી મને આશા છે.”

જયસેન માથું નમાવીને બોલ્યો: “ ભગવન્ ! આપનાથી કાંઈ છાનું નથી. મારા પોતાના ઘરમાંજ અન્નનો અભાવ છે. કેવી

રીતે હું દેશની અનાજની તંગી પૂરી કરી શકવાનો હતો! મહારાજ! બાંધી મૂઠી લાખની છે.”

બુદ્ધદેવે જરાક હસીને કહ્યું: ‘ઠીક.’

ત્યાર પછી બીજા એક લક્ષાધિપતિ શેઠ ધર્મપાલને કહ્યું: “વત્સ! હું ધારૂં છું કે તમારા પ્રયત્નથી આ દુકાળ શમી શકવાનો સંભવ છે.”

ધર્મપાલે નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું: “ભગવન્! આપને તો ખબરજ છે કે આ વર્ષે પૂરતું અનાજ નહિ પાકવાથી આ દુકાળ પડ્યો છે. મારે પુષ્કળ ખેતરો છે. એ બધામાં પાક નથી થયો. રાજ્યનો વેરો ભરવો એજ મારે માટે વસમું થઇ પડયું છે, તો પછી હું આ વિશાળ નગરનાં ભૂખ્યાં રહેવાસીઓને કેવી રીતે અન્ન આપું?”

ભગવાને કહ્યું: “ત્યારે આ સભામાં એવું કોઇ નથી કે જે ધારે તો આ ભયંકર દુકાળથી દેશબંધુઓને બચાવી શકે?”

કોઇએ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો નહિ.

ભગવાનનો પ્રિય શિષ્ય ભાગ્યવાન લક્ષાધિપતિ અનાથપિંડદ એ વખતે સભામાં હાજર નહોતો. બુદ્ધદેવે એક વાર આખી સભા તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી જોઇ. એમ જણાયું કે તેમનાં એ પવિત્ર લોચન એ સભામાં અનાથપિંડદને શોધવા સારૂ ફરી રહ્યાં હતાં; પરંતુ એ મેદનીમાં અનાથપિંડદ નહોતો.

બુદ્ધદેવ શાંત ભાવે પોતાના આસન ઉપર બેસી રહ્યા. સભામાંના બધાની દૃષ્ટિ એમના ઉપર હતી. પાસે બેઠેલા ભિક્ષુઓ પણ એમના બીજા આદેશો સાંભળવાને આતુરતાથી બેસી રહ્યા હતા.

એક વાર ફરીથી એ સભા તરફ જોઇને બુદ્ધદેવે કહ્યું: “ત્યારે શું આ સભામાં એવો કોઇ નથી કે જેના પ્રયત્નથી દેશવાસીઓનું રક્ષણ થઇ શકે?”

“છે.”

સભામાં બેઠેલા બધા મનુષ્યો નેત્ર ફાડીને જે દિશામાંથી એ અવાજ આવ્યો હતો તે દિશા તરફ ઉત્કંઠાપૂર્વક જોવા લાગ્યા.

બુદ્ધદેવે પ્રસન્ન થઇને પૂછ્યું: “કોણ છે?”

“હું, ભગવન્! આપની દીન સેવિકા આપની આજ્ઞા માથે ચડાવવા સર્વદા તૈયાર છું.”

એક તેર વર્ષની બાલિકા ધીમે ધીમે ભગવાનની સામે આવીને ધીરે સ્વરે બોલી: "ભગવન્! હું છું. આ અધમ સેવિકા આપની આજ્ઞા પાળવા સારૂ પોતાની જિંદગી આપવાને પણ પાછી પાની કરવાની નથી."

સભાજનો કટાક્ષપૂર્વક હસવા લાગ્યા. આનંદ સ્વામીએ ગંભીર સ્વરે બધાને શાંત રહેવા કહ્યું. ત્યાર પછી બુદ્ધદેવે એ કિશોરીની તરફ દૃષ્ટિ કરીને ધીમે સ્વરે કહ્યું: "દીકરિ! તું તો બાળક છે. તારા પ્રયત્નથી આ વિશાળ શહેરની અન્નની ખોટ કેવી રીતે પૂરી પડશે!"

"અવશ્ય પૂરી પડશે." બાલિકાએ તેજોગર્વિત સ્વરે કહ્યું. "ભગવાનની કૃપા હશે તો અવશ્ય આ બાલિકા નગરવાસીઓને દુકાળની પીડાથી બચાવશે."

બાલિકા થોડી વાર સુધી સ્થિર દૃષ્ટિથી ભગવાનના સામું જોઈ રહી અને પછી બોલી: "પ્રભુ! કહો તો ખરા કે લોકોનું દુઃખ નિવારણ કરવાને ધનવાન લોકો તરફથી કાંઈ પણ પ્રયત્ન ન થાય તો શું એને લીધે દેશનું એ કષ્ટ કદી પણ નિવારણ નહિજ થાય? બીજા કોઈ દયા ન આણે તો શું માતા પણ પોતાનાં ભૂખ્યાં બાળકો ઉપર દયા આણતાં સંકોચ કરશે?"

ભગવાન સ્નેહપૂર્વક બોલ્યા: "બાલિકા! આ તો એક બાળકનું પાલન કરવાનો પ્રશ્ન નથી. કરોડો દેશવાસી સંતાનો ભૂખે ટળવળી રહ્યાં છે. એક માતાના પ્રયત્નથી એટલા બધા બાળકોની ભૂખ કેવી રીતે મટી શકે?"

બાલિકાએ પહેલાંના જેવાજ દૃઢ સ્વરથી કહ્યું: "જરૂર મટી શકશે!" ત્યારપછી પોતાના હાથમાંનું ભિક્ષાપાત્ર બુદ્ધદેવને બતાવીને એણે કહ્યું: "પ્રભુ! આપની દયા હશે તો મારૂં આ ભિક્ષાપાત્ર સદા ભરેલુંજ રહેશે. જે ધનવાનો આપની આજ્ઞા પાળવાથી વિમુખ રહ્યા છે તેમના ઘરના ભંડારોમાં મારૂં આ ભિક્ષાપાત્ર ભરવાની સામગ્રીની ખોટ નથી. હું ધનવાનોને ઘેરથી ભિક્ષા માગી આવીને ગરીબોને ખવરાવીશ, એ પ્રમાણે પીડાતા લોકોને અન્નની ખોટ પૂરી પડશે."

આનંદ સ્વામી હર્ષઘેલા થઈને પોતાના આસન ઉપરથી ઊભા થઈ ગયા. બાલિકાને આશીર્વાદ આપીને એ બોલ્યા: "મા! ભગ-

વાન અમિતાભ (બુદ્ધ) તારી વાસના પૂર્ણ કરશે.”

ભગવાન બુદ્ધે તેને આશીર્વાદ આપીને વિદાય કરી. એ દિવસની સભા વિસર્જન થઇ.

બાલિકા સુપ્રિયાના રાતદિવસ જરા પણ થાક લીધા વગર કરેલા પ્રયત્નને લીધે શ્રાવસ્તીમાં દુકાળથી પીડાતા લોકોનું સંકટ-નિવારણ થયું હતું. પોતાની તીવ્ર બુદ્ધિથી એ બુદ્ધદેવના મનમાં શો અભિલાષ છે તે જાણી શકી હતી. એથી કરીને કુબેરના જેવા ધનાઢ્ય લોકોએ બહાનાં કાઢવા માંડ્યાં, ત્યારે એ ગર્ભશ્રીમંત કન્યાએ દુઃખી અને દરિદ્રોની સેવા કરવા ખાતર હાથમાં ઝોળી લીધી હતી. જે મનુષ્ય પોતાના બંધુઓ ઉપર દયા આણે છે; તેમને દુઃખે દુઃખી થાય છે અને તેમને તન, મન, ધનથી મદદ કરવા પ્રયત્ન કરે છે તેમને ઇશ્વર પણ જરૂર મદદ કરે છે. ભગવાન બુદ્ધના આશીર્વાદથી સુપ્રિયાનું એ ભિક્ષાપાત્ર કદી ખાલી ન થયું. ગામના લોકોએ જ્યારે એ કરોડપતિ શેઠિયાની કન્યાને પારકાંઓની ખાતર ભીખ માગવા આવતી જોઇ, ત્યારે એમનાં કઠોર હૈયાં પણ પીગળ્યાં. તેમની મદદથી સુપ્રિયાએ બધા દુકાળિયાને અન્નની સહાયતા પહોંચાડી. એ અસાધારણ પ્રયત્ન અને ખંતને લીધે બૌદ્ધ સ્ત્રીઓના ઇતિહાસમાં સુપ્રિયા “દયાવંતી” નામથી પ્રસિદ્ધ થઇ ગઇ છે.

આત્મવિશ્વાસ અને પ્રભુકૃપા હોય તો એક નાની અબળા પણ પરોપકારનાં કેટલાં મહાન કામ કરી શકે છે, તે સુપ્રિયાના ઉદાહરણ ઉપરથી જણાઇ આવે છે.

સુપ્રિયા અને અનેક બૌદ્ધભિક્ષુણીઓના જીવન ઉપરથી આપણને બોધ મળે છે કે, ભારત રમણીઓને લોકસેવાનો મંત્ર શીખવા સારૂ યૂરોપમાં દીક્ષા લેવા જવું પડે એમ નથી.

૧—वासवदत्ता

પૂર્વ કાળમાં મથુરા નગરમાં વાસવદત્તા નામની એક વેશ્યા રહેતી હતી. એના અનુપમ સૌંદર્યથી મોહિત થઇ જઇને મથુરાના શેઠિયાઓના અનેક જુવાન છોકરાઓએ પોતાનું સત્યાનાશ વાળ્યું હતું. એક દિવસ બુદ્ધ ભગવાનના શિષ્ય સંન્યાસી ઉપગુપ્તને જોઇને વાસવદત્તા મુગ્ધ થઈ ગઈ. ઉપગુપ્ત બ્રહ્મચારી હતો. તેનું શરીર લાંબું અને હૃષ્ટપુષ્ટ હતું. મુખ લાવણ્યમય હતું અને વિશાળ લલાટ બ્રહ્મચર્યના પવિત્ર તેજથી દેદીપ્યમાન થઇ રહ્યું હતું. પ્રેમાકાંક્ષી વારાંગના વાસવદત્તાએ તેને પોતાને ઘેર આવવાને નિમંત્રણ મોકલ્યું; પરંતુ એ જિતેંદ્રિય સંન્યાસીએ શાંત ચિત્તે જવાબ મોકલ્યો કે, “ઉપગુપ્તને માટે વાસવદત્તાને ઘેર જવાનો સમય હજુ આવી પહોંચ્યો નથી.”

જે વાસવદત્તાના સૌંદર્યરૂપ અગ્નિમાં પડીને ભસ્તીભૂત થઇ જવાને મથુરાના કરોડપતિઓ તૈયાર હતા તેજ વાસવદત્તાના સૌંદર્યની એક ભિખારીએ ઉપેક્ષા કરી !!! વાસવદત્તાએ આશ્ચર્ય પામીને વિચાર કર્યો, સંન્યાસી પાસે પૈસા આપવાના નહિ હોય માટે તે આવતાં સંકોચાતો હશે. એટલા માટે એણે ફરીથી ઉપગુપ્તને કહેવરાવ્યું કે, “વાસવદત્તાને તમારી પાસેથી સોનામહોરો જોઇતી નથી. એ તો તમારા પ્રેમનીજ ભૂખી છે.” સંન્યાસીએ પહેલાંની પેઠેજ ધીરજથી એનો એજ જવાબ કહેવડાવી દીધો.

કેટલાક માસ વીતી ગયા. એટલામાં વાસવદત્તા મથુરાના એક ધનાઢ્ય પુરુષ ઉપર ખોટો પ્રેમ બતાવીને તેને ફસાવવાનો પ્રપંચ કરી રહી હતી. એવામાં સાંભળવામાં આવ્યું કે, ભારતનો એક પ્રસિદ્ધ શેઠ મથુરામાં આવ્યો છે. ધનના લોભથી એ પાપી વેશ્યાએ તેને પોતાને વશ કરવાનો યત્ન કરવા માંડ્યો અને એ માટે પેલા મથુરાવાસી યુવકની હત્યા કરીને છાણાંઓના ઢગલામાં તેના મુડદાને સંતાડી દીધું.

એનાં સગાંવહાલાંએ રાજ્યમાં ફરિયાદ કરી અને પોલીસની મદદથી એ ઢગલામાંથી એ મથુરાવાસી યુવકનું શબ ખોળી કાઢ્યું. રાજાની કચેરીમાં મુકદ્દમો ચાલ્યો અને આવું પાપી નિર્દય કામ કરવા માટે, વાસવદત્તાના હાથપગ તથા નાકકાન કાપી નાખીને, તેને સ્મશાનમાં નાખી આવવાનો રાજાએ સિપાઇઓને હુકમ આપ્યો.

સ્મશાનની પાસે વાસવદત્તા પડી રહી છે. હાથપગ અને નાક-કાનના ઘામાંથી લોહી ધડધડ વહ્યા કરે છે. એનાં વસ્ત્ર પણ લોહી-થી તરબોળ થઈ ગયાં છે. કાગડાઓ આવીને તેના શરીરને ચાંચો મારીને તેનું માંસ ખાવા આવે છે. એક દયાળુ દાસી ત્યાં બેસીને એ કાગડાઓને ઉરાડે છે. એવામાં સૌમ્યમૂર્તિ સંન્યાસી ઉપગુપ્ત ત્યાં આવી પહોંચ્યો.

સંન્યાસીને જોતાં વારજ ઘાયલ થયેલો ભાગ ઢાંકી દેવાને વાસવદત્તાએ દાસીને હુકમ કર્યો. ઉપગુપ્તે કરુણામય સ્વરે તેની ખબર પૂછી ત્યારે વાસવદત્તાએ ઊલટી ચિડાઇ જઇને કહ્યું: “એક દિવસ આ દેહ કમળની માફક પોતાના સૌંદર્ય વડે ચારે તરફ સૌને મોહમુગ્ધ કરતો હતો અને એ વખતે હું તમારા પ્રેમની ભિખારણ હતી. એ વખતે આ દેહ મણિમુક્તાથી તથા બારીક મલમલની સાડીઓથી વિભૂષિત હતો. આજે જુલમી રાજાની આજ્ઞાથી હું ઘાયલ થઇ છું. લોહીથી કપડાં મેલાં થઇ ગયાં છે. તમે હવે શા સારૂ આવ્યા?”

બ્રહ્મચારીએ ઉત્તર આપ્યો: “બાઇ! હું કાંઇ ભોગની ઇચ્છાથી તારી પાસે આવ્યો નથી. દેહનું લાવણ્ય તેં ખોયું છે; પણ તેના કરતાં વધારે ઉત્તમ સૌંદર્ય આપવાને માટે હું તારી પાસે આવ્યો છું.

“તું જ્યારે ચોતરફ લાલચોથી ઘેરાયલી હતી, જ્યારે સંસાર-ની ક્ષણિક ભોગલાલસા તારા હૃદયમાં પ્રબળ હતી, ત્યારે મારા ધર્મનો ઉપદેશ તારા મનમાં કદી વસી શકત નહિ, એટલા સારૂ હું જાણી જોઇને એ દહાડે તારી પાસે આવ્યો નહિ. એ વખતે તું ક્ષણભંગુર રૂપના અભિમાનથી ફુલાઇ ગઇ હતી. જગતત્રાતા “તથાગત” (બુદ્ધદેવ) ના પવિત્ર ઉપદેશ ઉપર એ વખતે તેં કદી ધ્યાન આપ્યું નહોતું, માટે આજ હું એ ઉપદેશ સંભળાવવા તારી પાસે આવ્યો છું.

"હાય ! અસ્થાયી બાહ્ય સૌંદર્ય અને ભોગવિલાસમાં તલ્લીન થઇ જવાનું આ કેવું શોચનીય પરિણામ આવ્યું ! ! સુંદર હૃષ્ટપુષ્ટ દેહનું સૌંદર્ય તને છેતરીને સત્યાનાશને માર્ગે લઇ ગયું છે; પણ વાસવદત્તા યાદ રાખજે કે, એક બીજું સૌંદર્ય એવું છે કે જેનો કદી નાશ થતો નથી. પ્રભુ બુદ્ધદેવનો અમૃતમય ઉપદેશ સાંભળવાથી તારા હૃદયને એવી પવિત્ર શાંતિ મળશે તથા એ હૃદય એવું સુંદર બનશે કે, આ જગતમાં ઇંદ્રિયોના ભોગવિલાસથી જે ક્ષણિક સુખ મળે છે, તે એ ચિરકાળના શાશ્વત સુખ આગળ કાંઇજ વિસાતમાં નથી."

ઉપગુપ્તનો આવો મધુર ઉપદેશ સાંભળવાથી વાસવદત્તાનું હૃદય શાંત થયું. આધ્યાત્મિક આનંદને લીધે એ શરીરની વેદના ભૂલી ગઇ.

જગતમાં જે પ્રમાણે દુઃખની વેદના છે તેજ પ્રમાણે બીજી તરફ એ દુઃખ કરતાં પણ વધારે મોટી શાંતિ આપનાર આધ્યાત્મિક જ્ઞાન છે.

બુદ્ધધર્મનો આશ્રય લેવાથી આખી જિંદગી પાપાચરણમાં ગાળનાર વારાંગના વાસવદત્તા પણ શાંત ચિત્તે મૃત્યુ પામી.

૧૦—પ્રભવા

પ્રભવા શ્રાવસ્તી નગરીના એક ધનવાન વણિકની કન્યા હતી. તેની સાથે લગ્ન કરવાને અનેક વણિકો તથા રાજકુમારો ઉત્સુક હતા, પણ વણિકકન્યા પ્રભવાએ તેમની બધાની વિનતિનો અસ્વીકાર કર્યો હતો. તેણે ચિરકૌમારવ્રત ધારણ કર્યું હતું. બુદ્ધદેવની પાસે જઈને તેણે નિર્વાણતત્ત્વનું શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. શિક્ષણના પ્રભાવથી એ ઘણી પ્રભાવશાળી સાધ્વી થઈ હતી. નિર્વાણનું તત્ત્વ તેણે ઉત્તમ રીતે હૃદયગત કર્યું હતું તથા ધીમે ધીમે 'અર્હત્' પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. એમ કહેવાય છે કે, એક જન્મમાં એટલું બધું તત્ત્વજ્ઞાન કોઈને પ્રાપ્ત થયું નથી. પ્રભવાને તેના પૂર્વજન્મના અભ્યાસે એટલું બધું અસાધારણ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ કરી હતી એમ બૌદ્ધ લોકોનું માનવું છે.

११-रुक्मावती

બૌદ્ધયુગમાં ઉત્પલાવતી નગરીમાં રુકમાવતી નામની એક ધનાઢ્ય, દયાળુ અને વિદ્વાન સ્ત્રી રહેતી હતી. તે જે મહોલ્લામાં રહેતી હતી, તે મહોલ્લામાં વસનારાં સ્ત્રી પુરુષોમાં કોઇ કદી અન્નવસ્ત્રની તંગીને લીધે દુઃખ વેઠે છે એવી ખબર રુકમાવતીને કાને પડે તો તે તરત તેનું દુઃખ દૂર કરવાના ઉપાય કરતી. મહોલ્લાઓમાં કોઈ સંકટથી પીડાય છે કે કેમ તેની તે સદા ગુપ્ત રીતે ખબર રાખતી અને દુઃખી મનુષ્યોનું દુઃખ મટાડવા તન, મન, ધનથી યત્ન કરતી. એક દિવસ દયાની મૂર્તિસ્વરૂપ રુકમાવતી રાજમાર્ગ ઉપર ફરી રહી હતી. ત્યાં તેના જોવામાં આવ્યું કે, સરિયામ રસ્તા ઉપર દુકાળથી રિબાતી, દૂબળા શરીરની ભૂખને માર્યે ટળવળતી, એક નારી પોતાની પાસે ખાવાની કાંઇ પણ વસ્તુ નહિ હોવાથી, બીજો કાંઇ પણ ઉપાય ન સૂઝવાથી પોતાનાજ તરતના જન્મેલા બાળકને ચીરી નાખીને ખાઇ જવાની તૈયારીમાં હતી. એક અબળા આવું નીચ કામ કરવા તૈયાર થાય એ વાત માનતાં, અમારી કોમળ હૃદયની દયાળુ ગુજરાતી બહેનોને, કદાચ સંકોચ થાય એ સ્વભાવિક છે; પણ અમારી જે બહેનોએ હિંદુસ્તાનમાં આપણાજ જમાનામાં પડેલા ભયંકર દુકાળોના વખતમાં બહાર જઇ દુકાળિયાંની સ્થિતિ નિહાળવાની તસ્દી લીધી હશે તેઓ આ વાતને જરૂર ટેકો આપશે; કારણકે તેમની પોતાની આંખો આગળ એવા ઘણા ત્રાસજનક બનાવો બન્યા હશે. ભૂખ એક એવી આફત છે કે જેથી ગભરાઇ જઇને આદમી જે પાપ કરવા તૈયાર ન થાય તે ઓછું. જે હિંદુઓ માંસનું નામ સાંભળીને અભડાઈ જાય છે, તેજ હિંદુઓ ઘોર દુકાળના વખતમાં કબરો ખોદીને મુડદાંઓનું માંસ ખાતા જોવામાં આવ્યા છે, તો પછી આ કંગાળ સ્ત્રી પોતાના તરતના જન્મેલા બાળકનો ભક્ષ કરવા તૈયાર

થઇ હોય તો તેમાં ન માનવા જેવું કાંઇજ નથી; કેમકે જે વખતની આ વાત છે તે સમયે દેશમાં ઘણો ભયંકર દુકાળ પડ્યો હતો. ભૂખરૂપી અગ્નિથી બળીને ભસ્મ થઇ જતાં પેટવાળાં નરનારીઓનાં માંહોમાંહેના ત્રાસજનક પોકારથી એ સુંદર શહેર સ્મશાન જેવું લાગતું હતું. ચારે તરફ ભૂખે મરતા લોકો જીભ બહાર કાઢીને પડ્યાં હતાં. શહેર અને શહેર બહારનાં પરાંઓમાંની ઝાડની વેલો, પાંદડાંઓ અને ફૂલો, તેમજ ખેતરોમાંનાં ઘાસ સુધ્ધાંત દરેક ચીજો નાશ પામીને દુકાળિયાંઓના જઠરાગ્નિને સંતોષવાના સાધનરૂપ બની હતી. આહારઃવગર મૃત્યુના વિકરાળ મોંમાં ફસાઇ પડેલાં નરનારીઓ આમ તેમ તરફડિયાં મારતાં હોવાથી આખા દેશે એક ઘોર સ્મશાનનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું.

દયાવતી રુકમાવતીએ જ્યારે જોયું કે સુવાવડમાંથી તરતની ઊઠેલી સ્ત્રી ભૂખની ઝાળથી અધીરી બનીને નવા જન્મેલા બાળકના દેહને ખાઇ જવા તત્પર છે, ત્યારે શું કરવું તેના વિચારમાં તે સ્તંભિત થઇ ગઇ. તે વિચારવા લાગીઃ “ મનુષ્યના હૃદયમાં આટલી હદ સુધી કઠોરતા કેમ પહોંચી હશે ? માતા પોતાના શરીરના પોષણ માટે પુત્રના દેહનું માંસ ઉદરમાં નાખી ભૂખ મટાડવા માગે છે એ શું ભેદભાવ જાહેર નથી કરતું ? ” આવા પ્રકારના વિચાર કરતી કરતી રુકમાવતી એજ ભૂખે મરતી નારીની પાસે ગઇ અને તેને કહેવા લાગી કે, “ હે ભૂખે મરતી સ્ત્રી ! શાંત થા ! ધીરજ પકડ ! ” તરત તે કંગાળ સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યોઃ “ધીરજ તો ઘણીએ પકડું, પણ ખાઉં શું ? આખા દેશનાં જંગલી શાક, પાંદડાં, વનસ્પતિ તથા ઘાસ સુધ્ધાંત પણ લોકોના પેટમાં જઇને ખૂટી ગયાં છે, તો હવે મારે ખાવું શું પથ્થર ? ” રુકમાવતી બોલીઃ “ ધીરજ ધર બહેન ! હું ઘેર જઇને તારે માટે ખાવાની સામગ્રી લઇ આવું છું, તે તું ખાજે; પણ આ તરતના જન્મેલા બચ્ચાને ખાઈ જઇશ નહિ. બહેન જરા સબૂરી રાખ ! ” એવી રીતે દિલાસો આપીને બુદ્ધિમાન રુકમાવતીએ કેટલાક વખતને માટે એ પિશાચણીને એ દુષ્ટ કામ કરતાં રોકી. તેને પણ એથી જરા હિંમત મળી; પણ દૂરંદેશ રુકમાવતીને તરતજ વિચાર સૂઝ્યો કે, “ જો હું ખાવાનું આણવા ઘેર જઇશ અને એટલી વારમાં લાગ મળ્યાથી ભૂખની મારી, પોતાના વચનનું ભાન ભૂલી જઇને, આ અધીરી બનેલી સ્ત્રી બાળકને ખાઇ જાય તો પછી શું કરવું ?

બાળકનો પ્રાણ બચાવવાનો મારો પ્રયત્ન તો નિષ્ફળ જાય ને? વળી બાળકનું રક્ષણ કરવા માટે હું એને માતાના ખોળામાંથી જબરદસ્તીથી લઇ જાઉં તો પુત્રવિયોગના શોકથી અને જઠરાગ્નિની વેદનાથી એ અધીરી બનેલી માતા, પોતાનો પ્રાણ ત્યજી દે, તો મને સ્ત્રીહત્યાનું પાપ ન લાગે? માટે હવે કરવું શું?" રુકમાવતી ઘણી ગૂંચવાડા ભરેલી સ્થિતિમાં આવી પડી. કોઇ પણ ચોક્કસ ઠરાવ ઉપર આવવું તેને મુશ્કેલ પડ્યું. તે પોતાને એક મોટા ધર્મસંકટમાં આવી પડેલી સમજવા લાગી; પરંતુ વધારે વખત ખોવાનો આ પ્રસંગ નહોતો, એટલે વિશેષ વિલંબ ન કરતાં તે એક ગંભીર નિશ્ચય ઉપર આવી. વહાલી બહેનો! તમારી અટકળને ખૂબ વેગથી દોડાવો અને પછી કહો કે એ નિશ્ચય શો હશે?

તેણે પોતાનો પવિત્ર વિચાર પાર પાડવા માટે દૃઢ નિશ્ચય અને ધૈર્યપૂર્વક એક ધારવાળી છરી વડે પોતાનું સ્તન કાપી નાખીને તે સંતાનના લોહીની તરસી, દુકાળથી પીડાતી અને ભૂખથી અધીરી બની ગયેલી સ્ત્રી તરફ ફેંક્યું. તરતજ તે સ્ત્રીએ પોતાનો હાથ લંબાવીને એ માંસપિંડ ગ્રહણ કર્યો અને તેને સ્વાહા કરી ગઇ. આ લાગ જોઇને તે દયાળુ બૌદ્ધ મહિલા, તે સાચી સેવિકા બાળકને ત્યાંથી લઇને ચાલી ગઇ. તેની છાતીમાંથી વહેતી રુધિરની ધારાએ ઉત્પલાવતી નગરીના રાજમાર્ગને રંગી નાખ્યો.

१२–सोमा

શ્રાવસ્તી નગરીમાં "સોમા" નામની એક બ્રાહ્મણની છોકરી થઇ ગઈ છે. તેની બુદ્ધિ અને સ્મરણશક્તિ એવાં પ્રબળ હતાં કે, જે વાત એક વાર સાંભળી તે વાત તેને હમેશાં યાદ રહી જતી. એની એ વાત એની આગળ ફરીથી કહેવાની જરૂર પડતી નહિ. એ અસાધારણ બુદ્ધિ અને સ્મરણશક્તિને લીધે, તેણે બધા બૌદ્ધ ગ્રંથ કંઠાગ્ર કરી દીધા હતા. યોગવિદ્યાનો તેણે સારો અભ્યાસ કર્યો હતો અને તપશ્ચર્યાદ્વારા ઉન્નતિ મેળવીને દુર્લભ 'અર્હત્' પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

૧૩–विशाखा मिगारमाता

ઔદ્ધધર્મના ગ્રંથોમાં જે સાધ્વી સન્નારીઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તેમાં વિશાખાનું સ્થાન ઘણું ઊંચું છે.

શ્રાવસ્તીથી સાત યોજનના અંતરે સાકેત નામનું એક મોટું શહેર વસેલું હતું. તે શહેર વસાવનાર ધનંજય શ્રેષ્ઠીની ગણતરી એ સમયે નવકોટિનારાયણોમાં થતી હતી.વિશાખા એ કરોડાધિપતિ શેઠની એક અત્યંત સ્વરૂપવતી કન્યા હતી. તે વયમાં આવી ત્યારે શ્રાવસ્તીના મિગાર શ્રેષ્ઠીના પૂર્ણવર્ધન નામના પુત્ર સાથે તેનો વિવાહ નક્કી થયો. સાકેત અને શ્રાવસ્તી એ બેઉ શહેરોમાં ઉભય પક્ષે વિવાહ સમારંભ ભારે ઠાઠથી ઊજવ્યો.

વિવાહવિધિ પૂરો થયા બાદ ધનંજય શ્રેષ્ઠી પોતાની કન્યાને લઇ શ્રાવસ્તી આવ્યો. ત્યાં તેણે પોતાની જ્ઞાતિમાંના આઠ કુલીન ગૃહસ્થોને બોલાવી આણી તેમને વેવાઈ સમક્ષ એમ કહ્યું કે, “ જો મારી પુત્રીનો કોઇ દોષ જણાઇ આવે, તો તમારે બરોબર ચોકસાઇ રાખવી.”

ધનંજય શ્રેષ્ઠી પુત્રીને સાસરે મૂકી સાકેત ગયા પછી એક દિવસ મિગાર શ્રેષ્ઠીએ નિર્ગ્રંથ શ્રમણો (નાગા સંન્યાસી)ને પોતાને ઘેર પુત્રના લગ્નસમારંભ નિમિત્ત ભોજનાર્થે આમંત્રણ આપ્યું. મિગાર શેઠ નિર્ગ્રંથનો ઉપાસક હતો. તેમને માટે તેણે પાણી નાખ્યા વિના ચોખ્ખા દૂધનીજ ખીર કરાવી હતી. નિર્ગ્રંથ આવી પોતપોતાને આસને બેઠા. પછી મિગાર શ્રેષ્ઠીએ પોતે આદરાતિથ્ય કરી તેમને સંતોષપૂર્વક જમાડ્યા અને તેમનું ભોજન પૂર્ણ થયા પછી પોતાની પુત્રવધૂને કહાવ્યું કે, “ આપણે ઘેર અર્હંત આવ્યા છે. તેમને નમસ્કાર કરવા આવવું.”

‘ અર્હંત ’ એ શબ્દ કાને પડતાંજ વિશાખાને ઘણો આનંદ

થયો; કારણકે નાનપણથીજ તે બુદ્ધની ઉપાસિકા હતી તથા બુદ્ધ અને બૌદ્ધ ભિક્ષુ સિવાય અન્યને પણ અર્હંત કહે છે એ તેને ખબર ન હતી. ઉતાવળી ઉતાવળી લૂગડાં પહેરીને તે પોતાનો સસરો અને તેના સૌ, અર્હંત જે દીવાનખાનામાં બેઠા હતા ત્યાં ગઇ; પણ તે નગ્ન શ્રમણોને જોઇ તેને અત્યંત તિરસ્કાર છૂટ્યો અને પોતાના સસરાને કહેવા લાગી કે, “મને આપે અહીં શા માટે બોલાવી? આવા નાગા ઉઘાડા લોકો કદી અર્હંત હોઇ શકે ખરા કે? આવા નિર્લજ્જોને અમે અર્હંત કહેતા નથી.” આ ઉદ્ગાર કાઢીને વિશાખા ત્યાંથી ચાલતી થઈ.

આ બાજુ, પેલા શ્રમણોને આ નવવધૂએ પોતાનું અપમાન કર્યા બદલ અતિશય ખોટું લાગ્યું અને તે એકદમ મિગાર શ્રેષ્ઠને કહેવા લાગ્યા કે, “હે ગૃહપતિ! આવી કર્કશાને તું ક્યાંથી પકડી લાવ્યો? જાણે કે તારા પુત્રને આખા જગતમાં બીજી કન્યાજ મળતી નહોતી?”

મિગારે કહ્યું: “હજુ તેનો સ્વભાવ છોકરવાદી છે, ધીરે ધીરે સુધારતા જઇશું. તેના આ ઉદ્ધત આચરણ બદલ તેને ક્ષમા કરવી ઘટે છે.”

મિગારે જેમતેમ કરીને નિર્ગ્રંથોને સમજાવીને રસ્તે પાડ્યા અને પોતે દૂધની ખીરથી ભરેલી થાળી લઇ જમવાને બેઠા. વિશાખા તેને પંખાથી પવન નાખતી એક બાજુએ ઊભી રહી હતી. એવામાં દ્વાર પાસે એક બૌદ્ધ ભિક્ષુ આવી ઊભો રહ્યો. મિગાર બેઠેલે ઠેકાણેથી તે ભિક્ષુને જોતો હતો, છતાં તેના ભણી પૂર્ણ દુર્લક્ષ્ય કરી તે પોતાના ભોજનમાં એકરસ થઇ ગયો હતો. ત્યારે વિશાખાએ ત્યાંથીજ તે ભિક્ષુને કહ્યું: “આર્ય! મારો સસરો વાશી ખાય છે. તમે ત્યાં ઊભા ન રહેતાં આગળ વધો.”

વિશાખાના આ શબ્દો કાને પડતાંજ મિગારે અતિશય સંતપ્ત થઇ નોકરોને કહ્યું: “આ ખીર અહીંથી લઇ જાઓ અને આ છોકરીને મારા ઘરમાંથી આજ ક્ષણે હાંકી કાઢો. એ એટલી ઉન્મત્ત થઇ છે કે મારા સમક્ષ મારૂં અપમાન કરતાં પણ એને લાજ આવતી નથી.”

મિગાર જો કે ઘણો ગુસ્સે થયો હતો, તો પણ વિશાખાના અંગને હાથ લગાડવાની તેની કે તેના નોકરોની છાતી ચાલી

નહિ. તેણે શાંતપણે પોતાના સસરાને જવાબ આપ્યો કે, " આપને મારા ઉપર આટલો ક્રોધ કરવો ઘટતો નથી. હું કાંઇ વેચાતી આણેલી દાસી નથી. હું આપના જેવાજ મોટા કુળમાં જન્મી છું. પ્રથમ મારો અપરાધ મને સમજાવો અને પછી મને અહીંથી જવાનું કહો. મારા પર વિના કારણ આરોપ આવે નહિ તેથી મારા માટે મારા પિતાએ અહીં આઠ કુલીન ગૃહસ્થોને મારા અપરાધની ચોકસી કરવા માટે કહી રાખ્યું છે, તો તેમની સમક્ષ મારો શો દોષ છે તે જણાવો. જો તેઓ મને અપરાધી ઠરાવશે તો હું ખુશીથી અહીંથી નીકળી જઇશ."

પુત્રવધૂનું આ સ્પષ્ટ બોલવું સાંભળી મિગારનો મિજાજ જરા ઠેકાણે આવ્યો. તેણે તે આઠ કુલીન ગૃહસ્થોને તરતજ બોલાવી મંગાવ્યા અને પોતાની પુત્રવધૂનો ગુનો તેમને કહી સંભળાવી જણાવ્યું: " આને મારા ઘરમાંથી આજ ને આજ કાઢી મૂકો."

તે ગૃહસ્થોએ પૂછ્યું: " કેમ, બહેન વિશાખા! તારા સસરા વાસી અન્ન ખાય છે એવું તેં કહ્યું હતું કે?"

વિશાખા બોલી: " મારો સસરો જૂના પુણ્ય પર નિર્વાહ કરે છે અને નવીન પુણ્ય સંપાદન કરતો નથી, એવો મારા કહેવાનો અર્થ હતો, તેથી તે જૂનુંપુરાણું ખાય છે એમ મેં કહ્યું હતું."

તે ગૃહસ્થોએ મિગારને કહ્યું: " આ કહેવું ઘણું ડહાપણ ભરેલું જણાય છે. આટલા માટેજ વિશાખાને ઘરમાંથી હાંકી કાઢવી એ તમને ઉચિત નથી."

વિશાખાના બીજાયે કેટલાક બારીક બારીક દોષો મિગારે તે ગૃહસ્થોને જણાવ્યા, પણ તપાસ કરતાં તે દોષ ન હોઇ, મિગારની કેવળ ગેરસમજ થઇ હતી એવું દેખાઇ આવ્યું. જ્યારે મિગાર બોલ્યો: " પણ આનો બાપ જ્યારે અહીં આવ્યો ત્યારે અમારી સમક્ષ એણે દસ નિયમ એની પુત્રીને શીખવ્યા હતા. અમને તો તે કેવળ ઘેલછાજ જણાય છે. પછી આને એનો અર્થ જે સમજાયો હોય તે ખરો."

તે ગૃહસ્થો બોલ્યા: " કેમ, બહેન વિશાખા! ધનંજય શ્રેષ્ઠીએ તને કયા કયા નિયમ શીખવ્યા હતા અને તેમના અર્થ શા છે?"

વિશાખા બોલી: " અંદરની આગ બહાર લઈ જવી નહિ, એ પહેલો નિયમ મારા પિતાએ મને શીખવ્યો. તેનો અર્થ એવો છે

કે ઘરમાં કોઇ તકરાર વગેરે થઇ હોય, તેની વાત બહાર કહેવી નહિ. બહારની આગ અંદર આણવી નહિ, આ બીજો નિયમ. આનો અર્થ એવો છે કે, આડોશીપાડોશી સાસુસસરાના કે જેઠાણી, દેરાણી કે નણંદના અવગુણ બોલતા હોય, તો તે સમાચાર કોઇને ઘરમાં કહેવા નહિ. આપનારનેજ આપવું એ ત્રીજો નિયમ; અને ન આપનારને ન આપવું એ ચોથો નિયમ. આનો અર્થ એ કે જે કોઇ ઘરમાંની વસ્તુ ઉછીની લઇ જઇ પાછી આપે તેનેજ આપવી, જે આપતો નથી તેને તે ન આપવી. આપનાર કે ન આપનાર હોય તોયે આપવી એ પાંચમો નિયમ પાસેનાં સગાંસંબંધીને લાગુ પડે છે. એટલે પોતાના સંબંધીઓમાં કોઇ દરિદ્રી હોય અને ઉછીની લીધેલી જણસ પાછી આપવાનું સામર્થ્ય તેનામાં ન હોય, તો તેને તે આપવી. સુખેથી બેસવું એ છઠ્ઠો નિયમ, સુખેથી જમવું એ સાતમો નિયમ અને સુખેથી સૂવું એ આઠમો નિયમ. આનો અર્થ એ કે વડીલ માણસો જે ઠેકાણે વારંવાર આવજા કરે તે ઠેકાણે બેસવું નહિ; તેમના જમ્યા પહેલાં પોતે જમવું નહિ; નોકરચાકરોની ખબર કાઢીને પછી જમવું; વડીલ માણસોના સૂતા પહેલાં પોતે સૂવું નહિ. તેમની વ્યવસ્થા કરીને પછી સૂવું. અગ્નિની પૂજા કરવી એ નવમો નિયમ. પતિવ્રતા સ્ત્રીને પતિ અગ્નિ સમાન પૂજ્ય હોવો જોઇએ અને બ્રાહ્મણ જેમ અગ્નિની પરિચર્યા કરે છે, તેમ તેણે પોતાના પતિની કરવી, એ આ નિયમનો અર્થ છે. ગૃહદેવતાની પૂજા કરવી એ દસમો નિયમ, એટલે સાસુસસરા ઇત્યાદિ વડીલ માણસોને ગૃહદેવતા સમજી તેમની સેવા કરવી.”

વિશાખાએ પોતાના પિતાએ બતાવેલા દસ નિયમની આ પ્રમાણે સમજણ આપવાથી તે આઠ કુલીન ગૃહસ્થોએ તેની ઘણી પ્રશંસા કરી અને મિગાર શ્રેષ્ઠીને કહ્યું કે, “આપ ગુસ્સે થઇને આ ડાહી છોકરીને ઘરમાંથી કાઢી મૂકવા તૈયાર થયા છો; પણ એ તમારા ગૃહની લક્ષ્મીજ છે એમ સમજો.”

મિગારે પોતાની ભૂલ કબૂલ કરી અને વિશાખાની ક્ષમા માગી.

વિશાખા બોલી: “આપ વડીલજ છો; એટલે ક્ષમા કરવા જેટલો મોટો અપરાધ આપે કર્યો છે એમ હું ધારતી નથી; પરંતુ માત્ર એક વાતમાં મારે અને તમારે મેળ ખાય એમ લાગતું નથી. હું છું બુદ્ધની ઉપાસિકા અને આપ છો નિર્ગ્રંથના ઉપાસક, એટલે

બૌદ્ધ ભિક્ષુ અહીં ભિક્ષાર્થે આવતાં તે આપને પરવડશે નહિ અને એ નિર્ગ્રંથ આવતાં તેમને હું નમસ્કાર કરનાર નથી. આ બાબતમાં કાંઇ નિર્ણય કર્યા સિવાય મારા અહીં રહેવાથી આપને કે મને સુખ થનાર નથી."

મિગાર બોલ્યો: "તારી ઇચ્છા મુજબ તું વર્તજે; મને તેમાં કાંઇજ હરકત નથી. મારે ઘેર પુષ્કળ ધનદોલત છે. બૌદ્ધ ભિક્ષુને આમંત્રણ કરી તું જમાડે તો તેથી હું કાંઇ દરિદ્રી થઇ જવાનો નથી. હું મારા નિર્ગ્રંથોને અન્નદાન કરીશ અને તું યથાવકાશ તારા બૌદ્ધ ભિક્ષુકોને અન્નવસ્ત્રાદિકનું દાન કરજે."

વિશાખાએ બીજેજ દિવસે બુદ્ધ અને ભિક્ષુ સંઘને નિમંત્રણ કર્યું. આ સમાચાર નિર્ગ્રંથોને માલૂમ પડતાંજ તેઓ મિગાર શ્રેષ્ઠીને મળ્યા અને બૌદ્ધભિક્ષુઓને કરેલા નિમંત્રણ વિષે તેમનો ખુલાસો માગ્યો.

મિગાર બોલ્યો: "મારી પુત્રવધૂ કાંઇ નાના સૂના કુળની નથી. તેની જોડે દાસી પ્રમાણે વર્તાવ કરવો શક્ય નથી. મારા ઘરમાં જો સુખ વર્તાવવું હોય તો મારી પુત્રવધૂને મારે યોગ્ય સ્વાતંત્ર્ય આપવુંજ જોઇએ."

નિર્ગ્રંથ બોલ્યા: "બૌદ્ધ ભિક્ષુઓને તારે ઘેર આવવાની જો તું મનાઇ કરી શકતો ન હોય, તો તું તેનાં દર્શન કરવા ન જતો. એટલું તો જરૂર કરજે. બુદ્ધ મોટો માયાવી છે. તે લોકોને મુગ્ધ કરી, પોતાના પંથમાં ખેંચી લે છે એવું અમે સાંભળ્યું છે, માટે વિશાખા ગમે તેટલો આગ્રહ કરે તોયે તું તેના દર્શને જઇશ નહિ."

મિગારે બુદ્ધ કે બૌદ્ધભિક્ષુનાં દર્શન ન કરવાનું વચન આપ્યાથી નિર્ગ્રંથ પોતાને આશ્રમે પાછા ફર્યા.

બીજે દિવસે વિશાખાએ ભોજનની સર્વ તૈયારી કરી. બુદ્ધ અને ભિક્ષુઓને બોલાવી, ઘણા આદરસત્કાર સહિત જમાડ્યા. ભોજન પછી વિશાખાએ પોતાને તથા ઘરનાં સર્વ માણસોને ધર્મોપદેશ કરવાની બુદ્ધગુરુને વિનતિ કરી, પણ આ ઉપદેશ સાંભળવા મિગાર આવ્યો નહિ. વિશાખાએ અત્યંત આગ્રહ કર્યાથી તેણે પડદાની આડે બેસી ધર્મોપદેશ સાંભળવા કબૂલ કર્યું. બુદ્ધનું મુખ માત્ર તેને જોવું ન હતું! વિશાખાએ એક બાજુએ પડદો બાંધી પોતાના સસરાને બેસવાની સગવડ કરી.

સર્વ મંડળી ભેગી થયા પછી બુદ્ધે પોતાની અમૃતતુલ્ય વાણીથી તેમને ઉપદેશ કર્યો. દાન, શીલ, ભાવના ઇત્યાદિ વિષય સંબંધે બુદ્ધે કરેલો બોધ સાંભળી મિગાર શ્રેષ્ઠીને ઘણું લાગી આવ્યું. આવા મહાપુરુષ પોતાને ઘેર આવ્યા છતાં પોતે મૂર્ખાઇથી તેનાં દર્શન કરવા તૈયાર નથી, એ વિચારથી એને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો. તેથી એકદમ પડદો દૂર ખસેડી નાખી બહાર દોડી આવી, તેણે બુદ્ધના ચરણોમાં પોતાનું મસ્તક મૂકી દીધું. તે બોલ્યોઃ " ભગવન, મારા અપરાધની ક્ષમા કરો. આજથી હું આપનો ઉપાસક થયો છું. આ બાબતમાં વિશાખા મારે માતા સમાન છે. તે જો મારે ઘેર આવી ન હોત, તો આપની અમૃતવાણી મારે કાને ન પડી હોત. તેથી આજથી હું તેને મારી માતાજ કહેતો જઇશ."

ત્યારથી વિશાખાનું મિગારમાતા એવું નામ પડ્યું. શ્રાવસ્તિના ઘણાખરા લોકો તેને મિગારમાતા નામથીજ ઓળખતા. તેણે બુદ્ધને અને ભિક્ષુસંઘને રહેવા માટે પૂર્વારામ નામના ઉદ્યાનમાં એક પ્રાસાદ બાંધ્યો હતો. જેને 'મિગારમાતા પ્રાસાદ' કહેતા. શ્રાવસ્તિમાં વિશાખાના ડહાપણની અને નીતિમત્તાની કીર્તિ તરતજ પ્રસરી અને રાયથી રંક સૌ કોઇ તેના તરફ આદરબુદ્ધિથી જોતા. મંગળ કાર્યો અને ઉત્સવોમાં વિશાખાને પહેલું આમંત્રણ દેવાનો વહીવટ ચાલુ થયો. શ્રાવસ્તિની બૌદ્ધ ઉપાસિકાઓમાં તે પ્રમુખ હતી. આવતાજતા અને રોગગ્રસ્ત ભિક્ષુઓની માવજત તરફ તે ઘણું લક્ષ આપતી*

* પ્રોફેસર કૌશામ્બીના 'બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ' નામના ઉત્તમ ગ્રંથમાંથી તેમની રજાથી ઉપકાર સહિત આ ચરિત્ર ઉતારવામાં આવ્યું છે.

१४–कुलवधू सुजाता

ભગવાન તથાગત બુદ્ધના આવિર્ભાવ–કાળમાં જંબુદ્વીપ, અંગ, મગધ, કાશી, કૌશલ વગેરે સોળ ભાગમાં વહેંચાયલો હતો. મહારાજા બિંબિસાર મગધદેશના રાજા હતા. અંગ દેશ પણ તેમનાજ તાબામાં હતો. રાજા પ્રસેનજિત એ સમયમાં કૌશલના સિંહાસન ઉપર બિરાજતા હતા. બિંબિસાર અને પ્રસેનજિત પોતાના સમયમાં ધનવૈભવ આદિમાં ભારતવર્ષના બીજા રાજાઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ હતા. તેમના પ્રયત્નથી મગધ અને કૌશલ મહા પ્રતાપી અને ઐશ્વર્યશાળી રાજ્ય બન્યાં હતાં.

કૌશલ રાજ્યની રાજધાની શ્રાવસ્તી નગરીમાં હતી. શ્રાવસ્તી નગરીના વૈભવ અને સૌંદર્યની સીમા નહોતી. અનેક સુંદર આશ્રમસ્થાનો, ઉદ્યાન, વન, ઉપવન અને સરોવરો વગેરેથી એ નગરી સુશોભિત હતી. વિચિત્ર ચિત્ર અને કોતરકામથી સુંદર બનેલી મોટી મોટી હવેલીઓ એ શહેરની શોભામાં વૃદ્ધિ કરી રહી હતી અને તેના રહેવાસીઓની સમૃદ્ધિની સાક્ષી પૂરતી હતી. નગરવાસીઓની આકર્ષક કાંતિ, તેમનાં વિશાલ ઉન્નત શરીર, રમણીય અને ઉજ્જવળ મુખારવિંદ એ બધાંને લીધે નગરની શોભામાં સોગણો વધારો થતો હતો.

એ શહેરમાં સુદત્ત નામનો એક વણિક રહેતો હતો. એ શ્રાવસ્તી નગરીમાં સૌથી વધારે ધનવૈભવવાળો પુરુષ હતો. પુણ્યદાન પણ એ પુષ્કળ કરતો હતો. તેનો વેપાર હિંદુસ્તાનમાં બહુ ફેલાયો હતો. પ્રત્યેક મોટા નગરમાં તેની દુકાન હતી. સદાચારી, ઉદાર, અસાધારણ દાતા અને પરમ ધાર્મિક પુરુષ તરીકે શ્રાવસ્તી નગરમાં એ ઘણોજ લોકપ્રિય થઇ પડ્યો હતો. વિદ્વાન અને સદા-

ચારી બ્રાહ્મણો ઉપર પણ તેની વિશેષ પ્રીતિ હોવાથી બ્રાહ્મણો પણ તેનાં ઘણાં વખાણ કરતા હતા.

મોક્ષમાર્ગના શોધક, પરમ શાંતિ, પરમ સુખ અને નિર્વાણ–ધર્મના પ્રવર્તક, સ્વયં ભગવાન બુદ્ધદેવને મુખે તેમના અમૃતમય, ધર્મ અને સંઘની કથા સુદત્તે રાજગૃહ નગરમાં પોતાની બહેનને ઘેર સાંભળી હતી. એ ઉપદેશથી સુદત્તના સંસારનાં દુઃખ અને તાપથી કલેશ પામેલા હૃદયે અવર્ણનીય શાંતિ અનુભવી હતી. તેના હૃદયમાં એ દિવસથી કાંઇક અપૂર્વ સુખની રેખા ઉત્પન્ન થઇ હતી. તેણે સંકલ્પ કર્યો હતો કે, "મારી અગાધ દોલતનો ઉપયોગ બૌદ્ધધર્મના પ્રચારમાં કરીશ અને ધર્મચિંતવન તથા સાધુસેવામાં બાકીનું જીવન ગાળીશ.

બુદ્ધદેવ ઉપર તેને અચળ શ્રદ્ધા અને અટળ ભક્તિ હતી. ચોરાસી કરોડ કાર્ષાપણ (પાંચ રૂપિયાની બરાબરનો સોનાનો એક સિક્કો) ખર્ચીને તેણે શ્રાવસ્તી નગરીની ઉત્તર દિશામાં જેતવન નામના પરમ રમણીય ઉદ્યાનમાં એક મોટો વિહાર બંધાવ્યો હતો. એ સુંદર વિહાર તેણે બુદ્ધદેવ તથા તેમના શિષ્યોને સમર્પણ કરી દીધો હતો. દરરોજ બે હજાર ભિક્ષુકોને તે ભોજન કરાવતો હતો. એ ઉપરાંત અસંખ્ય દીનદુઃખી અનાથો તેને બારણેથી અન્ન મેળવીને બે હાથે આશીર્વાદ આપતા. અનાથોને દરરોજ આહાર કરાવતો હોવાથી વણિક સુદત્ત શેઠ 'અનાથપિંડદ' નામથી ઓળખાવા લાગ્યો.

ભગવાન બુદ્ધદેવની ઉપાસિકાઓમાં વિશાખા સૌથી મુખ્ય હતી. તેના જેવી દાનશીલ સેવિકા એ સમયમાં બીજી કોઇ નહોતી. શ્રાવસ્તી નગરીમાં પૂર્વ દિશામાં તેણે ૨૭ કરોડ કાર્ષાપણ ખર્ચીને પૂર્ણારામ નામનો એક પરમ રમણીય વિહાર બંધાવી, બુદ્ધ ભગવાનને અર્પણ કર્યો હતો. તેના પિતા મેંડક અંગ દેશના ભદ્રીય નગરના એક જાણીતા ધનૈશ્વર્યશાળી શેઠ હતા. શ્રાવસ્તી નગરના બીજા એક ધનવાન શેઠ મિગારના પુત્ર પુણ્યવર્ધક સાથે તેનું લગ્ન થયું હતું.

આપણી આ ચારિત્રનાયિકા સુજાતા એ વિશાખાની નાની બહેન થાય. અનાથપિંડદના પુત્ર સાથે તેનું લગ્ન થયું હતું. ધનવાન શેઠની કન્યા હોવાથી સુજાતાના મનમાં ઘણું અભિમાન હતું.

એ કોઇનું કહ્યું માનતી નહિ. સાસુસસરાને ગાંઠતી નહિ અને સ્વામી ઉપર પણ તેની શ્રદ્ધા નહોતી.

અનાથપિંડદના આમંત્રણનું માન રાખીને બુદ્ધદેવ એક દિવસ તેને ઘેર ભિક્ષા કરવા ગયા હતા. અગાઉથીજ તેમને સારૂ યોગ્ય આસન વગેરે સામગ્રી તૈયાર હતી. ભગવાન પધાર્યા એટલે અનાથપિંડદે તેમનો સત્કાર કરીને આસન ઉપર બેસાડ્યા તથા પોતે સન્મુખ બેઠો. એ સમયે શેઠના અંતઃપુરમાં ઘણી ગડબડ મચી રહી હતી. ઊંચે સાદે લડતાં મનુષ્યોનો અવાજ બહાર સુધી આવી રહ્યો હતો. ભગવાને પૂછ્યું: "શેઠજી ! ઘરમાં આટલી બધી ગડબડ શાની છે ? કોઇ માછીમારની માછલી ચોરાઇ ગઇ હોય અને જેવો ખળભળાટ મચી રહે એવી ગડબડ અહીં છે." અનાથપિંડદે હૃદય ખોલીને પોતાના દુઃખની વાત બુદ્ધદેવને કહી. તેણે કહ્યું: "ભગવન્ ! સાચી વાત છે. મારી એક પુત્રવધૂ મોટા ઘરની દીકરી છે. એ મારે ઘેર આવી છે ત્યારથી કોઇને ગાંઠતી નથી. એ ઘણી મિજાજી છે. તેના સ્વામીને પણ ગણકારતી નથી. સાસુસસરાનું અપમાન કરે છે. ભગવાન ઉપર પણ તેનો અનુરાગ નથી. એ કોઈ દિવસ પૂજા પણ કરતી નથી. તેના આચરણથી કંટાળીને અંતઃપુરવાસી સ્ત્રીઓ બૂમાબૂમ કરી રહી છે."

ખરાબ સ્વભાવનાં મનુષ્યો હંમેશાં વહેમી હોય છે. અનાથપિંડદને ભગવાન બુદ્ધદેવની પાસે જતો જોઇને સુજાતાએ મનમાં વિચાર્યું કે, મારા સસરા મારી નિંદા કરવા જાય છે. એવા વહેમથી એ અંતઃપુરના બારણા આગળ આડમાં ઊભી રહીને બુદ્ધદેવ સાથે અનાથપિંડદને શી શી વાત થાય છે તે સાંભળવા લાગી. ભગવાનને બાતમી મળી કે, સુજાતા છાનીમાની બધું સાંભળી રહી છે, એટલે એમણે અનાથપિંડદને કહ્યું: "સુજાતાને અહીં બોલાવો." ભગવાનની આજ્ઞાને માન આપીને સુજાતા અંદરથી બહાર આવી અને ભગવાનને નમસ્કાર કરી દૂર જઇ બેઠી. ભગવાને તેને સંબોધીને કહ્યું: "સુજાતા ! પુરુષને સાત પ્રકારની ભાર્યા હોય છે. જેવી કેઃ-(૧) વધકાસમા (વધકારિણી) (૨) ચોરીસમા (૩) આર્યસમા (૪) માતૃસમા (૫) ભગિનીસમા (૬) સખીસમા (૭) દાસીસમા. તું આ સાતમાંથી કયા પ્રકારની ભાર્યા છે ?"

સુજાતાએ કહ્યું: "પ્રભુ હું આપના સંક્ષિપ્ત ઉપદેશનો મર્મ

સમજી શકી નહિ. સરળ ભાષામાં ખુલાસાવાર મને એ ઉપદેશ સંભળાવો. સમજાવ્યા પછી હું ઉત્તર આપીશ."

ભગવાને કહ્યું: "ત્યારે ધ્યાન દઈને સાંભળ!"

સુજાતા બોલી: "હા પ્રભુ! સાંભળું છું બોલો."

ભગવાન બોલ્યા: "જે સ્ત્રી હંમેશાં ક્રોધ કર્યા કરતી હોય, સ્વામીનું ભૂંડું ચાહનારી હોય, પારકા પુરુષ ઉપર મોહી જઈને પતિનું અપમાન કરતી હોય, ધનદ્વારા ખરીદાયલી હોવા છતાં જે ખરીદનારનો વધ કરવા ઉત્સુક હોય એવી સ્ત્રીને વધકાભાર્યા કહે છે.

"શિલ્પ, વેપાર કે ખેતીદ્વારા સ્વામી જે કાંઈ ધન મેળવે છે તેમાનું થોડું પણ ધન ચોરવાની જે સ્ત્રી ઇચ્છા કરે છે અને લાગ આવે ચોરી પણ કરે છે એટલુંજ નહિ પણ ચૂલા ઉપર ચડાવેલા આંધણમાંથી દાળચોખા ચોરીને સંતાડી રાખવાનો જે સ્ત્રી યત્ન કરે છે તેને ચોરીસમા કહે છે.

"જે સ્ત્રી કોઇ પણ કાર્ય કરવાની ઇચ્છા કરતી નથી, આળસુ સ્વભાવની હોય છે, એટલે કે સારૂં ખાધાપીધા વગર અને સારૂં પહેર્યાઓઢ્યા વગર જેને ચેન પડતું નથી, જેની વર્તણુંક કર્કશ છે, પ્રકૃતિ ઉગ્ર છે, જે અપ્રિય અને કર્કશ વ્યવહાર કરે છે અને સ્વામીની ઉપર પોતાની મોટાઇ દાખવે છે તે સ્ત્રી પુરુષની આર્યાસમા ભાર્યા કહેવાય છે.

"જે સ્ત્રી સર્વદા પતિનું હિત ચાહનારી હોય છે, માતા જેવી રીતે પુત્રનું રક્ષણ કરે છે તેવી રીતે જે સ્ત્રી પ્રાણ સાટે પોતાના પતિની રક્ષા કરે છે, જે સ્ત્રી પતિએ કમાયલા ધનનું યત્નપૂર્વક રક્ષણ કરે છે, તે સ્ત્રી માતૃસમા ભાર્યા કહેવાય છે.

"જે સ્ત્રી ભગિનીની પેઠે સ્વામીની ઉપર સ્નેહ અને ભક્તિ રાખે છે અને જે લજ્જાપૂર્વક સ્વામીની આજ્ઞા મુજબ ચાલે છે તે સ્ત્રી ભગિનીસમા ભાર્યા કહેવાય છે.

"ઘણા સમય પછી મળવા આવેલી સખીને જોયાથી સખીને જે પ્રમાણે આનંદનો અનુભવ થાય છે તેવીજ રીતે જે સ્ત્રી પતિને જોતાંજ આનંદમગ્ન થઇ જાય અને જે કુળના ગૌરવનું રક્ષણ કરનારી શીલવતી અને પતિવ્રતા હોય તે સ્ત્રી સખીસમા ભાર્યા કહેવાય છે.

" સ્વામી મારી નાંખવાને તૈયાર થયો હોય તોપણ જે સ્ત્રી પ્રસન્નચિત્તે ભક્તિપૂર્વક સ્વામીની ગેરવર્તણુંક સહન કરે, સ્વામીના ઉપર જરા પણ ક્રોધ ન કરે, જે સ્વભાવથીજ ક્રોધ વગરની હોય અને સ્વામીને વશ રહીને ચાલનારી હોય તે સ્ત્રી દાસીસમા ભાર્યા કહેવાય છે.

" વધકા, ચોરી અને આર્યસમા એ ત્રણ પ્રકારની સ્ત્રીઓ દુઃશીલા, કર્કશ સ્વભાવની અને સ્નેહહીન હોય છે. મૃત્યુ પછી તેમનો નરકવાસ થાય છે.

" માતા! ભગિની, સખી અને દાસીસમા શીલવતી સ્ત્રી હમેશાં સારાં કામોમાં નિમગ્ન રહેનારી અને સંયમવાળી હોય છે. મૃત્યુ પછી તેઓ સ્વર્ગલોકમાં ગમન કરે છે.

" હે સુજાતા! પુરુષોને એ સાત પ્રકારની સ્ત્રી હોય છે. તું એમાંથી કયા પ્રકારની છે?"

સુજાતાએ નમ્રતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો: " હે પ્રભુ! આજથી મને મારા સ્વામીની દાસીસમા ભાર્યા તરીકે ગણજો."

ત્યાર પછી ભોજન કરી ભગવાન જેતવનના વિહારમાં પાછા ફર્યા. સુજાતા એ દિવસથી સાસુસસરા ઉપર ભક્તિ રાખવા અને તેમની સેવાચાકરી કરવા લાગી. સ્વામીના ઉપર અત્યંત શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને પ્રેમ રાખીને છાયાની માફક તેની વશવર્તિની થઇ. દાસદાસીઓ ઉપર છોકરાંઓના જેવો પ્રેમ રાખવા લાગી. હવે તેના આચરણથી ઘરનાં તથા પડોશનાં બધાં માણસો સંતુષ્ટ રહેવા લાગ્યાં.

આ ઉપરથી વાચક બહેનો સમજી શકશે કે, ભગવાન બુદ્ધદેવની સ્ત્રીજાતિ ઉપર કેટલી બધી પ્રીતિ હતી. સ્ત્રીઓને ભગવાને જે અમૃતમય ઉપદેશ આપ્યો છે તે પ્રમાણે જો આપણી ભગિનીઓ અને કન્યાઓ વર્તશે તો સંસારના અનેક પાપતાપથી બચી જશે અને તેમનો સંસાર શાંતિનિકેતન બની જશે. કુસંપને લીધે જે કુટુંબોમાં કલહાગ્નિ સળગી રહ્યો હશે ત્યાં આગળ જો બુદ્ધ ભગવાનના આ ઉપદેશનું સ્મરણ કરવામાં આવશે તો ત્યાં અપૂર્વ શાંતિ–સુધાની વૃષ્ટિ થશે.

બૌદ્ધયુગમાં સુજાતાએ મહાસાધ્વી તરીકે સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી.

१५—नकुलमाता

આ એક બૌદ્ધધર્મની મુખ્ય ઉપાસિકા હતી. તેણે પોતાના પતિને આપેલો ઉપદેશ ઘણો બોધજનક છે અને એ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે, એને ઉપાસિકા વર્ગમાં અગ્રસ્થાન કેમ મળ્યું હતું.

ભર્ગ દેશમાં શિશુમાર ગિરિમાં બુદ્ધદેવ રહેતા હતા. ત્યાં તે વખતે નકુલપિતા નામનો એક ગૃહસ્થ બહુ માંદો હતો. તેનો મરણકાલ સમીપ છે એમ સર્વને લાગ્યું, ત્યારે તેની પત્નીએ તેને કહ્યું: “ હે ગૃહપતિ ! સંસારમાં આસક્ત રહીને તમે મરણ પામો એ બરાબર નથી. આવા પ્રકારનું પ્રપંચાસક્તિયુક્ત મરણ દુ:ખકારક છે, એવું ભગવંતે કહ્યું છે. હે ગૃહપતિ ! કદાચિત્ તમારા મનમાં એવી શંકા આવશે કે, ‘ મારા મૂઆ પછી નકુલમાતા છોકરાઓનું પાલન કરી શકશે નહિ, પ્રપંચનું ગાડું હાંકી શકશે નહિ; ’ પરંતુ એવી શંકા તમે મનમાં લાવશો નહિ; કારણકે મને સૂતર કાંતવાની કળા આવડે છે અને મને ઊન તૈયાર કરતાં આવડે છે. એના વડે હું તમારા મરણ પછી છોકરાઓનું પોષણ કરી શકીશ. માટે હે ગૃહપતિ ! આસક્તિયુક્ત અંતઃકરણથી તમારૂં મરણ ન થાય એમ હું ઇચ્છું છું. હે ગૃહપતિ ! તમને બીજી એવી શંકા આવવાનો સંભવ છે કે, ‘ નકુલમાતા મારા મરણ પછી પુનર્વિવાહ કરશે; ’ પરંતુ આ શંકા તમે છોડી દો. હું આજ સોળ વર્ષથી ગૃહસ્થ બ્રહ્મચર્યવ્રત (ઉપોસથવ્રત) પાળું છું, તે તમને ખબર છેજ. તો પછી હું તમારા મૃત્યુ પછી વિવાહ કેમ કરીશ ? હે ગૃહપતિ ! તમારા મરણ પછી ‘ હું બુદ્ધ ભગવાનનો અને ભિક્ષુસંઘનો ધર્મોપદેશ શ્રવણ કરવા નહિ જાઉં ’ એવી તમને શંકા આવવાનો સંભવ છે. પણ તમારી પાછળ પહેલાં પ્રમાણેજ બુદ્ધનો ઉપદેશ સાંભળવામાં મારો ભાવ રહેશે, એની તમારે ખાતરી રાખવી અને

કોઇ પણ પ્રકારે ઉપાધિ સિવાય મરણ આવવા દો.હે ગૃહપતિ! તમારી પાછળ ' હું બુદ્ધ ભગવાને ઉપદેશેલું શીલ યથાર્થ રીતે નહિ પાળું' એવી તમને શંકા આવવાનો સંભવ છે; પણ જે ઉત્તમ શીલવતી બુદ્ધોપાસિકાઓ છે તેમાંનીજ હું પણ એક છું, એ તમે ખાતરીથી સમજજો. માટે કોઇ પણ પ્રકારની ફિકર વગર મરણ આવવા દો. હે ગૃહપતિ ! ' મને સમાધિલાભ થયો નથી, તેથી તમારા મરણથી હું બહુ દુઃખી થઇશ, ' એમ તમે સમજશો નહિ. જે કોઇ બુદ્ધોપાસિકા સમાધિલાભવાળી હશે, તેમાંની હું એક છું એમ સમજજો અને માનસિક ઉપાધિ છોડી દો. હે ગૃહપતિ ! ' બુદ્ધધર્મનું તત્ત્વ મને હજી સમજાયું નથી ' એવી પણ તમને કદાપિ શંકા આવશે; પરંતુ જે તત્ત્વજ્ઞ ઉપાસિકાઓ છે, તેમાંનીજ હું એક છું, એમ ચોક્કસ ધ્યાનમાં રાખો અને મનમાંની કાળજી કાઢી નાખો. ”

આ પ્રમાણે નકુલમાતાના ઉપદેશથી તેના પતિ—નકુલપિતાના મનનું સમાધાન થયું અને તેનો વ્યાધિ વેળાસર શમ્યો. રોગમાંથી સારો થયા પછી તે બુદ્ધના દર્શન સારૂ ગયો, ત્યારે તેને બુદ્ધદેવે કહ્યું: “ હે ગૃહપતિ ! તું મોટો પુણ્યશાળી છે. નકુલમાતા જેવી ઉપદેશ કરનારી અને તારા ઉપર પ્રેમ રાખનારી સ્ત્રી તને મળી છે. હે ગૃહપતિ ! ઉત્તમ શીલવતી જે ઉપાસિકાઓ છે, તેમાંની એ એક છે. આવી પત્ની તને મળી એ તારૂં મહાભાગ્ય છે.”

આ એક દૃષ્ટાંત ઉપરથી બુદ્ધ ભગવાન સ્ત્રીઓની યોગ્યતાની કેટલી કદર કરતા, એ સહજ સમજી શકાય છે. વળી બુદ્ધ ભગવાન જેવા મહાજ્ઞાની, તપસ્વી અને સિદ્ધ રાજર્ષિ જેને માટે આવા સારા શબ્દો ઉચ્ચારે તે સન્નારીમાં કેટલા બધા સદ્‌ગુણો હશે તેની પણ કલ્પના વાચક બહેનો કરી શકશે.*

* ' જ્ઞાનસુધા ' પત્રમાં પ્રગટ થયેલા ' બુદ્ધધર્મ અને સંઘ ' નામના લેખમાંથી સાભાર ઉદ્ધૃત.

१६–ब्रह्मदत्ता

આ સન્નારી વારાણસીના રાજાની કુમારી હતી. એ ઘણી સુંદર અને ભણેલીગણેલી હતી. તેનું પાણિગ્રહણ કરવા માટે દેશદેશાવરના રાજાઓ તલપાપડ થઇ રહ્યા હતા; પરંતુ બ્રહ્મદત્તાએ લગ્ન નહિ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. બૌદ્ધશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરીને શાસ્ત્રની આલોચના કરવામાં જીવન ગાળવાની તેને ઇચ્છા હતી. આખરે ભગવાન કશ્યપ જ્યારે ઋષિપત્તનમાં વાસ કરવા આવ્યા હતા, ત્યારે એ લાગ જોઇને રાજકન્યા બ્રહ્મદત્તા તેમની પાસે ગઈ અને પ્રાર્થના કરી કે, "મારી ઇચ્છા આપની પાસે બૌદ્ધધર્મનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાની છે." ભગવાન કશ્યપની પાસે શિક્ષણ મેળવીને રાજકુમારી બ્રહ્મદત્તાએ તપશ્ચર્યા કરવાનું આરંભ કર્યું.

એ વખતે રાજકુમારીના પ્રેમાકાંક્ષી રાજકુમારોએ તેને ચિરકૌમારવ્રત અંગીકાર કરતાં રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ એણે કોઈની વિનતિ ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહિ. આખરે તેમણે બળપૂર્વક તેનું હરણ કરી જવાનો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ એ દુષ્ટો રાજકુમારીના આશ્રમમાં જઇ પહોંચ્યા ત્યારે રાજકુમારી પોતાના અદ્ભુત યોગબળથી આકાશમાર્ગમાં ચડી ગઇ. તેનો આ ચમત્કાર જોઇને રાજકુમારો સ્તબ્ધ થઇ ગયા અને તેને પરણવાની મિથ્યા આશા છોડી દઇને વીલે મોંએ પોતપોતાને ઘેર પાછા ગયા.

અંતરીક્ષમાં ચડવું એ યોગમાં મોટી સિદ્ધિ ગણાય છે. એવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે રાજકુમારી બ્રહ્મદત્તા ધન્યવાદને પાત્ર છે.

૧૭—ક્ષેમા

એક સમયે ભગવાન બુદ્ધદેવ શ્રાવસ્તી નગરીમાં નિવાસ કરી રહ્યા હતા. એ અરસામાં પ્રસેનજિત અને બ્રહ્મદત્ત નામના બે રાજાઓમાં વાદવિવાદ ઊભો થયો અને એટલો બધો વધી પડ્યો કે બે રાજાઓની વચમાં યુદ્ધ થવાનો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો.

એજ સમયમાં દૈવસંયોગથી પ્રસેનજિત રાજાને ત્યાં એક કન્યા અને બ્રહ્મદત્ત રાજાને ત્યાં એક પુત્રનો જન્મ થયો. બન્ને રાજાઓએ સૂચના કરી કે આ બન્ને બાળકોનો વિવાહ થઇ જાય તો આપણો વિવાદ બંધ થઇ જાય અને ફરીથી મૈત્રી સ્થાપન થાય. બન્ને જણાએ એ વાત કબૂલ રાખી અને યુદ્ધની તૈયારીઓ બંધ પડી. બિલકુલ શૈશવ અવસ્થામાં—ઘોડિયામાં-થીજ પ્રસેનજિતની કન્યા અને બ્રહ્મદત્તના પુત્રની સગાઇ થઇ ગઇ. પ્રસેનજિતની કન્યાનું નામ ક્ષેમા હતું. પ્રસેનજિતે તેને ધર્મ તથા નીતિનું ઊંચું શિક્ષણ આપ્યું હતું. વિવાહ કરવા યોગ્ય ઉંમરની થઇ ત્યારે ક્ષેમાએ સ્પષ્ટ જણાવી દીધું કે, " મારે લગ્ન કરવું નથી. આખી જિંદગી સુધી કૌમારવ્રત પાળીને ધર્મશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવાની મારી ઇચ્છા છે."

કન્યાની આવી પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને પ્રસેનજિત રાજા ઘણા ઊંડા વિચારમાં પડ્યો. એના મનમાં ચિંતા થવા લાગી કે, રાજા બ્રહ્મદત્તના મનમાં એવો શક ઉત્પન્ન થશે કે, " મેંજ ક્ષેમાને એવું બહાનું કાઢવાનું શીખવ્યું હશે. મહામહેનતે તો કજિયાનું મોં કાળું કર્યું હતું. પાછી આ અણધારી પંચાત ક્યાંથી આવી ? "

આવા આવા વિચારો પ્રસેનજિત રાજાને આકુળવ્યાકુળ કરી નાખવા લાગ્યા. તેણે બ્રહ્મદત્ત રાજાને ખાનગી રીતે પત્ર લખ્યો કે, તમે જલદી આવી જઇને તમારા પુત્રનું લગ્ન ક્ષેમા સાથે

કરાવી જાઓ. તત્ત્વજ્ઞાનની પિપાસુ ક્ષેમાને આ વાતની ગુપ્તપણે ખબર પડી ગઇ. તરતજ તે ભગવાન બુદ્ધદેવની પાસે ચાલી ગઇ. ભગવાન બુદ્ધદેવ એ સમયે જેતવનમાં બિરાજતા હતા. બુદ્ધદેવે જોયું કે ક્ષેમા ખરેખર તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મોપદેશ પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય છે, એટલે તેમણે પંડે એ રાજકુમારીને ઉપદેશ આપવો શરૂ કર્યો. બુદ્ધદેવના ઉપદેશના પ્રભાવથી ક્ષેમા બૌદ્ધધર્મનું તત્ત્વ શીખી ગઈ અને ષડ્રિપુઓના પ્રલોભનને વશ કરી શકી. આ પ્રમાણે તે એક આદર્શ વિદુષી અને સાધ્વી બની. થોડા સમય પછી તેનાં સગાંસંબંધીઓ આશ્રમમાં આવીને તેને બળપૂર્વક ઘેર લઇ ગયાં. પ્રસેનજિત રાજા ક્ષેમાના લગ્નની તૈયારીઓ કરવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે લગ્નનો દિવસ પણ આવી પહોંચ્યો. પુરોહિતે વર અને કન્યાનો હાથ પકડીને બંનેને લગ્નના પવિત્ર બંધનમાં બાંધવા સારૂ મંત્રોચ્ચારણ શરૂ કર્યું. એટલામાંજ લગ્નના સુંદર પાટલા ઉપર બિરાજેલી ક્ષેમા પાટલા સમેત ધીમે ધીમે ઊંચી થઇને આકાશમાર્ગમાં ઊડવા લાગી. આકાશમાં ઊંચે ગયા પછી તેણે વિવિધ પ્રકારના ચમત્કાર બતાવ્યા. એ ઉપરથી સર્વેને ક્ષેમાની અપૂર્વ શક્તિ અને સિદ્ધિની ખાતરી થઇ. વિવાહના મંડપમાં એકઠાં થયેલાં બધાં સ્ત્રીપુરુષો આ દૃશ્ય જોઇને અવાક્ અને સ્તબ્ધ થઇ ગયાં. ત્યાર પછી બધાએ સવિનય પ્રાર્થના કરીને ક્ષેમાને આકાશમાર્ગમાંથી નીચે ઉતારી. હવે તેની આગળ લગ્નની વાત કરવાની કોઇની હિંમત ચાલી નહિ. લગ્ન બંધ રહ્યું અને ક્ષેમા પિતાની આજ્ઞા લઇને પાછી તપશ્ચર્યા કરવામાં તલ્લીન થઈ ગઇ. પ્રાણાયામ, કુંભક આદિ યૌગિક ક્રિયાઓ વડે ક્ષેમાએ આકાશમાં ઊંચા થવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી; પરંતુ એ તો ઘણી સાધારણ સિદ્ધિ હતી. ભગવાન બુદ્ધદેવ શ્રીમુખે કહી ગયા છે કે, ક્ષેમાએ આકાશમાં ચડવા કરતાં પણ વધારે પ્રશંસાને યોગ્ય શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

નિર્વાણ શું છે, મૃત્યુ પછી આત્માની શી દશા થાય છે, વગેરે તત્ત્વોનું રહસ્ય ક્ષેમાએ પોતાના પિતા પ્રસેનજિત રાજાને ઘણી ઉત્તમ રીતે સમજાવ્યું હતું. ધન્ય છે એવી કન્યાને !!

૧૮–કુવલયા

એક વખત 'ગિરિ બંધુ સંગમ'ના દિવસે શ્રાવસ્તી નગરીમાં એક મોટી ઉજાણી થઇ રહી હતી. એ વખતે દૂર દેશાવરથી સ્ત્રીપુરુષો આવીને શ્રાવસ્તી નગરીમાં એકઠાં થયાં હતાં. એ પ્રસંગે દક્ષિણાપથમાંથી એક વારાંગના પણ ત્યાં આવી હતી. તેનું નામ કુવલયા હતું. તેણે આવીને ભરીસભામાં પૂછ્યું: "મારા સૌંદર્યનું આકર્ષણ રોકી શકે એવો કોઈ પુરુષ આ નગરમાં છે?"

કુવલયા ખરેખરી અપ્સરા જેવી સુંદર હતી. તેના સૌંદર્યની જાળમાં અનેક પુરુષો ફસાઇને પાયમાલ થઇ ચૂકયા હતા, એટલે તેના મુખમાંથી આવા અહંકાર સૂચક શબ્દો નીકળે એ સ્વાભાવિક હતું.

એ મેળામાં આવેલા એક પુરુષે જવાબ આપ્યો: "હા, ગૌતમ નામનો એક શ્રમણ છે."

એ વાત સાંભળતાંજ કુવલયા જેતવનમાં ગઇ. ત્યાં આગળ બુદ્ધદેવ તપસ્યા કરી રહ્યા હતા. બુદ્ધદેવની સન્મુખ જઇને તેણે પોતાનું સૌંદર્ય બતાવીને વેશ્યાને છાજે એવા નાચનખરાં કરીને બુદ્ધદેવના ચિત્તનું આકર્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ જેવું કુવલયાનું શારીરિક સૌંદર્ય અનુપમ હતું, તેવુંજ બુદ્ધદેવનું આધ્યાત્મિક સૌંદર્ય પણ અનુપમ હતું. એમ કહેવાય છે કે બુદ્ધદેવની અમાનુષી શક્તિના પ્રભાવથી કુવલયાનું સૌંદર્ય એકદમ નષ્ટ થઈ ગયું. રૂપલાવણ્યવતી અને ભરજુવાનીમાં મસ્ત બનેલી એ યુવતી એકદમ એંસી વર્ષની બુઢ્ઢી બની ગઇ. તેના શરીર ઉપર કરચલિયો વળી ગઇ, મોં કદ્રૂપું થઈ ગયું. બુદ્ધ ભગવાન જેવા પુણ્યાત્મા મનુષ્યના સંસર્ગમાં આવતાં વારજ એ નર્તકીને પોતાના પાછલાં પાપકર્મોનો પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. એ પશ્ચા-

ત્તાપની વેદનાથી તેનું હૃદય વીંધાઇ જવા લાગ્યું. તેણે તરતજ બુદ્ધદેવના ચરણમાં સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યો તથા પોતાનાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત સૂચવવાની વિનતિ કરી. તેનું હૃદય શાંતિ મેળવવા ઉત્સુક બન્યું.

બુદ્ધદેવ ખરેખરા ભક્તવત્સલ હતા. પરમ પતિતપાવન મહાત્મા હતા. બુદ્ધદેવે તેના ઉપર ઘણી દયા આણીને જાતે તેને શિક્ષણ અને ઉપદેશ આપવાનું આરંભ કર્યું. બુદ્ધદેવના ઉપદેશથી તેનું ચરિત્ર બિલકુલ સુધરી ગયું તથા તેમના શિક્ષણથી થોડા સમયમાં એ પરમ વિદુષી બની ગઈ. પાછળથી બૌદ્ધ-પરિવ્રાજિકા તરીકે જનસેવા કરીને તેણે સારી ખ્યાતિ મેળવી હતી.

१९–शुक्ला

કપિલવસ્તુ નગરમાં શુકલા નામની એક ઘણી સુંદર અને ગુણવતી નારી રહેતી હતી. એ બૌદ્ધધર્મ પાળતી હતી. એક તો તેનું સૌંદર્ય અપૂર્વ હતું અને બીજું એ કે એ પોતાના પિતાની અઢળક દોલતની એ એકલી વારસ હતી. એવી સુંદરીનું પાણિગ્રહણ કરવાને અનેક રાજકુમારો ઉત્સુક રહેતા હતા; પરંતુ શુકલાના કાન ઉપર બચપણથીજ બુદ્ધદેવના નિર્વાણધર્મ અને વૈરાગ્યતત્ત્વનો અમૃતમય ઉપદેશ પડી ચૂકયો હતો. પિતાના અતુલ વૈભવનો ત્યાગ કરીને તેણે થોડા સમયમાં આદર્શ તપસ્વિની તરીકે પ્રસિદ્ધિ મેળવી. બૌદ્ધધર્મમાં એવી દંતકથા ચાલે છે કે તપસ્યા કરતાં કરતાં એણે એવી ઉન્નતિ કરી હતી કે તે આખરે 'અર્હંત્' પદ પામવાને ભાગ્યશાળી થઇ હતી. તેનું ઊંડું તત્ત્વજ્ઞાન તથા તેનો મધુર સારરૂપ ઉપદેશ સાંભળ્યાથી અનેક રાજકુમારોની મોહનિદ્રા ઊડી ગઇ હતી. બૌદ્ધશાસ્ત્રમાં તેનું અગાધ પાંડિત્ય હતું. તેની વિદ્વત્તા જોઈને મોટા મોટા બ્રાહ્મણ પંડિતો પણ આશ્ચર્યચકિત થઇ જતા. અધ્યયન, અધ્યાપન, તપ, દાન અને અતિથિસત્કાર આદિ સત્કાર્યોમાં રાતદિવસ નિમગ્ન રહીને શુકલા માનવજીવનનું સાર્થક કરી ગઇ છે.

૨૦—खेमा (क्षेमा)

મદ્ર દેશમાં સાગર નામક નગરમાં રાજાના ઘરમાં એનો જન્મ થયો હતો. જન્મથીજ તેના અંગની કાંતિ સુંદર હતી. માતપિતાની એ ઘણી લાડકી હતી. વિવાહ યોગ્ય વયની થઈ ત્યારે એનું સૌંદર્ય ઘણું ખીલી નીકળ્યું અને એના રૂપની પ્રશંસા સાંભળીને અનેક ક્ષત્રિય રાજકુમારો તેની સાથે લગ્ન કરવાનો અભિલાષ રાખવા લાગ્યા. તેમણે મદ્રાધિપતિની પાસે માગાં પણ મોકલવા માંડ્યાં. કોસલ દેશના લોકપ્રિય રાજા બિંબિસારે પણ ખેમાનું માગું મોકલ્યું.

રાજા બિંબિસાર બુદ્ધદેવનો પરમ ભક્ત હતો. ઘર છોડી અરણ્યમાં નીકળી પડ્યા પછી રાજગૃહ નગરમાં એ રાજા સાથે બુદ્ધદેવનો મેળાપ થયો હતો અને એમણે બોધિસત્ત્વને સમજાવીને પાછા સંસારમાં મોકલવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પણ બુદ્ધદેવે પોતાનો પરિચય આપીને ઘરબાર છોડવાનો ઉદ્દેશ જણાવ્યો કે, “ હું મનુષ્યજાતિનાં દુઃખોને શમાવવાનો ઉપાય શોધી કાઢવા માગું છું.” ત્યારે એમણે એમને જવા દીધા અને પ્રાર્થના કરી કે, “ રાજકુમાર ! તમને જગતના ઉદ્ધારનો માર્ગ જડી આવે તો સૌથી પહેલાં તમારે મારૂં વિહાર—દાન સ્વીકારવું પડશે.” સારાંશ એ કે ગૌતમબુદ્ધના પ્રથમ શ્રાવક તરીકે તેની ગણતરી હતી. એવા યોગ્ય રાજાના માગાથી પ્રસન્ન થઈ મદ્રરાજે પોતાની ગુણવતી કન્યા એને આપી. ક્ષેમા હવે કોસલેશ્વરની પટરાણી બની.

ક્ષેમાના સુખનો હવે પાર રહ્યો નહિ. યોગ્ય પતિને પ્રાપ્ત થયાથી એના સદ્ગુણોનો પણ વિકાસ થયો. સાંસારિક સુખમાં એનાં કેટલાંક વર્ષ વીતી ગયા પછી, બુદ્ધદેવ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પોતાના એક હજાર શિષ્યો સહિત રાજગૃહ પધાર્યા. રાજા બિંબિસાર તેમનાં દર્શને ગયા અને આદરપૂર્વક બોલાવીને પોતાને

ઘેર ભોજન કરવા નિમંત્રણ કરી આવ્યા. બુદ્ધદેવ રાજમહેલમાં પધાર્યા ત્યારે બિંબિસાર રાજાએ વેળુવન નામનો પોતાનો સુંદર બગીચો તથા વિહાર બુદ્ધદેવને તથા ભિક્ષુસંઘને અર્પણ કરી દીધાં. બુદ્ધદેવે એ વેળુવનમાં ઘણા સમય સુધી નિવાસ કર્યો હતો. ક્ષેમાએ બુદ્ધદેવના ગુણની તથા એમના ઉપદેશની ઘણી પ્રશંસા સાંભળી હતી; પણ કોઇ દિવસ એમનાં દર્શને ગઇ નહોતી. કારણ એ હતું કે ક્ષેમાને પોતાના સૌંદર્યનું ઘણું અભિમાન હતું. બુદ્ધદેવને સૌંદર્ય પ્રત્યે અભિરુચિ નહોતી, એટલુંજ નહિ પણ એ પોતાના ભાષણોમાં સૌંદર્યના ઘણા દોષ બતાવતા. આથી એને શંકા રહેતી કે, "મારા રૂપની સૌ કોઇ પ્રશંસા કરે છે પણ ભગવાન એમાં કાંઈ ખોડખાંપણ કાઢશે તો !" એ વિચારથી જ્યારે વેળુવનમાં જવાનો પ્રસંગ આવતો, ત્યારે કાંઇ ને કાંઇ બહાનું કાઢીને એ વાતને ઉડાવી દેતી.

બીજી તરફ રાજા બિંબિસારને એવો વિચાર આવતો કે, "હું બુદ્ધદેવનો પરમ ભક્ત, ગુરુદેવ મારા ઉપર કૃપા કરીને મારા ઉદ્યાનમાં બિરાજે છે અને મારી પટરાણી એમનાં દર્શને પણ ન જાય એ કેવું અયોગ્ય ગણાય ? કોઇ પ્રકારે એવી યુક્તિ કરવી જોઇએ કે જેથી પટરાણીના મગજમાંથી સૌંદર્યની ખુમારી જતી રહે અને ગૌતમબુદ્ધ તરફ તેને ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય."

આખરે એણે એક યુક્તિ શોધી કાઢી. તેણે પોતાના દરબારમાંના ભાટચારણોને બોલાવીને કહ્યું કે, "તમે વેળુવનના સૌંદર્યનું વર્ણન મધુરી કવિતામાં રચો અને મીઠે સ્વરે રાણીને કાને પડે એવી રીતે ગાઓ."

ભાટોએ તે પ્રમાણે કર્યું. વેળુવન મૂળ તો હતુંજ રળિયામણું સ્થાન ને તેનું વળી કવિતામાં રૂપાંતર થયું.સંગીત અને પ્રભાવશાલી કવિતાની અસર પાષાણ હૃદય ઉપર પણ થાય છે. ભાટને મુખેથી વેળુવનની પ્રશંસા સાંભળીને રાણીને એ સુંદર ઉદ્યાન જોવાની ઉત્કંઠા થઇ અને તેણે રાજાની પરવાનગી માગી. રાજાને તો એટલું જોઇતુંજ હતું. તેણે પ્રસન્ન થઇને રજા આપી અને કહ્યું કે, "એટલું ધ્યાનમાં રાખજો કે વેળુવન સુધી જાઓ છો તો પછી ભગવાન બુદ્ધદેવનાં દર્શન કર્યા વગર પાછાં નહિ અવાય."

ક્ષેમાએ કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. રાજાએ પોતાના નોકરોને

કહી રાખ્યું હતું કે, " રાણી પોતાની ખુશીથી બુદ્ધદેવના દર્શને જાય તો ઘણી સારી વાત; નહિ તો તમે એમને કહેજો કે, ' અમને રાજાની આજ્ઞા આપને દર્શન કરવા સારૂ લઇ જવાની છે.' ગમે તે પ્રકારે દર્શન કરાવીનેજ લાવજો. "

રાતદિવસ અંતઃપુરમાં રહેનારી એ રમણીય બાગને જોઈને ઘણી પ્રસન્ન થઈ. એના ચિત્તને ઘણી શાંતિ વળી. પક્ષીઓના મધુર ગાનથી એના કાનને તૃપ્તિ થઇ. પુષ્કળ ચાલ્યા છતાં એને જરાયે થાક જણાયો નહિ. પાછા ફરતી વખતે નોકરો એને એવે રસ્તે લાવ્યા કે જ્યાં બુદ્ધદેવ બિરાજતા હતા. બુદ્ધદેવે તેને પોતાની તરફ આવતી જોઇને પોતાની ઋદ્ધિના બળ વડે એક સ્વર્ગીય સૌંદર્યની પૂતળી ઊભી કરી. એ પૂતળી હાથમાં પંખો લઇને બુદ્ધદેવને વાયુ નાખી રહી. ક્ષેમાદેવીને એ દૃશ્ય જોતાં વારજ વિચાર આવ્યો કે, "મારા કરતાં અનેકગણી સૌંદર્યવતી આ સુંદરી બુદ્ધદેવની સેવા કરી રહી છે અને હું તો એમનાં દર્શન સુધ્ધાંત કરવા ગઈ નથી. ધિક્કાર છે મારા જીવતરને." ક્ષણમાત્રમાં એના રૂપનો ગર્વ જતો રહ્યો. આટલું વિચારતાંજ તેની વૃત્તિઓ બહારના સુખ ઉપરથી ઊઠીને અંતર્મુખી થઇ. તે બુદ્ધદેવની પાસે જઇને પગે લાગી. થોડી વારમાં તેણે જોયું કે પેલી તરુણ સ્ત્રી મધ્યમ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ છે. વળી થોડી વાર પછી તેને ઘરડી ડોશી બનેલી જોઇ. તેનું રૂપ નાશ પામી ગયું હતું, અંગ ઉપર કાંતિ નહોતી, વાળ ધોળા થઇ ગયા હતા, શરીર કદ્રૂપું થઇ ગયું હતું, બળ રહ્યું નહોતું, દાંત પડી ગયા હતા, કમર વળી ગઇ હતી; થોડી વાર પછી તેણે જોયું તો એ ડોશી મરણ પામેલી.

અભિમાનમાં છકેલી પોતાના રૂપ આગળ સંસારને તુચ્છ ગણનારી ક્ષેમાને વિચાર આવ્યો: " શું મારા શરીરની પણ છેવટે આજ ગતિ થશે ? હું કેવી મૂર્ખ છું કે, અજ્ઞાનમાં આટલું બધું આયુષ્ય ગુમાવ્યું." હવે તેણે બુદ્ધદેવનું શરણ લીધું. બુદ્ધદેવે તેને ઉપદેશ આપીને ધર્મનું રહસ્ય સમજાવ્યું. ક્ષેમા તીવ્ર બુદ્ધિની અને વિદુષી તો હતીજ. અહંકારનાં પડળ ઊતરી જવાથી હવે એને જ્ઞાનમાર્ગમાં પ્રવેશ કરતાં વાર ન લાગી. થોડા સમયમાં તેને સંસાર ઉપર વૈરાગ્ય ઊપજ્યો અને તેણે વિધિપૂર્વક થેરી પદ ગ્રહણ કર્યું. થેરી થઇને તેણે એક ગાથા ગાઇ કે, " જે પ્રમાણે પોતે તૈયાર કરેલા જાળામાં કરોળિયો ફસાય છે,

તે પ્રમાણે ઐહિક સુખને વળગી રહેનારા લોકો જન્મમરણના ફેરામાં પડે છે; પણ અનપેક્ષી લોકો એ પ્રવાહમાંથી પાર ઊતરીને પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરીને કામથી ઉત્પન્ન થનારા સુખનો નાશ કરે છે." ત્યાર પછી અર્થ, ધર્મ, નિરુક્તિ અને પ્રતિભાન એ ચાર પ્રકારનાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યાં. 'પટિસંભિદા શાસ્ત્ર'માં પૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થયા પછી તેણે 'અર્હત્' પદ પ્રાપ્ત કર્યું અને બુદ્ધદેવની ઇચ્છાનુસાર પ્રવ્રજ્યા લેવા સારૂ પતિની આજ્ઞા મેળવવા ગઈ.

રાજા તેને જોતાંજ સમજી ગયો કે, રાણી 'અર્હત્' પદને પામી છે, છતાં પૂછ્યું: "કેમ, બુદ્ધદેવનાં દર્શન કરી આવ્યાં?"

રાણીએ કહ્યું: "આપ ભગવાન બુદ્ધનાં દર્શન કરવા વારંવાર જાઓ છો, પણ તે ઉપરચોટિયાજ. મેં તેમનાં દર્શન પૂર્ણરૂપે કર્યાં છે અને આપના કરતાં વધારે સારી રીતે એમને ઓળખી શકી છું. મહારાજ! મને પ્રવ્રજ્યા લેવાની રજા આપો."

કેવો પરીક્ષાનો દિવસ! અસાધારણ રૂપવતીને સ્નેહાળ પતિનો સદાને માટે ત્યાગ કરવાનો પ્રસંગ છે! રાજાએ "દેવી, ઘણું સારૂં" કહી તરતજ રજા આપી અને એક સોનાના મ્યાનામાં બેસાડીને ભિક્ષુણીસંઘના નિવાસસ્થાનમાં મોકલી આપી. બુદ્ધદેવે તેના ગુણની પરીક્ષા કરીને 'મહાપ્રજ્ઞાવતી'ની ઉપાધિથી તેને વિભૂષિત કરી.

થેરી થયા પછી પણ અસાધારણ રૂપલાવણ્યને લીધે તેને કુમાર્ગે લઈ જવાના ઘણા પ્રયત્નો પાપીઓ તરફથી થયા હતા, પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારની લાલચમાં ફસાયા વગર એણે શુદ્ધ બ્રહ્મચર્યયુક્ત સાત્ત્વિક જીવન ગાળ્યું હતું.

થેરી ગાથામાં ૧૩૯ થી ૧૪૪ સુધીના શ્લોક તેના રચેલા છે. બુદ્ધદેવે તેની ગણના આદર્શ ભિક્ષુણીઓમાં કરી છે.

૨૧–ઉત્પલવર્ણા

ગૌતમબુદ્ધના સમયમાં શ્રાવસ્તી નગરીમાં એક શાહુકારના ઘરમાં એનો જન્મ થયો હતો. તેના શરીરનો વર્ણ નીલોત્પલના અન્નગર્ભના જેવો તેજસ્વી અને કાંતિમાન હતો. એટલે જન્મતાંવારજ માતપિતાએ તેનું નામ ઉત્પલવર્ણા પાડ્યું.

દિવસ જતા ગયા તેમ એ શુકલ પક્ષના ચંદ્રમાની પેઠે વધવા લાગી અને ઉંમરમાં આવી ત્યારે એનું સૌંદર્ય અને ખાસ કરીને એનો કમળ સરખો વર્ણ બધાંનું ધ્યાન ખેંચવા લાગ્યો. જંબુદ્વીપના અનેક રાજ્યાધિપતિઓના રાજકુમારોએ તથા અનેક ધનવાન શેઠિયાઓએ તેના પિતા પાસે માગાં મોકલ્યાં. ઉત્પલવર્ણાનો પિતા હવે મોટા વિચારમાં પડ્યો. બધાને ખુશ કરવા એ અસંભવિત હતું. એકને રાજી કરવા જાય તો બીજાઓ સાથે દુશ્મની બાંધવી પડે એમ હતું. એ ઘણું મૂંઝાવા લાગ્યો. આખરે બહુ વિચાર કરીને એણે એક યુક્તિ શોધી કાઢી; પણ એ યુક્તિ અમલમાં આણી શકાશે કે નહિ તે સંબંધમાં એને ખાતરી નહોતી.

આખરે પોતાની અમૂંઝણ કન્યાની આગળ જણાવી તેનો અભિપ્રાય પૂછવા સારૂ એ ઉત્પલવર્ણાની પાસે ગયો. ઉત્પલવર્ણા ચતુર હતી; પોતાના લગ્નસંબંધથી કેવી વિષમ સ્થિતિ ઊભી થઇ છે અને એના માતપિતા કેવા ગૂંચવાડામાં પડ્યાં છે એ ક્યારનીયે જાણી ચૂકી હતી, પણ વિનયની ખાતર આગળ પડીને એણે પિતાની રૂબરૂ એ વિષય છેડ્યો નહોતો. આજ પિતા તેની પાસે આવ્યા એટલે તેણે ઊઠીને સત્કાર કર્યો તથા પ્રણામ કરીને એમને બેસવાનું આસન આપ્યું. પિતાનું ઉદાસ મુખ જોઇને તે સમજી ગઇ કે આજે પિતાજીના હૃદય ઉપર મોટો ભાર આવી પડ્યો છે અને એ બોજ હલકો કરવા, હૃદય ખાલી કરવા

સારૂજ એ મારી પાસે આવ્યા છે. ચિંતાનું કારણ શું છે તે કળી જતાં પણ એને વાર લાગી નહિ; છતાં એણે પૂછ્યું: "બાપુ! આપને શું થયું છે? આજ આપનો ચહેરો ઊતરી કેમ ગયો છે?" પુત્રીના આ કોમળ અને હૃદયસ્પર્શી શબ્દોએ પિતાના હૃદયને આઘાત કર્યો. મહાપ્રયત્ને મનને સ્થિર રાખીને એમણે કહ્યું: "દીકરિ! આજકાલ હું શી અમૂંઝણમાં પડ્યો છું, એ તું કળી શકી હોઇશ, એમ હું ધારૂં છું. જંબુદ્વીપના અનેક રાજકુમારો અને શેઠ લોકોનાં તારે સારૂ માગાં આવ્યાં છે. તું જાણે છે કે હું એ બધાની ઇચ્છા પૂરી કરી શકું એમ નથી. તારા જેવી સુંદર અને વિદુષી કન્યા ગમે તેને વગરવિચાર્યે હું આપી શકીશ નહિ. તારા લગ્નનિમિત્તે મોટો ઝઘડો ઊભો થવાનો મને ભય રહે છે; માટે મેં એક ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે."

ઉત્પલવર્ણાએ કહ્યું: "પિતાજી! ફરમાવો. આપે કયો ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે? સંકોચ ન રાખો. દિલ ખોલીને વાત કરો."

પિતાએ કહ્યું: "મારો તારા ઉપર કેવો અને કેટલો બધો પ્રેમ છે એ તું જાણે છે, એટલે તારે માટે એ સૂચના કરતાં મારા હૃદયમાં કેટલું દુઃખ થતું હશે તેની તને કલ્પના આવી શકશે, છતાં સંયોગો જોતાં મને બીજો કોઇ માર્ગજ સૂઝતો નથી. કહે બહેન, તું સંસાર ત્યજીને પ્રવ્રજ્યા લેવાને તૈયાર છે?"

છેલ્લું વચન ઉચ્ચારતાં પિતાના જીવને કાંઇ કરાર વળ્યો. ઉત્પલવર્ણાએ પિતાનાં વચનો ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યાં તથા તેમના મુખ ઉપર થતા ફેરફારનું બારીકીથી અવલોકન કર્યું. પોતાને લીધે પિતા કેવી સંકડામણમાં આવી પડ્યા છે તે વાત તેના સમજવામાં આવી. ઘણા સાહસથી તથા કુમારીસુલભ દિવ્યતાથી એણે કહ્યું: "બાપુ, આપ જરાયે મૂંઝાશો નહિ. હું સારા કુળની કન્યા છું. મારા પિતાનું જેમાં કલ્યાણ હોય તેજ કામ મારે કરવું જોઇએ અને એજ હું કરીશ." વાત એ હતી કે ઉત્પલવર્ણા પૂર્વજન્મની પણ સંસ્કારી કન્યા હતી. પૂર્વજન્મોમાં તેણે ગૌતમબુદ્ધના પૂર્વાવતારે પદ્મોત્તર બુદ્ધની સારી પેઠે સેવાચાકરી કરી હતી. એ વખતે પદ્મોત્તર બુદ્ધે એક ભિક્ષુણીને ઋદ્ધિમતી કહીને આગળ પડતું સ્થાન આપ્યું હતું. તે વખતથી એના મનમાં પણ એવું ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા ઉત્પન્ન થઇ હતી. એ દિવસથી એણે સાધુસંતની ઘણી સેવા કરવા માંડી

હતી તથા પુષ્કળ દાન દેવા માંડયાં હતાં અને અનેક પ્રકારનાં સત્કર્મો કરીને મરણ સમયે ભગવાનને એજ પ્રાર્થના કરી હતી કે, "મને પણ ઋદ્ધિમતી ભિક્ષુણીનું મહાન પદ પ્રાપ્ત થજો." શુભ અભિલાષા, યોગ્ય પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો એક જન્મમાં કે અનેક જન્મમાં પણ ફળવતી થયા વગર રહેતી નથી. અનેક જન્મો બાદ ગૌતમબુદ્ધના સમયમાં ઉત્પલવર્ણાના જીવનમાં ઉપર વર્ણવેલો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. પિતાજીએ તેને પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા જણાવી. પૂર્વજન્મના સંસ્કારોની ઉત્તેજનાથી કુમારી ઉત્પલવર્ણાએ પ્રસન્નચિત્તે એ પ્રસંગને વધાવી લીધો અને ભિક્ષુણી બનવા તૈયાર થઇ.

પિતાનાં ચક્ષુમાં અશ્રુ ભરાઇ આવ્યાં, અંતઃકરણમાં સ્નેહ ઊભરાઈ ગયો અને એમના મુખમાંથી શબ્દ પણ નીકળી શક્યો નહિ. તેણે પ્રેમપૂર્વક પુત્રીને હૃદય સરસી ચાંપીને એના શુભ વિચાર માટે ધન્યવાદ આપ્યો તથા પોતાની સાથે ભિક્ષુણીસંઘમાં લઇ જઇને પ્રવ્રજ્યા અપાવી.

ઉત્પલવર્ણાને નવીન આશ્રમ ઘણો ગમી ગયો અને તેને લાગ્યું કે મોહમાયાના બંધનમાંથી મુક્ત થઇને સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં આવી.

ઉપસંપદા પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેણે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે અભ્યાસ કરવાની શરૂઆત કરી. ઉપસંપદા એટલે શું તે પણ આ સ્થાને સંક્ષેપમાં સમજાવવું અસ્થાને નહિ ગણાય. ઉપસંપદાના યોગથી ભિક્ષુ અને ભિક્ષુણીસંઘની એક નિયત પ્રકારની વ્યવસ્થા થવા પામતી. પ્રવ્રજ્યા લીધાથી તો ભિક્ષુણીસંઘમાં દાખલ થવાની પરવાનગી માત્ર મળતી, પણ સંઘમાં દાખલ થતાંજ સંઘના બધા હકક એકદમ મળી જતા નહોતા. અનુભવ અને યોગ્યતા પ્રાપ્ત થયા પછી 'ઉપસંપદા' આપવામાં આવતી અને ત્યાર પછીજ ભિક્ષુ કે ભિક્ષુણીને સંઘને લગતી સર્વ બાબતોમાં મત આપવાનો અધિકાર મળતો. અસ્તુ! સંઘમાં રહીને ઉત્પલવર્ણાએ ત્રિપિંટક–બૌદ્ધ ધર્મશાસ્ત્રના મુખ્ય ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો. ત્યાર પછી તેણે **સીલ સંપદા** પ્રાપ્ત કરી અને સમાધિભાવનાનો સાક્ષાત્કાર કરવાને માર્ગે ચડી. બૌદ્ધ ધર્મમાં 'ઉપોસથ' ની ક્રિયા થાય છે. ઉપવસથને દિવસે જે સ્થળે ભિક્ષુકોનો

સંઘ એકઠો થાય તેને ઉપવસથાગાર (પાલી ઉપોસથાગાર) કહે છે. ચૌદશ અને પૂર્ણિમાને દિવસે એ સ્થાનની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ ભિક્ષુ અને ભિક્ષુણીઓને માથે વારાફરતી આવતું. એ દિવસે 'પ્રતિમોક્ષ' ગ્રંથનો પાઠ થતો. ભિક્ષુક અને ભિક્ષુકોએ કેવા નિયમથી રહેવું જોઇએ અને કેવી આપત્તિઓથી બચવું જોઇએ, એ સંબંધી ઉપદેશ એ ગ્રંથમાં આપેલો છે. કોઈ ભિક્ષુ કે ભિક્ષુણી-એ એમાંનો કોઈ નિયમ તોડ્યો હોય તો એ મેળાવડામાં સંઘ-સ્થવિર તેને ઊભો કરીને અપરાધ કબૂલ કરાવતો અને એને માટે સંઘ જે સજા ઠરાવે તે ભોગવાવતો.

ઉત્પલવર્ણા ઉપોસથાને દિવસે 'પ્રતિમોક્ષ' સાંભળવાને ઘણી આતુર રહેતી અને ઉપોસથશાળાને વાળીઝૂડીને સાફ કરતી તથા દીવો વગેરે લાવીને મૂકતી. એ દીવાની જ્યોત પાસે બેસીને એ ધ્યાન ધરતી. એ પ્રમાણે ધ્યાન ધરીને તેજના વિસ્તૃત સ્વરૂપ-ને પોતાના હૃદયમાં ઉતારીને સમાધિ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી, સમાધિદશાનો અભ્યાસ કર્યા પછી એણે પ્રજ્ઞા સંપાદન કરી અને પછી અર્હંત્પદનો સાક્ષાત્કાર કર્યો. અર્હત્પદનું ફળ પ્રાપ્ત થયા પછી તેને ઋદ્ધિસિદ્ધિ મળી ગઇ અને ચમત્કાર કરવામાં એ પારંગત થઈ ગઈ.

એક દિવસ ભગવાન ગૌતમબુદ્ધે 'યમ કપાટિ હારિય'નામનો ચમત્કાર કર્યો. બેવડો ચમત્કાર, અર્થાત્ ભિન્ન સ્વભાવવાળી બે વસ્તુઓને એકજ સમયે એકઠી બતાવવી તેનું નામ 'યમ કપાટિ હારિય' ચમત્કાર છે. જે દિવસે બુદ્ધદેવે એ ચમત્કાર કર્યો તેજ દિવસે ભિક્ષુણી ઉત્પલવર્ણાએ પણ સિંહનાદ કર્યો કે, "ગુરુદેવ ! આપના પછી હું પણ એક ચમત્કાર કરી બતાવીશ" અને પોતાના એ કથનને સિદ્ધ પણ કરી બતાવ્યું.

ત્યાર પછી એક દિવસ શાસ્તા-બુદ્ધદેવ જેતવનમાં સંઘની સામે બેસીને ભિક્ષુણીઓને એમની યોગ્યતા પ્રમાણે જુદા જુદા સ્થાનમાં ગોઠવવા લાગ્યા. તે સમયે ઉત્પલવર્ણાનો વારો આવતાં બુદ્ધદેવે તેના એ સિંહનાદનો ઉલ્લેખ કરીને તેને માટે ઋદ્ધિ-મતી ભિક્ષુણીના શ્રેષ્ઠ પદની યોજના કરી. આ પ્રમાણે ઉત્પલવર્ણા-ની અનેક જન્મની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થઈ.

થેરી ગાથામાં એની રચના છે. ઇન્દ્રિયોને વશ થઈ વિષય-

લોલુપ થવાથી મનુષ્ય કેટલી અધોગતિએ પહોંચે છે, કેવી શોક-જનક સ્થિતિમાં પડવું પડે છે, એ બતાવવાનો તેની ગાથાનો ઉદ્દેશ છે. ઋદ્ધિ અને અભિજ્ઞા પ્રાપ્ત થયા પછી કેવો આનંદ અને સુખ મળે છે તે પણ તેણે વર્ણવ્યું છે. મારે તેને લલચાવીને ધર્મના માર્ગમાંથી વિચલિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, ત્યારે એણે મારને ખંખેરી કાઢયો હતો કે, " મેં તૃષ્ણાને છોડી દીધી છે. તમનો નાશ કર્યો છે. હે માર ! હું એવી છું. હે પાપી ! મેં તારો પણ નાશ કર્યો છે. તારી મગદૂર નથી કે મને પવિત્રતાના ધર્મમાં-થી ખસેડી શકે."

ક્ષેમા ભિક્ષુણીની બરોબર એની યોગ્યતા બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં માનવામાં આવી છે.

२२–मुक्ता (मुत्ता)

શ્રાવસ્તી નગરીમાં એક સુપ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણના કુટુંબમાં એનો જન્મ થયો હતો. એ જન્મ-પર્યંત કુમારી રહી હતી અને વીશ વર્ષની ઉંમરે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાથી પિતૃગૃહનો ત્યાગ કરીને શ્રમણી અથવા થેરી બની હતી. સ્વયં મહાપ્રજાપતિ ગૌતમીએ તેને ઉપસંપદા અથવા ધર્મદીક્ષા આપી હતી. મહાપ્રજાપતિ ગૌતમી પાસે તેણે ઊંચા પ્રકારનું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. વડીલ ભિક્ષુણીઓ તરફ એ ઘણો પૂજ્યભાવ રાખતી અને તેમની સેવાશુશ્રૂષા કરતી. તેની ભક્તિ અને ધ્યાન ધરવાની પદ્ધતિથી બુદ્ધદેવ ઘણા પ્રસન્ન થયા હતા. બુદ્ધદેવની સહાયતાથી મુક્તા થોડા સમયમાં 'અર્હત્' પદને પામી હતી. મુક્તા-એ પોતાને સંબોધન કરીને એક ગાથા રચી છે, જેનો ભાવાર્થ એવો છે કે, " હે મુક્તે ! જ્યારે લાગ ફાવે ત્યારે અથવા જ્યારે શુભ ક્ષણ આવી મળે ત્યારે જેવી રીતે રાહુથી ગ્રસાયલો ચંદ્ર શુભ યોગ મળતાં પોતાને મુક્ત કરે છે તેવી રીતે તું પોતાને સંસારનાં બંધનોમાંથી મુક્ત કર. મુક્ત મન વડે ઋણમુક્ત થઈને જીવન ધારણ કર."

૨૩–શૃગાલમાતા

બૌદ્ધ ધર્મમાં શ્રદ્ધાવાળી અને શ્રદ્ધાનાજ બળ વડે મહાન બનેલી કોઇ ભિક્ષુણી હોય તો તે શૃગાલમાતાજ છે.

એમ કહેવાય છે કે પદ્મોત્તર બુદ્ધના સમયમાં હંસાવતી નગરીમાં એ રહેતી હતી અને શાસ્તા બુદ્ધદેવના ધાર્મિક વ્યાખ્યાનોથી એના હૃદયમાં અપૂર્વ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઇ હતી. ત્યાર પછી એક દિવસ વિહારમાં ધર્મકથા થઇ રહ્યા પછી બુદ્ધદેવે ભિક્ષુણીઓના યોગ્યતા પ્રમાણે વિભાગ પાડ્યા, ત્યારે એક ભિક્ષુણીને શ્રદ્ધાવતી ભિક્ષુણીઓમાં પ્રથમ સ્થાન મળેલું જોઇને આગલા જન્મમાં પોતાને પણ એવું-જ પદ મળે એવી એણે ઇચ્છા રાખી હતી.

શુભ વાસના જન્મજન્માંતરમાં પણ ફળ્યા વગર રહેતી નથી. એ સિદ્ધાંતાનુસાર ભગવાન ગૌતમબુદ્ધનો આવિર્ભાવ થયો તે સમયમાં રાજગૃહ નગરમાં એક શ્રેષ્ઠ કુળમાં એણે જન્મ ધારણ કર્યો. લગ્નને લાયક વય થતાં કુળ, વિદ્યા અને ગુણોમાં એના સરખા એક યુવક સાથે એનો વિવાહ કરવામાં આવ્યો. ગૃહિણી ધર્મનું તેણે યોગ્ય રીતે પાલન કર્યું. એને એક પુત્ર અવતર્યો તેનું નામ શૃગાલ પાડ્યું.

શૃગાલને ભગવાન બુદ્ધે ગૃહસ્થનાં કર્તવ્યકર્મ સંબંધી એક અત્યંત હૃદયસ્પર્શી અને સુંદર ઉપદેશ આપ્યો છે. પોતાના પિતાની આજ્ઞાનુસાર એ તરુણ યુવક દરરોજ સવારે શહેરની બહાર જઈને સ્નાન કરીને પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ, ઉપર અને નીચે એમ છએ દિશાઓને ભીને કપડે અને ભીના કેશ સહિત નમસ્કાર કરતો. એક દિવસ એવી અવસ્થામાં બુદ્ધ ગુરુ એને મળ્યા અને દિશાનો ખરો અર્થ સમજાવ્યો અને તેને

વંદન કરવું એટલે એ કે એ ખાસ દિશા વડે જે જે જુદા જુદા સાર પ્રગટ કરવામાં આવ્યા છે, તેના ઉપર આસ્થા રાખવી તથા એ શુભ હેતુઓના રક્ષણ સારૂ રાતદિવસ પ્રયાસ કરવો અને એને અનુસરીને ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવવો એનું નામજ દિશાઓની પૂજા છે. એ ઉપદેશની અસર યુવક શૃગાલ ઉપર એટલી બધી થઇ કે, એ ભગવાનનો ઉપાસક બન્યો અને પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. એ પુત્રને લીધે એની માતા શૃગાલમાતા તરીકે પ્રખ્યાત થઇ.

પુત્ર પાસેથી ભગવાન બુદ્ધ અને એમના સંઘ સંબંધી માહિતી મેળવી તેણે સંઘમાં પ્રવેશ કર્યો. સંઘમાં દાખલ થયા પછી તેણે શાં શાં સત્કર્મો કર્યાં તેનું વિવરણ મળતું નથી, પણ એટલું જણાય છે કે સંઘમાં રહીને એણે શ્રદ્ધાનો ગુણ બહુ ખીલવ્યો હતો.

એક દિવસ એ વિહારમાં ગઇ હતી. એ સમયે શાસ્તા દશ બળ–બુદ્ધદેવ ધર્મકથા કરી રહ્યા હતા. એ વખતે શૃગાલમાતા શ્રદ્ધાપૂર્વક એકાગ્રચિત્તે તેમનો ધર્મોપદેશ સાંભળી રહી હતી અને એ કાર્યમાં એ એવી તલ્લીન થઇ ગઇ કે ભગવાનના તેજસ્વી શરીર ઉપર તેનું ધ્યાન લાગી ગયું. ભગવાને જોયું કે એ સાધ્વીની શ્રદ્ધા પૂર્ણતાને પહોંચી ગઈ છે, એટલે એમણે એને એ ધ્યાન બળ વડે અર્હંતની પદવી આપી.

એક દિવસ જેતવનમાં બુદ્ધ ભગવાન ભિક્ષુણીઓના તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે વર્ગ પાડવા લાગ્યા, ત્યારે તેમણે શૃગાલમાતાને નિ:સીમ શ્રદ્ધાવાળી ભિક્ષુણીઓમાં અગ્રસ્થાન આપ્યું. આ પ્રમાણે પૂર્વજન્મોની અભિલાષા શૃગાલમાતાના આ જીવનમાં સફળ થઇ.

૨૪–उत्तरा

એ નું જીવનચરિત્ર થેરી તિષ્યા (જુઓ પૃષ્ઠ ૯૪)ને મળતું છે. એણે પોતાની ગાથામાં લખ્યું છે કે, “મન, વચન અને કર્મને મેં સાધનાદ્વારા સંયમમાં રાખ્યાં છે અને તૃષ્ણાનો સમૂળગો નાશ કરીને નિર્વાણનું સુખ પ્રાપ્ત કર્યું છે.” એણે અર્હંતપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

२५–मंडपदायिका

એ બુદ્ધસેવિકા ભગિનીનું નામ જન્મસમયે શું હતું તે જાણ્યામાં નથી આવ્યું. 'અપદાન'માં તેનું નામ મંડપદાયિકા લખવામાં આવ્યું છે. દીક્ષા લીધા પછી અર્થાત્ 'ઉપસંપદા' મેળવ્યા પછી તેનું એ નામ પાડવામાં આવ્યું હોય એમ લાગે છે. વૈશાલી નગરીમાં એક ધનવાન ઉમરાવના કુટુંબમાં તેનો જન્મ થયો હતો. તેનો બાંધો ઘણો હૃષ્ટપુષ્ટ હતો. તેનો વિવાહ એક નવયુવક ઉમરાવ સાથે થઈ ગયો અને એ ઘણા પ્રેમપૂર્વક પતિની સેવા કરવા લાગી. એક દિવસ બુદ્ધ ભગવાન વૈશાલી નગરીમાં પધાર્યા ત્યારે તેમના મધુર ઉપદેશના શ્રવણથી બૌદ્ધધર્મ ઉપર તેની શ્રદ્ધા બેઠી અને એ બુદ્ધદેવની શિષ્યા બની; પરંતુ એ સમયે તે ગૃહસ્થાશ્રમધર્મનું યથાવિધિ પાલન કરતી હતી. એક દિવસ મહાપ્રજાપતિ ગૌતમીનું ત્યાં આગળ પધારવું થયું અને તેમણે ત્યાંની સ્ત્રીઓને ધર્મોપદેશ આપ્યો. એ દિવસે સંસારનો ત્યાગ કરવાની ઈચ્છા એના મનમાં પ્રબળ થઇ પડી. તેણે પોતાના સ્વામી આગળ એ ઇચ્છા પ્રકટ કરી, પરંતુ તેણે પોતાની સંમતિ આપી નહિ. એથી એ પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાનાં સાંસારિક કર્મો કરતી ગઇ અને સાથે સાથેજ ધર્મના રહસ્યનું પણ એકાગ્રચિત્તે ચિંત્વન કરતી ગઇ. એક દિવસ એવું બન્યું કે એ સન્નારી રસોડામાં રસોઈ કરી રહી હતી, એટલામાં એક મોટો ભડકો થયો અને એ તાપથી વાસણ એક મોટા કડાકા સાથે ફાટી ગયું. ભોજન બધું બળીને રાખ થઇ ગયું. આ નજીવા બનાવથી પૃથ્વીમાંની સર્વ વસ્તુઓનું ક્ષણભંગુરપણું તેના સમજવામાં આવ્યું. એ દિવસથી એના ચિત્તમાં ખરો વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. તેણે સુંદર વસ્ત્રાભૂષણ અને રત્નાલંકારો પહેરવાનું છોડી દીધું. તેના પતિએ એમ

કરવાનું કારણ પૂછયું, ત્યારે તેણે વિનયપૂર્વક જણાવ્યું કે, "સ્વામીનાથ ! સંસાર ઉપરથી મારી આસક્તિ ઊઠી ગઇ છે. હવે વિષયવાસના અને સુખવૈભવમાં મારૂં ચિત્ત જરા પણ ચોટતું નથી." તેનો પતિ પણ સંસ્કારી પુરુષ હતો. પત્નીની અભિલાષાને અનુસરીને એ તેને મહાપ્રજાપતિ ગૌતમીની પાસે લઇ ગયો અને નમ્રતાપૂર્વક નમસ્કાર કરીને કહ્યું: "આ મારી ધર્મપત્ની છે. સંસાર ઉપર અરુચિ ઉત્પન્ન થવાથી એને ભિક્ષુણી થવાનું મન થયું છે. આપ એને દીક્ષા આપો."

ત્યાર પછી તે ધનવૈભવમાં ઉછરેલી મંડપદાયિકાએ યથાવિધિ બૌદ્ધધર્મની દીક્ષા લીધી અને રાતદિવસ ગુરુની આજ્ઞા મુજબ ધર્મનું સેવન અને પાલન કરવાનું આરંભ્યું. આખરે એ 'અર્હત્' પદ પામીને મનુષ્યદેહ સાર્થક કરી ગઇ.

'થેરી ગાથા'માં આ સાધ્વીની એકશ્લોકી રચનાને પ્રથમ સ્થાન મળ્યું છે. એ શ્લોકમાં સાધ્વી પોતાને સંબોધીને કહે છે કે, "હે થેરીકે ! (જ્ઞાનવૃદ્ધ ભિક્ષુણી) ચોળા (પગ સુધી પહોંચે એવું સાધુઓને પહેરવાનું વસ્ત્ર) દ્વારા આખા શરીરને ઢાંકીને સુખે સૂઇ રહે—અર્થાત્ વાસનાશૂન્ય થઇને શાંત ભાવ ધારણ કર; કેમકે કોઇ ઘડામાં જળ ન હોય અને એને ચૂલા ઉપર મૂક્યો હોય તો એમાંથી ખળખળ અવાજ થતો નથી, તેવી રીતે તારી વાસનાઓનો વિકાર પણ શમી ગયો છે."

२६—अन्सतरा तिष्या

બૌદ્ધધર્મમાં નામાંકિત થયેલી આ એક બીજી સાધ્વી રમણી હતી. થેરી થયા પછી તે ઉપસમા પામ્યા સુધીના એના જીવન સંબંધી વિશેષ હકીકત મળી આવતી નથી. એણે રચેલી ગાથાનો ભાવાર્થ નીચે મુજબ છે.

"હે તિષ્યા ! ધર્મયુક્ત થા. ધર્મના કાર્યમાં પોતાને લગાડ. શુભ ક્ષણને તું ચાલી જવા દેતી નહિ; કારણકે જે લોકોએ શુભ ક્ષણને નકામી ગુમાવી દીધી છે—ફોગટ જવા દીધી છે તે લોકો તેને સંભારીને શોક કર્યા કરે છે અને નરકમાં પડે છે."

૨૭–तिष्या (तिस्सा)

એનો જન્મ કપિલવસ્તુમાં શાક્ય વંશમાં થયો હતો. રાજકુટુંબની મહિલાઓની એ બહેનપણી હતી. એમની સાથે સુખવૈભવમાં એનો સમય વ્યતીત થયો હતો. મહાપ્રજાપતિ ગોતમીએ જ્યારે સંસાર ત્યજીને ભિક્ષુણીવ્રત લીધું ત્યારે તિષ્યા પણ એમની સાથે ભિક્ષુણી બની. ત્રણ નક્ષત્ર યુક્ત તિષ્યા અથવા પુષ્ય નક્ષત્ર ઉપરથી એનું નામ પડયું છે. સંસારત્યાગ કર્યા પછી એણે તત્ત્વચિંતનમાંજ જીવન વ્યતીત કર્યું હતું અને અંતર્મુખી વૃત્તિ રાખી હતી. ભગવાન બુદ્ધદેવે એને દર્શન આપીને જે બોધ આપ્યો હતો તે એણે પોતાની ગાથામાં ગૂંથ્યો છે.

"હે તિસ્સે! શિક્ષણદ્વારા તું પોતાને શિક્ષિત બનાવ. તું યોગને અર્થાત્ શુભ ક્ષણને ફોગટ જવા દઈશ નહિ. સર્વ યોગમાંથી અર્થાત્ બંધનમાં છૂટી થઈને આ લોકમાં અથવા પૃથ્વીમાં અનાસવા એટલે કે પાપશૂન્ય થઈને વિચરણ કર."

૨૮–संघा

એની કથા થેરી ધીરાને મળતી છે અર્થાત્ બુદ્ધદેવના ઉપદેશથી તેને જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય ઊપજ્યાં હતાં અને ધર્મનું ચિંતવન કરતાં આખરે અર્હત્પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. એણે રચેલી ગાથામાં એ પોતાના ત્યાગનું વર્ણન નીચેના શબ્દોમાં કરે છેઃ—

"તજ્યું છે ગૃહ, પુત્ર પશુ આદિ સંપદ,
તજ્યાં છે વળી રાગદ્વેષ, અવિદ્યા વિપદ;
કર્યો છે સમૂળો નાશ જીવનની સમસ્ત તૃષ્ણાઓનો,
મેળવી છે શાંતિ આજે નિર્વાણમાં."

૨૯–ધર્મદિન્ના

આગલા ચરિત્રમાં રાજા બિંબિસારનો કાંઈ પરિચય અમે આપી ગયા છીએ. એ રાજાને એક પરમ ઇષ્ટ મિત્ર હતો. તેનું નામ વિશાખ હતું. વિશાખ બુદ્ધદેવનો પરમ ભક્ત હતો અને એ ધર્મના માર્ગમાં એણે સારી ઉન્નતિ કરી હતી. ધર્મદિન્ના એ પરમ શ્રદ્ધાવાન ઉપાસકની સહધર્મચારિણી હતી. સદ્‌ભાગ્યે તેનો પતિ જેવો શ્રદ્ધાળુ અને ભક્ત હતો તેવોજ પ્રેમી પણ હતો. ધર્મદિન્ના પણ પરમ સુંદરી, વિદુષી અને સદાચારી હોવાથી એ પ્રેમને પાત્રજ હતી. પતિપત્ની એકબીજા પ્રત્યેના અપૂર્વ પ્રેમની સાંકળથી બંધાયલાં હતાં. રાતદિવસ પતિને પ્રસન્ન રાખવો, એને પ્રિય હોય એવાં કાર્ય કરવાં, મધુરી વાતો કરીને એના કાનને તૃપ્ત કરવા એજ તેના જીવનનો એક માત્ર ઉદ્દેશ હતો. હજુ સુધી ધર્મદિન્નાને બુદ્ધ પ્રત્યે ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ નહોતી. વિશાખ પણ પત્નીની સ્વતંત્રતામાં આડે આવે એવો પતિ નહોતો. એણે પરાણે બુદ્ધદેવનો ધર્મ પાળવવાની પત્નીને આજ્ઞા ન આપી. એને ખાતરી હતી કે ધર્મદિન્ના મારી આપેલી સ્વતંત્રતાનો દુરુપયોગ કરે એવી નથી. એને પોતાને બુદ્ધદેવની શક્તિનું ભાન થશે એટલે એ એમનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા કરશે. વિશાખના મન ઉપર ધીમે ધીમે બુદ્ધદેવના ઉપદેશની વધારે ને વધારે અસર થવા માંડી. એ એમનો શિષ્ય બન્યો અને આધ્યાત્મિક માર્ગમાં એક એક પગથિયું આગળ ચડતો ગયો. જેમ જેમ ધર્મની પ્રાપ્તિ થતી ગઈ તેમ તેમ સંસારની આસક્તિ ઓછી થતી ગઈ; છતાં પણ પોતાની સ્નેહાળ પત્નીને ઓછું ન આવે તેને માટે એ બનતો પ્રયત્ન કરતો. ધર્મ સાધતાં સાધતાં એ ત્રીજે પગથિયે, અર્થાત્ અનાગામિ ફળ ઉપર પહોંચવા આવ્યો. એ સ્થિતિએ પહોંચનારને જન્મમરણનું દુઃખ ટળી જાય છે.

એ સ્થિતિમાં વિશાખ એક દિવસ બુદ્ધદેવની મધુર વાણી સાંભળીને ઘેર આવ્યો. પ્રેમમૂર્તિ ધર્મદિન્ના પતિના આવવાની વાટ જોતી દાદરમાં સામી મળી, પણ આજે વિશાખે તેને પ્રેમપૂર્વક બોલાવી નહિ. દરરોજના નિયમનો આજ ભંગ થતાં તેણે કોમળ સ્વરે પતિને પૂછ્યું: "વહાલા! આજે તમે મારી સાથે વાતચીત કેમ ન કરી? આજ મને આલિંગન કેમ ન આપ્યું? શું આજ મારાથી કાંઇ અપરાધ થયો છે?"

વિશાખે ઉત્તર આપ્યો: "દેવિ! તારો કાંઇ અપરાધ થયો નથી; પરંતુ આજથી હું સ્ત્રીને સ્પર્શ કરવાને તથા સ્વાદિષ્ટ ભોજન કરવાને યોગ્ય રહ્યો નથી. જે નવા આશ્રમમાં મેં પ્રવેશ કર્યો છે, તેમાં એ બધા ભોગવિલાસનો નિષેધ છે. તને યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે કર. આ ઘરમાં રહેવું હોય તો એ તારૂં છે, ખુશીથી રહે. પિતાને ઘેર જવાની ઇચ્છા હોય તો મારી ના નથી. જેટલું દ્રવ્ય તથા દાગીના લઇ જવા હોય તેટલા લઇ જા." ધર્મદિન્નાની સહનશીલતાની હદ આવી રહી. જે પતિની જિંદગીપર્યંત સેવા કરી રહી હતી, જેના પ્રેમમાં એ ગાંડીઘેલી બનીને આ લોક અને પરલોકને પણ વીસરી ગઇ હતી તે આજે આવા શબ્દો કાઢે! તેણે વિનયપૂર્વક કહ્યું: "વહાલા! મારાથી એ બેમાંથી એક પણ માર્ગ ગ્રહણ થવાનો નથી. મને ધન, રત્ન તથા વૈભવનો મોહ નથી. આપની પાછળ એ બધું હતું. આપ મારો ત્યાગ કરીને સાધુ બનવા તૈયાર થયા છો, તો હું પિયેરમાં જઇને વૈભવ ભોગવું એ અસંભવિત છે. આપ મને પણ પરવાનગી આપો. હું પણ સંસારનો ત્યાગ કરીને બુદ્ધદેવનું શરણ લઇશ અને ધર્મમાર્ગની પ્રવાસી બનીશ."

વિશાખે કહ્યું: "તારી ઇચ્છા વ્યાજબી છે. હું પ્રસન્ન ચિત્તે તને ભિક્ષુણી બનવાની રજા આપું છું." એ પ્રમાણે કહીને સુવર્ણના મ્યાનામાં બેસાડીને તેણે ધર્મદિન્નાને ભિક્ષુણીઓના મઠમાં મોકલી. ત્યાં આગળ તેણે દીક્ષા લીધી. ત્યાં રહ્યા છતાં પણ એને પતિપ્રેમ અને પતિસુખમાં ગાળેલા આનંદમય દિવસોનું સ્મરણ થઇ આવતું. એ સ્મરણો પોતાના નવા આશ્રમને નહિ છાજે અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની આડે આવશે એમ ધારી એણે પોતાની ઉપદેશિકા તથા બીજી થેરીઓને કહ્યું: "બહેનો! આવી ભીડવાળી જગ્યામાં રહેવાથી મારા આત્માને શાંતિ મળતી નથી. મને એકાંતવાસ ઘણો પ્રિય છે; માટે આપ રજા આપો તો હું કોઇ નાના

સરખા ગામડામાં જઇ વસું.”

ભિક્ષુણીઓએ તેને એકાંત સ્થળમાં મોકલી આપી. એ શાંત, એકાંત અને રમણીય સ્થળમાં ધર્મદિન્નાને ઘણો આનંદ આવ્યો. ધ્યાન ધરવાને માટે એવાંજ સ્થળો અનુકૂળ હોય છે. ત્યાં આગળ એણે ઇંદ્રિયોની વૃત્તિનું દમન કરવાનો અભ્યાસ કર્યો. ધ્યાન ધરતાં ધરતાં એ થોડા સમયમાંજ ‘અર્હત્’ પદને પામી. જન્મમરણના ચક્રમાંથી એ બચી ગઇ. ત્યાર પછી એણે વિચાર કર્યો કે, “ મારે અહીંયાં એકાંત સ્થળમાં જીવન ગાળવું વૃથા છે. હવે હું કોઇ મોટા નગરમાં જાઉં તોપણ મારૂં ચિત્ત ચળે એમ નથી તથા મારા સત્કાર્યમાં વિઘ્ન આવી શકે એમ નથી; બલ્કે રાજગૃહમાં ગયાથી હું બુદ્ધદેવના ચરણની સેવા કરી શકીશ અને મારાં સગાંસંબંધીઓ તથા અજ્ઞાનપાશમાં પડેલી મારી ભગિની-ઓને ઉપદેશદ્વારા લાભ પહોંચાડીશ.” એવા શુભ ઉદ્દેશથી એ રાજગૃહ નગરમાં ગઇ. ત્યાં ગયા પછી તેના પતિ વિશાખને ખબર પડી કે ધર્મદિન્ના પાછી આવી છે. એના મનમાં શંકા થઇ કે, “ જન્મથીજ સુખ અને વૈભવમાં ઉછરેલી હોવાથી એનાથી ભિક્ષુણીવ્રતના સખ્ત નિયમો નહિ પળાયા હોય અને એ કંટાળી-ને અહીં મારી પાસે આવી હશે.” એ એને મળવા સારૂ ગયો અને એકાંતવાસમાંથી પાછા ફરવાનું કારણ પૂછ્યું. તેના ઉત્તર-માં જ્યારે ધર્મદિન્નાએ પોતાનો હેતુ સમજાવ્યો ત્યારે એ ઘણો પ્રસન્ન થયો. પછી એણે પત્નીના ધર્મજ્ઞાનની પરીક્ષા લેવા સારૂ તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા. જેટલી સહેલાઇથી કોઇ કમળના દાંડાને છરી વડે કાપી નાખે તેટલીજ સહેલાઇથી ધર્મ-દિન્નાએ પ્રત્યેક પ્રશ્નનો ઉત્તર ઘણી સરળતાથી અને જલદીથી આપ્યો; ધર્મના પાંચ થાંભલા (રૂપ, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન) હોય છે તે સમજાવ્યું. ધર્મના ત્રણ માર્ગ સંબંધી પ્રશ્નના ઉત્તર આપ્યા અને પછી આગળ પોતાના અધિકાર ઉપરાંત વિશાખ પ્રશ્ન કરવા ગયો, ત્યારે ધર્મમાર્ગમાં આગળ વધેલી ધર્મદિન્નાએ સમજાવ્યું કે, “ આયુષ્યમન્ વિશાખ! આપની જ્ઞાનેંદ્રિયથી અગોચર એવા પ્રશ્નોના ઉત્તર તમને આપવાની મારામાં શક્તિ નથી. દાખલા તરીકે નિર્વાણ, બ્રહ્મચર્યનાં કર્તવ્ય, નિર્વાણ પછી શું થાય છે? નિર્વાણમાં અંતે સુખ શું મળે છે? વગેરે પ્રશ્નોના ખુલાસા કરવા એ અઘરૂં છે. તમે ભગવાન બુદ્ધદેવની પાસે જઇ-

ને એ પ્રશ્નો કરો અને એ જે ઉત્તર આપે તે ચિત્તમાં ઠસાવો.”

વિશાખે સઘળો વૃત્તાંત બુદ્ધદેવની આગળ કહી સંભળાવ્યો. એ વૃત્તાંત સાંભળીને બુદ્ધદેવ ઘણા પ્રસન્ન થયા અને કહેવા લાગ્યા કે, “મારી એ છોકરીના મનમાં ભૂત, વર્તમાન કે ભવિષ્યકાળના થાંભલાઓની તૃષ્ણા નથી.” એમ કહીને તેમણે ધર્મની એક ગાથા સંભળાવી: “જેને ભવિષ્ય, ભૂત કે વર્તમાન કોઇ પણ કાળના બંધનો સાથે સંબંધ નથી, તેનેજ અકિંચન કહે છે. જે કોઇ એવા અર્થમાં અકિંચન અને નિરાસક્ત હોય છે, તેનેજ હું બ્રાહ્મણ કહું છું.” બુદ્ધદેવે ધર્મદિન્નાના જ્ઞાનની ઘણી પ્રશંસા કરીને કહ્યું: “વિશાખ! ઉપાસિકા, ભિક્ષુણી ધર્મદિન્ના ઘણી મોટી પંડિતા અને મહા પ્રજ્ઞાવતી છે. તું મારી પાસે પૂછવા આવ્યો હોત તો હું પણ તને ધર્મદિન્નાએ આપ્યા છે, એજ ઉત્તર આપત. તેણે જે અર્થ કહ્યો છે તે ખરો છે. તેનેજ તું ધ્યાનમાં રાખજે.”

ત્યાર પછી એક દિવસે જેતવનમાં શાસ્તા (બુદ્ધદેવ) બિરાજ્યા હતા. ભિક્ષુણીસંઘ ત્યાં એકઠો થયો હતો. ભિક્ષુણીઓને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે જુદા જુદા વર્ગમાં બુદ્ધદેવ ગોઠવી રહ્યા હતા. બૌદ્ધધર્મના નવે અંગમાં ધર્મદિન્ના પ્રવીણ હતી. જીવાત્મા છે કે નહિ, જીવાત્માને કેવી રીતે ઓળખાય, આર્યોના ધર્મનાં આઠ અંગ કયાં? સંસ્કાર એટલે શું? વગેરે અઘરા પ્રશ્નોનો તેણે ખુલાસો કર્યો હતો, તેથી બુદ્ધદેવે ભિક્ષુણીસંઘમાં તેને મુખ્ય સ્થાન આપ્યું. ધર્મની કથા કરવા માટે તે પ્રસિદ્ધ થઇ હતી. પોતાના સુંદર વ્યાખ્યાન વડે એ અનેક શ્રોતાઓના ચિત્તનું ધર્મની તરફ આકર્ષણ કરતી. એણે પોતાની કેટલીએ બહેનોને ધર્મકથા કહેવામાં પ્રવીણ કરી દીધી હતી. શુક્લા, બટકેશી વગેરે તેની શિષ્યાઓ હતી.

જનસમાજને શિક્ષણ આપવાનું અને ધર્મમાર્ગમાં લાવવાનું કાર્ય ધર્મદિન્નાએ ઘણી ઉત્તમ રીતે સંપાદન કર્યું હતું.

એની રચેલી એક ગાથાનો સારાંશ એવો છે કે, “સર્વોચ્ચ શાંતિની તૃષ્ણા જ્યારે મનુષ્યના મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે ચિત્તમાં વાસના રહેતી નથી અને જીવ ઉચ્ચ માર્ગે ઊડવા માંડે છે.”

૩૦–मुक्ता (मुत्ता) बीजी

એ કૌશલ દેશના ઓઘાટક નામના દરિદ્ર બ્રાહ્મણની કન્યા હતી. વય પ્રાપ્ત થયા પછી એક કૂબડા બ્રાહ્મણ સાથે તેનું લગ્ન થયું. સ્વાભાવિક રીતે એમનો સંસાર સુખી નીવડ્યો નહિ. કૂબડો સ્વામી મુક્તાને માર પણ મારતો. આખરે સંસારથી કંટાળી સ્વામીની રજા લઈને મુક્તાએ પ્રવ્રજ્યા લીધી હતી. એણે જે ગાથા રચી છે તેમાં સ્વામીનો પરિત્યાગ કરીને સુખી થયાની કથા છે. એ લખે છે કે, “ મુક્તા ખરેખર મુક્ત થઈ છે. ત્રણ પ્રકારના કુબ્જ-પણાથી એ મુક્ત થઈ છે. ઊખળીમાં ડાંગેર ખાંડતી વખતે વાંકાં વળવું પડતું, એ ઊખળી વાંકી હતી. મારે પોતાને વાંકાં વળવું પડતું અને પતિ તો કૂબડા હતાજ. એ પ્રમાણે ખાંયણી, મુશળ અને પતિથી છૂટી થઈને વાસના ઉપર જય મેળવીને હું જન્મ-મરણથી મુક્ત થાઉં છું. ”

સંસારમાં જરામરણના માર્ગ પણ સહજ નથી પરંતુ વાંકા-ચૂંકા છે. આત્મજ્ઞાનદ્વારા એ માર્ગમાંથી પસાર થઈને મુક્તા અર્હંતપદને પામી.

૩૧–थेरी विशाखा

એનું જીવન થેરી ધીરાને મળતું છે. અર્હંતપદ એણે પણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. એણે પોતાની ગાથામાં કહ્યું છે કે, “ બુદ્ધદેવની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલજો. એમના આદેશ પ્રમાણે ચાલ્યાથી તમારે કદી પસ્તાવું નહિ પડે. માટે જલદીથી પગ ધોઈને નીચે દૂર એકલાં બેસો. ”

એણે પોતાના ઉપદેશ અને ઉદાહરણથી બીજી પણ સ્ત્રીઓ-ને બૌદ્ધધર્મની અનુગામી બનાવી હતી.

३२–सुमना–कौशलकुमारी

બુદ્ધ ભગવાનના સમયમાં શ્રાવસ્તી નગરીમાં એ જન્મી હતી અને કૌશલદેશના રાજાની ભગિની થતી હતી. પ્રસેનજિત રાજાને બુદ્ધદેવે એક વખત અમૂલ્ય ઉપદેશ આપ્યો હતો. એ ઉપદેશનો આરંભ એવી રીતે થતો હતો કે, " આ સંસારમાં ચાર પ્રાણી એવાં છે કે જેની ઉપેક્ષા કરવી ન જોઈએ. રાજા, સર્પ, અગ્નિ અને ભિક્ષુ એ ચાર મહત્ત્વના પદાર્થ છે કે, જે ભલાઈ પણ ઘણી કરી શકે છે અને હાનિ પણ અત્યંત પહોંચાડી શકે છે." એ ઉપદેશ સાંભળીને સુમનાના મનમાં વૈરાગ્યના અંકુર ફૂટ્યા હતા. પરંતુ એ વખતે એની દાદી જીવતી હતી. બંનેનો એકબીજા પ્રત્યે અપૂર્વ સ્નેહ હતો. દાદીની સેવા કરવાના હેતુથી તેણે એ સમયે સંસારનો ત્યાગ કર્યો નહિ. દાદીના મૃત્યુ પછી સુમના પોતાના ભાઈ કૌશલ્યાધિપતિને લઈને બુદ્ધ ભગવાનના વિહારમાં ગઈ અને કિંમતી શેતરંજીઓ તથા શાલદુશાલા વગેરે સાધુઓને ભેટ ધર્યાં. ત્યાં આગળ તેણે ફરીથી બુદ્ધદેવનો ઉપદેશ સાંભળ્યો અને સંસારનો ત્યાગ કરીને થેરી બની તથા તત્ત્વજ્ઞાનનું ચિંતવન કરતાં નિર્વાણપદને પામી.

३३–सुमना (पहेली)

પતિના પીડનથી અને સંતાનોના ક્લેશથી સંસાર ઉપરથી તેનું ચિત્ત ઊઠી ગયું હતું અને થેરી બની હતી. એનું જીવન થેરી તિષ્યાને મળતું આવે છે. એણે પોતાની થેરીમાં લખ્યું છે કે, " આ દુઃખમય જીવનમાં જાણીજોઈને કોણ ફરીથી જન્મ લેવાની ઇચ્છા રાખે? માટે જન્માંતરની તૃષ્ણા ત્યજી દઈને તું શાંત ચિત્ત વિચર, "

૩૪—धम्मा

એ શ્રાવસ્તી નગરીમાં એક પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબમાં જન્મી હતી. તેનું લગ્ન પણ યોગ્ય પતિ સાથે થયું હતું. બૌદ્ધધર્મના સિદ્ધાંતોએ તેના કુમળા મગજ ઉપર ઘણી સારી અસર કરી હતી અને તેથી તેણે સંસારનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર યુવાવસ્થામાંજ કર્યો હતો, પણ તેના સ્નેહાળ પતિએ થેરી થવાની અનુમતિ આપી નહિ, એટલે તેની હયાતીમાં ધમ્મા પરિવ્રાજિકા બની શકી નહિ; પરંતુ વિધવા થયા પછી તે પરિવ્રાજિકા બની હતી. એક દિવસ ભિક્ષા માગી આવ્યા પછી એ વિહારમાં પાછી ફરતી હતી એવામાં શરીરનું સમતોલપણું નહિ સચવાયાથી રસ્તામાં પડી ગઇ. એ બનાવથી તેની અંતરદૃષ્ટિ ઊઘડી; તેણે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો અને સાધનાદ્વારા અર્હત્‌પદને પામી. એણે રચેલી ગાથામાં એ કથાનો ઉલ્લેખ છે. એ લખે છે કે, "ભિક્ષા માગવા સારૂ હાથમાં દંડ લઇને, દુર્બળ પગે હું રસ્તામાં ચાલતી હતી, તેવામાં હું ભૂમિ ઉપર ઢળી પડી. આ નાશવંત દેહને કેટલું બધું દુઃખ ભોગવવું પડે છે તે એકદમ મારી અંતરદૃષ્ટિને દેખાઇ આવ્યું અને દેહનું દમન કરીને મારો આત્મા મુક્ત થયો."

૩૫—मेत्तिका

એનું બીજું નામ સુમેખલા હતું. સુમેખલાનું નામ અપદાન ગ્રંથમાં પણ મળી આવે છે. રાજગૃહ નગરમાં એક પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં તેનો જન્મ થયો હતો. વૃદ્ધ વયમાં તેણે ગાથાની રચના કરી છે. તેની ગાથા ચિત્રાની ગાથાને તદ્દન મળતી આવે છે. ફક્ત થોડાક શબ્દોનોજ ફરક છે.

३६—अभिरूप नंदा

બુદ્ધ ભગવાનના સમયમાં કપિલવસ્તુ નગરીમાં, શાક્યવંશી ક્ષેમકની માનીતી પત્નીના ગર્ભમાં તેનો જન્મ થયો હતો. તેના અસાધારણ લાવણ્ય અને સૌંદર્યને લીધે તે અભિરૂપ નંદા નામથી પ્રસિદ્ધ થઇ હતી. શાક્ય વંશના એક કુમાર ચારભૂત સાથે તેનું લગ્ન થયું હતું, પણ દૈવયોગથી લગ્નને દિવસેજ તેના પતિનું મૃત્યુ થયું અને નંદા વૈધવ્યને પ્રાપ્ત થઈ. વિધવા થયા પછી તેનાં માતપિતાએ તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેને સંસારનો ત્યાગ કરવાની ફરજ પાડી; પરંતુ પરિવ્રાજિકા બન્યા છતાં પણ નંદાનું સૌંદર્ય માટેનું અભિમાન નાશ પામ્યું નહોતું. એને રાતદિવસ બીક રહેતી કે બુદ્ધ ભગવાન જો પોતાનું આ અભિમાન જાણી જશે તો અવશ્ય ઠપકો આપશે. એ ઠપકાના ભયથી એ કદી બુદ્ધ ભગવાનની સમીપમાં જતી નહિ. બુદ્ધ ભગવાનને દિવ્ય જ્ઞાનદ્વારા તેના અંતરની વાતની ખબર પડી ગઇ. તેથી તેમણે એક દિવસે બધી ભિક્ષુણીઓને ઉપદેશ લેવા સારૂ બોલાવવાનો મહાપ્રજાપતિને આદેશ કર્યો; પરંતુ નંદા શરમને લીધે બુદ્ધદેવની આગળ ઉપસ્થિત થઇ નહિ. તેણે પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે એક બીજી સ્ત્રીને મોકલી. પરંતુ બુદ્ધ ભગવાને જણાવ્યું કે, "આજે પ્રત્યેક ભિક્ષુણીએ જાતેજ આવવું પડશે." એ આજ્ઞા સાંભળીને નંદાને આવવાની ફરજ પડી. બુદ્ધ ભગવાને એના દેખતાં એક અત્યંત સુંદર રમણીને વૃદ્ધ બનાવી દીધી. એ ચમત્કાર જોઇને નંદાને પોતાના રૂપ ઉપર જે અભિમાન હતું તે એકદમ નષ્ટ થઇ ગયું. તેને અત્યંત પશ્ચાત્તાપ થયો. બુદ્ધ ભગવાને એને એ સમયે અમૂલ્ય ઉપદેશ આપ્યો. એ ઉપદેશને પ્રતાપે તેને અંતર્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું અને તે અર્હત્પદને પામી ગઇ. નંદાએ પોતાનું ચરિત ગાથામાં વર્ણવ્યું છે.

૩૭–सुमुत्तिका (सुमंगळनी माता)

એ સ્ત્રીનું ખરૂં નામ સુમુત્તિકા હતું; પરંતુ થેરી ગાથાના ટીકાકારોએ તેનો ઉલ્લેખ સુમંગળની માતા તરીકેજ કર્યો છે, તેથી અમે પણ તેને એજ નામથી ઓળખાવી છે. શ્રાવસ્તી નગરીમાં એક દરિદ્ર કુટુંબમાં એનો જન્મ થયો હતો અને એક નળકાર સાથે તેનું લગ્ન થયું હતું. એનો પુત્ર સુમંગળ ઘણો જ્ઞાની અને સંસારત્યાગી સુપ્રસિદ્ધ સાધુ–થેર બન્યો હતો. એનો સ્વામી એની સાથે ઘણી નિર્દયતાથી વર્તતો હતો. એ લખે છે કે, "મારા સ્વામી પોતે બનાવેલી છત્રીના જેવી મને નજીવી ગણે છે. કામ પડે તો મને વેચતાં સુધ્ધાં અચકાય નહિ. થેરી થયાથી હું એ બધા રોગ, દોષથી બચી છું અને સ્વતંત્રપણે વિચરણ કરૂં છું તથા વૃક્ષની છાયા તળે બેસીને ધ્યાનમગ્ન થઇ જાઉં છું.

૩૮–जयंती (जेन्ती)

વૈશાલી નગરમાં લિચ્છવીના રાજકુટુંબમાં એનો જન્મ થયો હતો. બુદ્ધ ભગવાનનો ઉપદેશ સાંભળીને તેણે અર્હત્પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. પોતે રચેલી ગાથામાં એ જણાવે છે કે, "જે જે સાધનોદ્વારા, જે જે માર્ગથી મનુષ્ય પરમ નિર્વાણને પ્રાપ્ત કરે છે, તે તે બધાં સાધનો અને માર્ગો મેં બુદ્ધ ભગવાનના આદેશથી પ્રાપ્ત કર્યા છે. એ ઉપદેશથી હું જીવનની અસારતા સમજી શકી છું. આજ જન્મમરણનો ધ્વંસ થયો છે; હવે મારો પુનર્જન્મ થશે નહિ."

મનની એકાગ્રતા, જિજ્ઞાસા, ઉદ્યોગ, આનંદ, પ્રશાંતતા, સમાધિ અને અટળતા એ સાત ગુણની સમષ્ટિ જયંતીએ પ્રાપ્ત કરી હતી એમ એણે રચેલી ગાથા ઉપરથી સમજી શકાય છે.

३९–अर्धकाशी

એના પૂર્વજન્મની કથા એવી છે કે, કશ્યપબુદ્ધના સમયમાં કોઇ સુપ્રતિષ્ઠિત કુલીન કુટુંબમાં તેનો જન્મ થયો હતો અને ધર્મનું જ્ઞાન થયા પછી વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થવાથી ભિક્ષુણી બની હતી; પરંતુ એક વખતે પોતાનાથી એક વડિલ ભિક્ષુણીને વેશ્યા કહીને ગાળ દીધી તેથી તેની અધોગતિ થઇ અને ગૌતમબુદ્ધના સમયમાં તેને કાશી નગરીના એક ધનવાન અને સમૃદ્ધિવાન ગૃહસ્થને ઘેર જન્મ લેવો પડ્યો; અને આગલા જન્મના દોષને લીધે ત્યાં તેને પોતાને વેશ્યા થવું પડયું. વેશ્યાના ધંધામાં તેણે એટલું બધું ધન પેદા કર્યું કે અડધી કાશી નગરી ઉપર તેની માલિકી હતી અને તેને લીધેજ તે અર્ધકાશી નામથી ઓળખાઇ છે. પાછળથી પોતાના પાપી જીવન માટે પશ્ચાત્તાપ થતાં, તેણે શ્રાવસ્તી નગરીમાં ભગવાનને પોતાનો સંદેશો કહાવ્યો અને તેમના સાંનિધ્યમાં જવાની રજા માગી. બુદ્ધ ભગવાને તેને પોતાની પાસે બોલાવીને ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો, જેથી તેને અંતર્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. ધર્મશાસ્ત્રનું પૂરૂં રહસ્ય જાણ્યા પછી તે અર્હત્પદને પામી ગઇ. એણે પોતે રચેલી ગાથામાં વર્ણવ્યું છે કે—

"આખા કાશીની વિઘોટી જેટલી મારી ફી હતી. કાશીવાસી લોકો એટલું ધન તો મારા પગ આગળ અર્ધ્યરૂપે ધરતા, પરંતુ એ રૂપ વેચવાનો મારો ધંધો ચાલ્યો ગયો છે. મને હવે તેના ઉપર તિરસ્કાર ઊપજ્યો છે. હવે મેં જન્મમૃત્યુના ફેરાને ટાળ્યો છે; હવે મને કાંઇ પણ ડર નથી. હું બુદ્ધદેવના શાસનને માનું છું અને મેં ત્રણ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છે."

મુક્તિને માટે જે જ્ઞાન આવશ્યક છે તેને બૌદ્ધધર્મમાં ત્રિવિદ્યા કહે છે. પાપનું મૂળ, કેવા ઉપાયથી પાપ દૂર થાય અને કેવી રીતે સાધનાથી નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય એ ત્રણ વાતનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું તેને ત્રિવિદ્યા કહે છે.

૪૦–ચિત્રા

રાજગૃહ શહેરમાં એક કુલીન ગૃહસ્થને ઘેર એનો જન્મ થયો હતો. જ્યારે તે પુખ્ત વયની થઈ ત્યારે તેણે એક દિવસ રાજગૃહના દરવાજા આગળ બુદ્ધદેવને ઉપદેશ આપતાં જોયા. તેમના મધુર ઉપદેશની ચિત્રાના ચિત્ત ઉપર ઘણી અસર થઈ, તેથી તેણે મહાપ્રજાપતિ ગૌતમી પાસે દીક્ષા લીધી. ઘણાં વર્ષો સુધી ધ્યાનમગ્ન રહેવાથી એ અર્હંત્પદને પામી હતી. તેણે પોતાની ગાથામાં લખ્યું છે કે—

"હું ઘણી દુર્બળ, ગ્લાનિયુક્ત અને કૃશ હોવા છતાં પણ હાથમાં લાકડી પકડીને પર્વત ઉપર ચઢું છું. મારા ખભા ઉપર ભિક્ષાની ઝોળી લટકી રહી છે. હું ખડકોની સામે થઈને જીવનને ટકાવી રહી છું અને ધ્યાનમગ્ન થઈને અંધકારને દૂર હઠાવું છું."

૪૧–પૂર્ણા (પુણ્ણા)

એ શ્રાવસ્તી નગરીના એક વણિકની કન્યા હતી. મોટી વયની થયા પછી એણે મહાપ્રજાપતિ ગૌતમીને મોંએ ધર્મકથા સાંભળીને જ્ઞાન મેળવ્યું હતું અને પાછળથી દીક્ષા લઈને થેરી બની હતી. બુદ્ધદેવે ગંધકુટીમાંથી તેને ધર્મનું દિવ્યજ્ઞાન સમજાવ્યું હતું. તેણે એક ગાથા ગાઈ છે કે, "હે પૂર્ણા! પૂર્ણિમાને દિવસે ચંદ્રમા જેવી રીતે પૂર્ણ કલાએ પહોંચે છે તેવી રીતે ધર્મથી તું પોતાના જીવનને પૂર્ણ કર! અને પરિપૂર્ણ પ્રજ્ઞાદ્વારા અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને વિખેરી નાખ."

પૂર્ણા પણ અર્હંત્પદને પ્રાપ્ત થઈ હતી.

૪૨–अभयमाता

એનું મૂળ નામ પદ્માવતી હતું. ઉજ્જયિની નગરીમાં તેનો જન્મ થયો હતો. ત્યાં આગળ એ વારાંગનાનો ધંધો કરતી હતી. રાજા બિંબિસાર તેના રૂપલાવણ્યની વાત સાંભળીને તેના ઉપર મુગ્ધ થઇ ગયો અને તેને બોલાવીને પોતાની કામવાસના ચરિતાર્થ કરી. થોડા વખત પછી એણે બિંબિસાર રાજાને સંદેશો કહાવ્યો કે, “ હું આપનાથી સગર્ભા થઇ છું. ” રાજાએ કહેવરાવ્યું કે, “ જો પુત્ર અવતરે તો એને મોટો થયા પછી મારી પાસે મોકલી આપજે. ” યથાસમયે પદ્માવતીએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો અને તેનું નામ અભય પાડવામાં આવ્યું. પુત્ર સાત વર્ષનો થયો એટલે માતાએ તેને તેના પિતાનું નામ કહ્યું તથા બિંબિસાર રાજા પાસે મોકલાવી આપ્યો. રાજાને તેના ઉપર ઘણો પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો અને તેમણે એ બાળકને રાજકુટુંબના બીજા બાળક સાથે ઊછરવા દીધો. કુમાર અભય ઘણો બુદ્ધિમાન, સદાચારી અને ધાર્મિક નીકળ્યો. પાછળથી તેણે બૌદ્ધધર્મની દીક્ષા લઇને ધર્મપ્રચારક તરીકેનું જીવન ગાળવા માંડ્યું. તેના ધર્મોપદેશની તેની માતા પદ્માવતી ઉપર પણ ઘણી સારી અસર થઇ. તેણે પોતાનાં અધમ આચરણોનો ત્યાગ કર્યો અને સંસારની મોહમાયા છોડી દઇને ધર્માચરણમાં જીવન ગાળવા માંડ્યું. એ પ્રમાણે સત્કર્મોથી અને બૌદ્ધધર્મના આદેશ પ્રમાણે ચાલ્યાથી તેનું જીવન શુદ્ધ અને પાપમુક્ત થયું તથા તેણે આખરે અર્હત્પદ પ્રાપ્ત કર્યું. પુત્ર અભયકુમારે તેને શો ઉપદેશ આપ્યો અને તેની પોતાના ઉપર શી અસર થઇ એ વૃત્તાંત તેણે પોતે રચેલી ગાથામાં ટૂંકમાં વર્ણવ્યો છે.

એ ગાથા ઉપરથી જણાય છે કે પુત્રે માતાને આ દેહની ક્ષણભંગુરતા અને મલિનતાનું ભાન કરાવ્યું હતું. એણે કહ્યું હતું:

"માતા દેહના સૌંદર્યના અભિમાનને લીધે તમે પતિત જીવન ગાળ્યું છે, પણ જરા એ દેહને પગથી માથા સુધી નિહાળીને વિચાર તો કરી જુઓ ! શિરના કેશથી તે પગનાં તળિયાં સુધી એ આખું શરીર દુર્ગંધથી ભરેલું નથી? એમાં લોહી, માંસ વગેરે સૂગ ચડે એવા પદાર્થ સિવાય બીજું શું છે ?" એના ઉત્તરમાં માતાએ પુત્રને ખાતરી આપી હતી કે, "પુત્ર ! તારૂં કથન સત્ય છે. આજથી મારી બધી દુર્વાસનાઓને મેં જડમૂળથી ઉખેડી નાખી છે. હવે હું શાંત અને નિવૃત્તિપરાયણા થઇ છું."

૪૩–अभया

ઉજ્જન શહેરમાં એક કુલીન ગૃહસ્થને ઘેર તેનો જન્મ થયો હતો. આગલા ચરિત્રમાં વર્ણવેલી પદ્માવતી (અભયમાતા) તેની બાલ્યાવસ્થાની સખી હતી. અભયમાતાએ જ્યારે સંસારનો ત્યાગ કરીને થેરીપદ ગ્રહણ કર્યું ત્યારે અભયાએ પણ તેનું અનુસરણ કર્યું હતું. એ પણ થેરી બનીને સખીની સાથે રાજગૃહ નગરીમાં સાધ્વીઓના મઠમાં વસતી હતી. સ્મશાનમાં જઇને હાડકાંઓ અને ખોપરીઓના સામું એકાગ્રચિત્તે જોઇને એ દેહની અને સાંસારિક સુખવૈભવની નશ્વરતા પોતાના હૃદયમાં ઠસાવતી હતી. એણે ગાથામાં પોતાને સંબોધીને કહ્યું છે કે, "હે અભયા ! આ દેહ કે જેને પૃથ્વીના લોકો સુખનો ભંડાર અને સારરૂપ ગણે છે તે ક્ષણભંગુર છે. એ દેહને ફેંકી દઇને હું સ્થિર, નિત્ય અને સારરૂપ જે પદાર્થ છે તેને પ્રાપ્ત કરીશ. બુદ્ધદેવના શાસનથી હું દુઃખના મૂળનો નાશ કરીશ અને તૃષ્ણાનો ક્ષય થવાથી જગતનાં બધાં દુઃખ અને ત્રાસનો નાશ થશે."

આ રીતે આત્મચિંતવનથી તેણે અર્હતપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

૪૪–सामा (श्यामा)

કૌશામ્બી નગરીમાં એક ધનવાન ગૃહસ્થના ઘરમાં એનો જન્મ થયો હતો. કૌશામ્બીના રાજાની રાણી સામાવતી તેની અત્યંત પ્રિય સખી હતી. રાણીના મૃત્યુથી સામાને ઘણોજ શોક થયો અને સંસાર ઉપરથી વૈરાગ્ય ઊપજવાને લીધે એણે થેરીપદનો સ્વીકાર કર્યો; પરંતુ સાધ્વી થયા છતાં પણ તે શોકને સમાવી શકી નહિ અને મોહનું નિવારણ થયા વગર આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થઇ શકતી નથી. એક દિવસ બુદ્ધ ભગવાનના મુખ્ય શિષ્ય આનંદનો ધર્મોપદેશ સાંભળ્યાથી તેનો મોહ નિવૃત્ત થયો અને તેને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. તૃષ્ણા, દુઃખજ્વાળા અને જીવનની ચંચળતા ચાલી ગયાથી સામાએ દુર્લભ અર્હત્પદ પ્રાપ્ત કર્યું. તેણે પોતાનો એ અનુભવ સ્વરચિત ગાથામાં વર્ણવ્યો છે.

૪૫–उत्तमा (पहेली)

શ્રાવસ્તી નગરીમાં એક ખજાનચીની કન્યા તરીકે તેનો જન્મ થયો હતો. પુખ્ત વયની થતાંવાર પટાચારા નામની વિદુષી થેરીનો ઉપદેશ સાંભળ્યાથી એ પણ સંસારનો ત્યાગ કરીને થેરી બની ગઇ હતી અને આખરે અર્હત્પદને પામી હતી. પોતાનો એ અનુભવ જણાવતાં એ ગાથામાં કહે છે કે, “શાંતિની શોધમાં હું ચાર પાંચ વિહાર છોડી દઇને અરણ્યમાં ચાલી ગઇ,પણ એથી મારા ચંચળ ચિત્તને શાંતિ વળી નહિ. આખરે ‘આ જીવન તદ્દન અસાર છે’ એવો જેનો ઉપદેશ છે એવી એક ભિક્ષુણીનાં મને દર્શન થયાં. સાત દિવસ સુધી એક આસને હું ધ્યાન ધરીને બેઠી અને અપાર સાધના સાધી. આઠમે દિવસે મારો અંધકાર દૂર થઇ ગયો, પ્રકાશ પ્રકટી નીકળ્યો અને મેં મુક્તિ મેળવી.”

૪૬–उत्तमा (बीजी)

એ કૌશલ દેશનિવાસી એક બ્રાહ્મણની કન્યા હતી. એક દિવસ ધર્મપ્રચાર કરતા કરતા બુદ્ધ ભગવાન કૌશલ દેશમાં આવ્યા. ત્યાં આગળ એમનો ધર્મોપદેશ સાંભળ્યાથી ઉત્તમાના મનમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો અને તેણે સંસારનો ત્યાગ કરીને ભિક્ષુણીવ્રત ધારણ કર્યું. ત્યાં આગળ એકાંતમાં ધર્મચિંત્વન કર્યાથી તથા બ્રહ્મચર્યપૂર્વક જીવન ગાળ્યાથી એ અર્હત્પદને પામી. એણે પોતાનો અનુભવ ગાથામાં કવિતાદ્વારા ગાયો છે.

૪૭–दंतिका

એ શ્રાવસ્તીના રાજપુરોહિતની કન્યા હતી. મહાપ્રજાપતિ ગૌતમીએ તેને દીક્ષા આપી હતી. એક દિવસ તે પોતાના મઠની બહાર ઊભી હતી, એવામાં એણે એક હાથીને નદીમાં સ્નાન કરીને પાછો ફરતો જોયો. તેના મહાવતે તેનો પગ નીચો વાળવાનો હુકમ આપ્યો, એટલે હાથીએ તે પ્રમાણે કર્યું અને મહાવત તેના ઉપર પગ મૂકીને હાથીની ગરદન ઉપર ચડી બેઠો.

વનપશુને આવી રીતે કેળવાયલો તથા પોતાના સ્વામીની આજ્ઞા માનતો જોઇને દંતિકાને અંતર્જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. તેણે ઘોર અરણ્યમાં એકાંત સ્થળમાં જઇને આત્મચિંત્વન કર્યું અને બૌદ્ધધર્મની દીક્ષા લઇને આત્માનો ઉદ્ધાર કર્યો. તેણે પોતાનું આ જીવનચરિત્ર ગાથામાં સુંદર રીતે વર્ણવ્યું છે.

હાથણીને દંતિકા કહે છે. હાથીને જોઇને એને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, એટલા માટે એ દંતિકા નામથી ઓળખાઇ છે.

૪૮–શુક્કા (शुक्ला)

રાજગૃહ નગરમાં એક પ્રસિદ્ધ વણિકના ઘરમાં તેનો જન્મ થયો હતો. બાલ્યાવસ્થામાં તેને સારૂં શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું. યૌવન પ્રાપ્ત થયા પછી બૌદ્ધધર્મનું રહસ્ય તેના જાણવામાં આવ્યું અને તે બુદ્ધદેવની ગૃહસ્થ શિષ્યા થઇ. ત્યાર પછી પ્રસિદ્ધ ઉપદેશિકા થેરી ધર્મદિન્નાનાં બોધજનક ધાર્મિક વ્યાખ્યાન તેના સાંભળવામાં આવ્યાં અને તેણે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરીને દીક્ષા લીધી. અસાધારણ વિદ્વત્તાને લીધે તેને ૫૦૦ ભિક્ષુણીઓની ઉપરી બનાવવામાં આવી. એ ૫૦૦ ભિક્ષુણીઓ-ના સંઘને સાથે લઇને થેરી શુક્કાએ ઘણા દિવસ સુધી બૌદ્ધ-ધર્મના પ્રચારનું કાર્ય કર્યું હતું. તેની અમૃતમયી વાણી સાંભ-ળીને અનેક શોકગ્રસ્ત મનુષ્યોને આશ્વાસન મળતું હતું, અનેક પાપીઓ સત્યમાર્ગના પ્રવાસી બન્યા હતા. તેનો ધર્મોપદેશ થતો તે વખતે સાંભળનારાં સ્ત્રીપુરુષો મંત્રમુગ્ધ થયાં હોય તેમ શાંત અને સ્વસ્થ થઇને એકાગ્રચિત્તે સાંભળ્યાજ કરતાં.

અનેક મનુષ્યોના આત્માને શાંતિ આપનાર ઉપદેશિકા શુક્કા-ના જીવનને ધન્ય છે!

૪૯–मित्रा

શાક્ય વંશમાં તેનો જન્મ થયો હતો. અપદાનમાં તેનું નામ નાલમાલિકા પણ લખેલું છે. પ્રજાપતિ ગૌતમીની સાથે તેણે પણ સંસારનો ત્યાગ કર્યો હતો; અને ધર્મશાસ્ત્રનું અધ્યયન તથા એકાંતમાં ધર્મચિંતવન કર્યાથી તેણે અર્હંત્‌પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. એણે ગાથા રચેલી છે. એણે વ્રતવિધાન પણ ઘણાં કર્યાં હતાં.

૫૦—શૈલા (સેલા અથવા શૈલજા)

એ આલવીપતિની કન્યા હતી. 'સંયુક્ત નિકાય' ગ્રંથમાં પિતાના નામ ઉપરથી એને 'આલવિકા' નામ આપ્યું છે. એના પિતાને બુદ્ધદેવનાં વચનોમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થયાથી એ ગૃહસ્થ ઉપાસક બન્યા હતા. આલવી નગરમાં જ્યારે બુદ્ધદેવ પધાર્યા હતા, ત્યારે પિતાની સાથે રાજકુમારી શૈલા પણ એમનો ઉપદેશ સાંભળવા ગઇ હતી. બૌદ્ધધર્મ ઉપર એને પણ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ અને એ એમની શિષ્યા બની. ત્યાર પછી ધર્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ અને જિજ્ઞાસા વધતાં એણે સંસારનો ત્યાગ કરીને ભિક્ષુણીવૃત્તિનો સ્વીકાર કર્યો. એ અવસ્થામાં તેને અંતરદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઇ અને મન, વચન, કર્મ વડે વાસનાઓને દાબી દઇને એ અર્હંત્પદને પ્રાપ્ત થઈ.

આલવી નગરી શ્રાવસ્તીથી ત્રીસ યોજન (૧૨૦ ગાઉ) અને કાશીથી બાર યોજન હતી. પાછલી વયમાં શૈલા શ્રાવસ્તી નગરીમાં નિવાસ કરતી હતી અને ત્યાં આગળ વનમાં એક વૃક્ષ નીચે બેસીને તપસ્યા કરતી હતી. એ વખતે માર એની તપસ્યામાં ભંગ કરાવવા સારૂ ગુપ્ત વેશે આવીને કહેવા લાગ્યો: "સુકુમારિ! આવા એકાંત જંગલમાં શા સારૂ વાસ કરી રહ્યાં છો ? એમાં શું વળવાનું છે ? આ દુનિયામાંથી તમારો ઉદ્ધાર કદાપિ થવાનો નથી. સંસારમાં છો ત્યાંસુધી સુખ ભોગવી લો, નહિ તો પાછળથી પસ્તાવું પડશે."

શૈલા ઘણી વિવેકી અને સમજુ હતી. એ સમજી ગઇ કે નિર્વાણપદ પ્રાપ્ત કરતાં મને રોકી વિષયવાસનામાં ફસાવવા સારૂ મારજ અહીં આવ્યો છે. એને ખબર નથી કે મેં તો અર્હંત-

પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે અને એની માયાજાળમાં હું ફસાઉં એમ નથી. એણે ઉત્તર આપ્યોઃ—

"તું જેને સુખ કહે છે, એ સંસારના વિષયભોગ તો શૂળ અને ભાલાની પેઠે મનુષ્યના દેહપિંડને વીંધી નાખે છે. એવી જાતના સુખની મારી આગળ જરાયે ગણતરી નથી. એવા અસાર સુખ તરફ મારૂં ચિત્ત જતું નથી. ભોગ ભોગવવાની મારી વાસના મરી ગઇ છે. અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ થયો છે, માટે હે માર! તારૂં અહીં કાંઈ ચાલે એમ નથી."

૫૧–ઉબ્બિરિ

એનો જન્મ શ્રાવસ્તી નગરીમાં એક વણિકને ઘેર થયો હતો. એ ઘણી સુંદર હતી. એના સૌંદર્યથી મુગ્ધ થઇ જઇને કૌશલ દેશના ક્ષત્રિય રાજાએ તેની સાથે લગ્ન કર્યું. થોડા સમય પછી ઉબ્બિરિએ જીવા નામની એક કન્યાને જન્મ આપ્યો. એ કન્યા અત્યંત સૌંદર્યવતી હતી. તેના ઉપર રાજાને પણ ઘણી પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઇ. પરંતુ માતપિતાને આનંદ આપનારી એ કન્યા ઝાઝા દિવસ જીવી નહિ. તેના મૃત્યુથી ઉબ્બિરિને અત્યંત શોક થયો. એ દરરોજ શ્મશાનમાં જઇને રુદન કરવા લાગી. એક દિવસ ભગવાન બુદ્ધદેવ ત્યાં આગળ જઈ પહોંચ્યા અને પૂછ્યું: "હે સુંદરિ! તું 'ઓ મારી જીવા' કહીને શા સારૂ રડ્યા કરે છે? તારા જેવી હજારો માતાની હજારો જીવાઓ આ શ્મશાન-માં મૃત્યુશય્યામાં સૂતેલી છે, માટે સમજી જા અને શાંત થા."

બુદ્ધ ભગવાનના એટલા આશ્વાસન-વાક્યથી ઉબ્બિરિની મોહનિદ્રા ઊડી ગઈ. તેના શોકનું નિવારણ થઇ ગયું અને અંતર-માં શાંતિ ઉત્પન્ન થઇ. સંસાર ઉપરથી મમતા ઉઠાવી લઇને એ બુદ્ધદેવને શરણે ગઈ અને રીતસર દીક્ષા લઇને થેરી બની તથા આખરે અર્હત્પદને પામી. થેરી ગાથામાં તેનો સ્વાનુભવ કવિતામાં વર્ણવેલો છે.

५२-भद्रा कापिला

ગૌતમબુદ્ધના સમયમાં સાગલ નામના ગામમાં કૌશિક બ્રાહ્મણના કુટુંબમાં તેનો જન્મ થયો હતો. એ બ્રાહ્મણની અવસ્થા બહુ સમૃદ્ધિવાળી હતી, એટલે ભદ્રાનો બાલ્યકાળ ઘણા સુખ અને વૈભવમાં ગયો. યૌવનાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં તેનું લગ્ન મગધ દેશમાં તીર્થ ગણાતા બ્રાહ્મણી નામના એક ધનવાન યુવક સાથે થયું. એ યુવકનાં બે નામ હતાં—કાશ્યપ અને પિપ્પલી. કપિલની પુત્રી હોવાથી કપિલા—કાપિલાનિ એવા નામથી ભદ્રા પ્રસિદ્ધ થઇ છે. મહાકાશ્યપ અને ભદ્રાનો એકબીજા પ્રત્યેનો અત્યંત પ્રેમ હતો. એમનો સંસાર ઉત્તમ પ્રકારે ચાલતો; કેમકે રૂપ, વય, સદ્‌ગુણ બધામાં બન્ને એકબીજાની સમાન હતાં. આથી કરીને એમની પ્રેમગાંઠ ઘણીજ મજબૂત બંધાઇ હતી. એમનો અસાધારણ પ્રેમ આખા ગામને માટે આદર્શરૂપ થઇ પડયો હતો. જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં અને લોકસેવામાં એમનો સમય વ્યતીત થઇ રહ્યો હતો.

એવામાં ગૌતમબુદ્ધે ધર્મપ્રચારનું કાર્ય આરંભ્યું. અનેક તરુણો ગૃહસ્થાશ્રમના મોહને તિલાંજલિ આપીને બુદ્ધદેવને શરણે આવ્યા અને ધર્મપ્રચારના પવિત્ર કાર્યમાં જોડાયા. એ ધાર્મિક આંદોલનના સમયમાં ભદ્રાના પતિએ પણ પતિવ્રતા સ્નેહમૂર્તિ પત્નીના પ્રેમપાશને તોડીને ગૃહત્યાગ કર્યો અને ગૌતમનો શિષ્ય બન્યો. જતી વખતે પોતાની બધી મિલકત પ્રિયતમા ભદ્રાને સોંપી. ભદ્રાએ એ અઢળક સંપત્તિ લઇને મોજશોખમાં જીવન વ્યતીત કરવાનું ઉચિત ન ધાર્યું. પોતાના પતિએ સર્વસંગ પરિત્યાગ કરીને પ્રવ્રજ્યા લીધી, એટલે એણે પણ બધી સંપત્તિ સગાંસંબંધીઓને વહેંચી આપી અને ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરીને પતિનું અનુસરણ કર્યું. ભર યુવાવસ્થામાં સંસારનાં સુખને લાત મારીને ભદ્રા ભિક્ષુણી બનવા તૈયાર થઇ.

ભગવાન બુદ્ધે ભિક્ષુસંઘની તો સ્થાપના કરી હતી; પણ ભિક્ષુણીસંઘ ત્યાં લગી સ્થપાયો નહોતો. કાશ્યપ તો સંઘમાં દાખલ થયો પણ ભદ્રાએ તો પાંચ વર્ષ સુધી ભિક્ષુણીઓની પાસે રહીને ધર્મનું શિક્ષણ મેળવ્યું.

પાંચ વર્ષ પછી મહાપ્રજાપતિ ગૌતમીએ ભિક્ષુણીસંઘની નિયમપૂર્વક સ્થાપના કરી. એ ખબર સાંભળીને ભદ્રા પ્રસન્ન થઇ અને ભિક્ષુણીસંઘમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો. પ્રવ્રજ્યા લીધા પછી ઉપસંપદા પ્રાપ્ત કરી અને પછી ઉત્તરોત્તર અધિકાર પ્રાપ્ત કરીને એ અર્હંત્પદને પામી. એ સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી પૂર્વજન્મોનું તેને સ્મરણ થયું.

પેલી તરફ મહાકાશ્યપ પણ બુદ્ધસંઘમાં બહુ પ્રસિદ્ધિને પામ્યો. સંઘમાં જે બંધનો ઢીલાં પડી ગયાં હતાં, તેને દઢ કરવાનું કામ એને હાથેજ થયું હતું. ગૌતમબુદ્ધના પરિનિર્વાણ પછી મહાકાશ્યપેજ પાંચસો ભિક્ષુઓની મહાસભા ભરીને બૌદ્ધશાસનમાં સુધારો કરીને એને એક ગ્રંથાકારમાં ગોઠવ્યા હતા. મહાકાશ્યપ જેવી રીતે ભિક્ષુસંઘનો આગેવાન બન્યો, તેવીજ રીતે ભદ્રા ભિક્ષુણીસંઘમાં સૌથી ઊંચે સ્થાને પહોંચી. ધર્મની કથા કહેવામાં પણ તેણે કુશળતા અને પ્રસિદ્ધિ મેળવી.

એક દિવસ જેતવનમાં બુદ્ધદેવે ભિક્ષુણીઓને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે પદવી આપવાનો સમારંભ કર્યો ત્યારે એમણે ભદ્રાને પૂર્વજન્મની સ્મૃતિવાળી ભિક્ષુણીઓમાં અગ્રસ્થાન આપ્યું. એ પ્રમાણે ભદ્રાની અનેક જન્મની અભિલાષા પૂર્ણ થઇ.

થેરી ગાથામાં ૬૩ થી ૬૬ સુધીના શ્લોક તેના રચેલા છે. એ ઉપરથી ભદ્રાનો પતિ પ્રત્યેનો પ્રેમ અને તેની ધાર્મિક વૃત્તિઓનો પરિચય મળે છે. પોતાના પતિને એ ‘બુદ્ધિના પુત્ર અને વારસ’ તરીકે સંબોધે છે. ત્રણે વિદ્યાના અધિપતિ હોવાથી એને સાચા બ્રાહ્મણ તરીકે ઓળખાવે છે. પોતાનો પરિચય આપતાં એ કહે છે કે, “કાશ્યપની પેઠે મેં પણ ત્રણે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છે; મૃત્યુ ઉપર જય મેળવ્યો છે; સેના સહિત મારનો પરાભવ કર્યો છે; એટલે મારો આ છેવટનો જન્મ છે. જગતમાં સંકટો ઘણાં છે એ વાત સમજીને અમે બંનેએ પ્રવ્રજ્યા લીધી અને ત્યાર પછી **ક્ષીણાસ્રવ** (અર્હંત્) બનીને, ઇંદ્રિયોનું દમન કરીને શાંત

બનીને અમે નિવૃત્ત થયાં છીએ."

ભદ્રા મહાભાગ્યશાળી સ્ત્રી હતી. પતિની સાથે સંન્યસ્ત લેવું, એના બધા કાર્યમાં સ્વતંત્રપણે મદદ કરવી અને સાથેજ અર્હંત્-પદ તથા નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવું એ ઉત્તમ પ્રકારનો સહચાર સાધીને એણે સહધર્મિણી અને સહચારિણીપદ સાર્થક કર્યું હતું.

૫૩–સોમા

તેનો જન્મ રાજગૃહ નગરમાં રાજા બિંબિસારના પુરોહિતની કન્યારૂપે થયો હતો. યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં બુદ્ધદેવનો ઉપદેશ તેના સાંભળવામાં આવ્યો અને તે ગૃહસ્થ શિષ્યા બની. ત્યાર પછી ધર્મજિજ્ઞાસા વધારે પ્રબળ થવાથી તે ભિક્ષુણીસંઘમાં દાખલ થઇ. એક દિવસ તે જેતવનમાં જઇને એક વૃક્ષ નીચે ધ્યાન ધરીને બેઠી હતી. ત્યાં આગળ માર આવીને તેને ચલિત કરવા સારૂ કહેવા લાગ્યો:—

"શું ઋષિઓના જેવા ફળની તું આશા રાખે છે ? એ ફળ તો ઘણું દુર્લભ છે. હે રમણિ ! તારૂં કામ તો બે આંગળીઓ વડે ભાતના દાણા ચાંપી જોવાનું છે. આ કામ તારા જેવી સુકુમાર અબળાનું ન હોય !"

પરંતુ દૃઢપ્રતિજ્ઞ સોમાએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો કે, "હે માર ! સ્ત્રી-જાતિમાં જન્મ પામવાથી ધર્મસાધનામાં મને કેવી રીતે અડચણ પડવાની હતી ? મારૂં ચિત્ત જો સ્થિર અને દૃઢ હશે, જો મારી ધર્મદૃષ્ટિ ઊઘડેલી હશે, જો મારા ચિત્તમાં જ્ઞાનનો ઉદય થયો હશે, તો નારીજન્મ મને કોઇ પણ પ્રકારે વિઘ્નરૂપ થઇ પડવાનો નથી; માટે તું મને સંસાર ઉપર મોહ ઉપજાવવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન છોડી દઇને ચાલ્યો જા."

થેરીગાથામાં ૬૦, ૬૧ અને ૬૨મા શ્લોકની રચના તેની છે.

૫૪–વિમળા

એક વારાંગનાને પેટે, વૈશાલી નગરમાં તેનો જન્મ થયો હતો. વિમળા મોટી થઇ ત્યારે માતાના કુસંગની અસર તેના ઉપર પણ પડી અને વિષયવાસના ચરિતાર્થ કરવાની ઇચ્છા તેનામાં પ્રબળ થઇ પડી. એવામાં એક દિવસ બુદ્ધ ભગવાનના પરમપ્રિય શિષ્યોમાંના એક પૂજ્યપાદ મહા મોગ્ગલ્લાન ભિક્ષા માગવા સારૂ ત્યાં આગળ થઇને જતા હતા. એ ભિક્ષુના સૌંદર્યથી વિમળા મુગ્ધ થઇ ગઇ અને સાંજે તેમના આશ્રમમાં જઈ, અનેક પ્રકારના સુખવૈભવ અને ભોગવિલાસની લાલચ બતાવી; પરંતુ એ ભિક્ષુનું મન જરા પણ ચળ્યું નહિ. તેણે વિમળાને ઘણોજ ઠપકો આપ્યો તથા ઉપદેશ આપીને તેના મલિન હૃદયને વિમળ બનાવ્યું. વિમળાને પછી પોતાના કૃત્ય માટે ઘણોજ પસ્તાવો થવા લાગ્યો અને તે બૌદ્ધધર્મની ગૃહસ્થ ઉપાસિકા થઇ. પાછળથી તેણે ભિક્ષુણી–વ્રત ધારણ કરીને દુર્લભ અર્હત્પદ પ્રાપ્ત કર્યું. પોતાનું ચરિત્ર તેણે થેરી ગાથામાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યું છેઃ—

"વર્ણ, રૂપ, ભાગ્ય, યશ, અને યૌવનના ગર્વથી હું છકી ગઈ હતી. એ વખતે સત્ય વસ્તુ મારા જાણ્યામાં નહોતી આવી. અંગ ઉપર સુગંધીવાળા પદાર્થોનો લેપ કરીને તથા સુંદર વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરીને, એક પારધિની પેઠે હું મારી જાળ ફેલાવીને બારણા આગળ બેસતી હતી. રસ્તે જનારા પુરુષોના ધર્મનો નાશ કરવા સારૂ હું કેટલી જાતના છળપ્રપંચ કરતી હતી! પરંતુ આજે કેશ મૂંડાવીને તથા ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરીને હું ભિક્ષા માગી રહી છું, વૃક્ષની નીચે બેસીને શુદ્ધ ધ્યાન ધરૂં છું. મનુષ્યોને અને દેવોને બાંધી રાખનારાં બધાં બંધનોમાંથી હું હવે મુક્ત થઇ ગઇ છું. મારા પ્રાણને નશો ચડાવનારા આસવોને શરીરમાંથી કાઢી નાખીને હું આજ નિર્વાણસુખ અનુભવું છું"

५५–वड्ढेसी

એનું ગોત્રનામ જાણ્યામાં આવ્યું નથી. દેવદહ નગરમાં તેનો જન્મ થયો હતો અને તે મહાપ્રજાપતિ ગૌતમીની ધાત્રી હતી. જ્યારે મહાપ્રજાપતિ ગૌતમીએ સંસારનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે તેણે પણ એમનું અનુસરણ કર્યું; પરંતુ પચીસ વર્ષ સુધી તેનું ચિત્ત એકાગ્ર થઇ શક્યું નહિ તથા વિષયભોગની લાલસા તેના હૃદયમાંથી જડમૂળમાંથી નીકળી ગઇ નહિ. આખરે ધર્મદિન્નાનો ઉપદેશ સાંભળ્યાથી તેની અધમ વાસનાઓનો નાશ થયો અને તેને અંતરદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઇ. પોતે અંતર્જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કર્યું, તેનું વર્ણન તેણે થેરી ગાથામાં ૬૭ થી ૭૧ સુધીના શ્લોકમાં કર્યું છે.

५६–सीहा (सिंहा)

લિચ્છવી રાજાઓના સેનાપતિઓ સિંહ ઉપાધિથી ઓળખાતા હતા. સીહા એ સમયના વૈશાલિના સેનાપતિની ભાણેજ થતી હતી. કુમારી દશામાંજ તે થેરી થઇ હતી. સાત વર્ષ સુધી તેણે ચિત્તને કાબૂમાં લાવવાનો ઘણો યત્ન કર્યો પણ સફળતા ન મળી, ત્યારે નિરાશ થઇને તેણે ગળે ફાંસો ખાઇને જીવનનો અંત આણવાનો સંકલ્પ કર્યો; પરંતુ ગળે ફાંસો ખાવા જતી હતી તેજ વખતે તેનું ચિત્ત એકદમ સંયમમાં આવી ગયું અને તેને અંતર્જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. થેરી ગાથામાં ૭૭ થી ૮૧ સુધીના શ્લોક તેના રચેલા છે.

૫૭–सुंदरी नंदा

એ સુંદર યુવતીનો જન્મ મહાપ્રજાપતિ ગૌતમીના ગર્ભમાં થયો હતો, એટલે એ બુદ્ધ ભગવાનનાં બહેન થાય. રાજકુટુંબમાં જન્મ અને મહાપ્રજાપતિના હાથનો ઉછેર, એટલે નંદાને કેવું શિક્ષણ મળ્યું હશે તેનું અનુમાન તો વાચકો કરીજ શકશે. એને લોકો 'જનપદ કલ્યાણી' નામથી ઓળખતા.

બુદ્ધદેવના ઉપદેશથી પોતાના ભાઇ નંદ અને ભત્રીજા રાહુલે પ્રવ્રજ્યા લીધી, ત્યાર પછી થોડા દિવસમાં પિતા શુદ્ધોદનનું મૃત્યુ થયું. માતા, મહાપ્રજાપતિ અને ભાભી યશોધરાએ પણ ભિક્ષુણીવ્રતને અંગીકાર કર્યું. એ વખતે સુંદરી નંદાના મનમાં પણ વિચાર આવવા લાગ્યો કે, "આજ દિવસ સુધી મેં સંસાર અને સાંસારિક સુખ સિવાય બીજા કશાનો વિચાર કર્યો નથી. આ સંસાર તો ક્ષણભંગુર છે. સંસારનું સુખ તો આજ છે ને કાલ નથી. મારા મોટાભાઇ રાજપાટનો ત્યાગ કરીને બુદ્ધ થયા છે, તેમના પુત્ર રાહુલે પણ સંસારનો ત્યાગ કર્યો છે. મારા ભાઇ નંદ, માતા મહાપ્રજાપતિ તથા રાહુલ માતાએ–બધાંએ સંસારથી વિરક્ત થઇને તેનો ત્યાગ કર્યો છે, તો હું એકલી આ રાજમહેલમાં રહીને શું કરીશ? મારે પણ સંસારનો ત્યાગ કરીને દેહનું સાર્થક કરવું જોઇએ." એ પ્રમાણે અંતરના તીવ્ર વૈરાગ્યને લીધે નહિ, પણ સગાંસંબંધીઓ પ્રત્યેના પ્રેમને લીધે તેણે ભિક્ષુણીવ્રત લીધું. ભિક્ષુણી બન્યા છતાં પણ તેને પોતાના સૌંદર્ય માટે ઘણું અભિમાન હતું. રૂપવતી સ્ત્રીઓ માટે બુદ્ધદેવને અણગમો છે, એ વાતની એને ખબર હતી. એથી એ કદી બુદ્ધદેવ પાસે જતી નહિ. જ્યારે જ્યારે એમની કથા કે ધર્મોપદેશ સાંભળવાનો વારો આવે ત્યારે એ કાંઇ ને કાંઇ બહાનું કાઢીને મઠમાં રહી જતી અને પોતાને બદલે બીજી કોઇ ભિક્ષુણી-

ને મોકલતી. એને ભય હતો કે ગુરુદેવ એના રૂપને વખોડશે, રૂપના ગર્વ માટે એને ધમકાવશે. બુદ્ધદેવ ભિક્ષુણીસંઘના કામમાં ખાસ કાળજી રાખતા હતા. પોતાના સંઘમાંની દરેક સન્નારી આધ્યાત્મિક માર્ગમાં કેટલી ઉન્નતિ કરે છે તેની પોતે ખબર રાખતા. એમને ખબર હતી કે, નંદાને રૂપલાવણ્યનું અભિમાન છે, સુખ અને વૈભવમાં ઉછરેલી છે, એ અભિમાન એનામાંથી એકદમ લોપ થઈ જાય એ પણ અસંભવિત છે; એટલા માટે એક દિવસ તેમણે આજ્ઞા આપી કે, " આજના ઉપદેશમાં તો નંદાએ જાતેજ આવવું પડશે. બીજી કોઇ ભિક્ષુણીને મોકલ્યે નહિ ચાલે." હવે તો નંદાને જવુંજ પડ્યું. બુદ્ધદેવ એવી રૂપગર્વવતી સ્ત્રીઓને ઠેકાણે આણવા માટે માયા રચતા. નંદાએ જે સમયે બુદ્ધદેવને સાષ્ટાંગ દંડવત્ કર્યા, તે સમયે તેણે જોયું કે એક અલૌકિક લાવણ્યવતી સ્ત્રી હાથમાં પંખો લઇને શાસ્તાને વાયુસંચાર કરી રહી છે.એ જોઈને નંદાને વિચાર આવ્યો: "હું મારા રૂપના અભિમાનમાં અહીં આવતી નહોતી, પણ આ રમણી મારા કરતાં કેટલી વધારે ખૂબસૂરત છે. એ તો એકાગ્રચિત્તે બુદ્ધદેવની સેવા કરી રહી છે." બુદ્ધદેવ તેના મનના વિચારપરિવર્તનને પારખી ગયા અને તેને ખરૂં જ્ઞાન આપવાનો ઠીક સમય આવી લાગ્યો છે એવું જણાતાં ઉપદેશ આપ્યો કે, "આ શરીર તો માંસ અને રક્તથી લિપ્ત હાડકાંનો કિલ્લો છે. જરા અને મૃત્યુ એમાં રાજ્ય કરે છે." ત્યાર પછી આ શરીરની ક્ષણભંગુરતા વિસ્તારથી સમજાવી અને ખરો વિજય દેહાસક્તિ છોડીને નિર્વાણપદ પ્રાપ્ત કરવામાં છે એ વાત એના ચિત્તમાં ઠસાવી.

એક દિવસ જેતવનમાં સંઘનો ઉત્સવ થઈ રહ્યો હતો. ભગવાન બુદ્ધદેવ આસન ઉપર બિરાજેલા હતા. આજે 'નામસંમતકરણ'નો સંસ્કાર થવાનો હતો. એ સમારંભમાં કોઇ ભિક્ષુ કે ભિક્ષુણીનું સન્માન કરીને એને ખાસ ઉપાધિ આપવામાં આવતી. એ દિવસે કોઈ એક ભિક્ષુ ધર્મસંબંધી વ્યાખ્યાન આપીને પોતાની વિદ્વત્તાનો પરિચય આપતો. આજના સમારંભમાં ભિક્ષુણીસંઘની ઠઠ જામેલી હતી. શાસ્તાએ કેટલીક યોગ્ય ભિક્ષુણીઓને તેમના ગુણાનુસાર પદવી આપી. નંદાનો વારો આવ્યો ત્યારે તેમણે તેને 'ધ્યાનસંપન્ન' અને 'ધ્યાનાભિરત'નું પદ આપ્યું અને એ વર્ગની ભિક્ષુણીઓમાં અગ્રસ્થાન આપી તેની અભિલાષા પૂર્ણ કરી.

થેરી ગાથામાં નંદાએ ગાયેલી ગાથા ઘણી હૃદયસ્પર્શી છે. બુદ્ધદેવના ઉપદેશને અનુસરી, વારંવાર પોતાની જાતને ઉદ્દેશીને એ કહે છે: "નંદા! રોગ, અશુચિ, સડો અને દુર્ગંધ એ બધાથી યુક્ત આ શરીરનું નિરીક્ષણ કર! અશુભ ભાવનાની ભાવના કર અને ચિત્તમાં એકાગ્રતા આણ. શરીરની જે હકીકત છે તેજ તારી પણ છે. તારી જે ગતિ તેજ શરીરની ગતિ છે. શાંત, સ્વસ્થ ચિત્તે તું રાતદિવસ એનો વિચાર કર. એમ કર્યાથી સૌંદર્યની ગુલામીમાંથી મુક્ત થઇને, પોતાની પ્રજ્ઞાના બળ વડે તને માર્ગ મળી આવશે અને ચિંતા જતી રહેશે. શાશ્વત સત્યનો વિચાર કર્યાથી તથા પ્રમાદ છોડી દઇને, શરીરની બહાર અને અંદર શું છે, તેનો વિચાર કર્યાથી, આજ ક્ષણે તારી કાયાની માયા જતી રહેશે અને આજ ને આજ પ્રાણ અધ્યાત્મ રાજ્યમાં વિરાજશે. આજ તું અપ્રમત્ત, મુક્ત, શાંત બનશે. એજ ખરૂં નિર્વાણ છે."

૫૮-मित्तकाली (मित्रकाली)

એનો જન્મ કુરૂરાજ્યમાં એક બ્રાહ્મણને ઘેર થયો હતો. એનો વિશેષ વૃત્તાંત જાણવામાં આવ્યો નથી. એટલું જણાયું છે કે ભિક્ષુણી થયા પછી પણ સાત વર્ષ સુધી તે પોતાના સ્વભાવને વશ કરી શકી નહોતી. તેનો સ્વભાવ ઘણો કજિયાખોર હતો. સાથે રહેનારી ભિક્ષુણીઓ સાથે તે વારંવાર કલહ કર્યા કરતી; પરંતુ પાછળથી તેનામાં ધર્મનું દિવ્ય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું અને ઘણી સુશીલ તથા શાંત પ્રકૃતિની બની ગઈ. થેરી ગાથામાં ૯૨થી ૯૬ સુધીના શ્લોક તેના રચેલા છે.

૫૯–नंदुत्तरा

બુદ્ધભગવાનના સમયમાં કુરુ રાજ્યમાં કમ્મા સદમ્મ નગરમાં એક બ્રાહ્મણકુટુંબમાં તેનો જન્મ થયો હતો. ઘણું સારૂં શિક્ષણ મેળવ્યા પછી તેણે જૈનોના સંઘમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. તેનામાં વ્યાખ્યાન આપવાની શક્તિ ઘણી સારી હતી. જૈનધર્મનો પ્રચાર કરવા સારૂ તેણે ભારતવર્ષના ઘણાખરા નગરોમાં ભ્રમણ કર્યું હતું. એક વખત પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધધર્મોપદેશક મહા મોગ્ગલ્લાન સાથે તેનો મેળાપ થયો. બંનેની વચ્ચે ધર્મશાસ્ત્ર સંબંધી ચર્ચા થઇ. શાસ્ત્રાર્થમાં નંદુત્તરાનો પરાજય થયો અને મહા મોગ્ગલ્લાનની સલાહથી તેણે બૌદ્ધધર્મની દીક્ષા લીધી. બૌદ્ધધર્મના એક ઉત્તમ અભ્યાસી સાથે શાસ્ત્રાર્થમાં ઊતરનાર સ્ત્રીમાં તત્ત્વજ્ઞાન કેટલું બધું હશે, તેની કલ્પના થઈ શકે એમ છે. થેરીગાથામાં ૮૭ થી ૯૫ સુધીની ગાથાઓ તેની રચેલી છે, જેનો સારાંશ આ પ્રમાણે છેઃ—

પૂજતી—અગ્નિ, ચંદ્ર, સૂર્ય આદિ સર્વ દેવતાને.

જતી—નદી-તીર્થમાં નિયમિત રીતે સ્નાન કરવા.

પાળતી—કેટલાંએ વ્રત અર્ધા શિર ઉપર લેપ કરીને.

રચતી—ભૂમિશય્યા આખી રાત આહાર તજીને.

સજતી—સ્નાન કરીને વિલેપન કરીને સુંદર પોશાક.

પ્રાપ્ત કર્યો—આખરે ધર્મ, ગૃહ તજીને વિચરૂં છું બધે.

સમજી—કે આ દેહનું મૂલ્ય કાંઇ નથી. કામનાઓ ચાલી ગઈ.

સાધ્યો—ભવક્ષય; ઉખેડીને ઇચ્છાઓ અને વાંચ્છનાઓ.

છોડી દીધાં—સર્વ બાધાઓ, ચિત્ત શાંત છે. સાધના સફળ છે.

૬૦–सकुला

ગૌતમબુદ્ધના સમયમાં શ્રાવસ્તી નગરીમાં એક બ્રાહ્મણને ઘેર એણે જન્મ ધારણ કર્યો હતો. થેરી ગાથામાં એનું નામ પકુલા પણ લખેલું છે. એની સાંસારિક સ્થિતિ ઘણી સારી હતી. કોઇ વાતનું દુઃખ તેને નહોતું. બુદ્ધદેવે અનાથપિંડદના જેતવનના વિહારનો સ્વીકાર કર્યો, તે સમયે સકુલાને એમનાં પુણ્ય દર્શન થયાં. એના હૃદયમાં બુદ્ધદેવ પ્રત્યે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઇ. બૌદ્ધધર્મમાં પણ શ્રદ્ધાનું ઘણું મહત્ત્વ ગાયું છે. ધર્મના ઉપદેશની તેના અંતઃકરણ ઉપર સારી અસર થઇ. સંસારનાં બધાં સુખ તેને મનથી તુચ્છ લાગવા લાગ્યાં. પારલૌકિક સુખને શોધવા તે નીકળી પડી અને બુદ્ધદેવના ભિક્ષુણીસંઘના સમાગમમાં આવી. ત્યાં એને શાંતિ મળી. સંસાર ત્યજી ભિક્ષુણી બની. ત્યાં રહ્યાથી એના મનમાં ઉલ્લાસ આવ્યો, કર્તવ્યભાવના સતેજ થઇ, ભિક્ષુકોના પરમ નૈતિક જીવનથી અંતરવૃત્તિઓ શુદ્ધ થઇ. એમ કર્યાથી એ થોડા સમયમાં અર્હત્પદને પામી. ત્યાર પછી એની ઇચ્છા દિવ્યદૃષ્ટિ પામવાની થઇ. બૌદ્ધધર્મમાં પણ યોગને માન્યો છે અને એ યોગના બળ વડે મનુષ્યોને જુદા જુદા પ્રકારની ઋદ્ધિ મળે છે, એવું તેઓ માને છે. એ ઋદ્ધિને ‘**અભિજ્ઞા**’ કહે છે. **અભિજ્ઞા** છ પ્રકારની છે. એમાંની એક અભિજ્ઞાનું નામ દિવ્યદૃષ્ટિ અથવા દિવ્ય ચક્ષુપ્રાપ્તિ છે. એ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયાથી યોગ સંબંધી વિચાર કરવાને માટે મનુષ્યની દૃષ્ટિ ચર્મચક્ષુ કરતાં વધારે સૂક્ષ્મ થઇ જાય છે. એ દૃષ્ટિને લીધે તેને કયાંય રોકાવું પડતું નથી. એ શક્તિ વડે મરણ પછી મનુષ્યની કેવી ગતિ થઇ છે તે પણ યોગી જાણી શકે છે. મહાત્મા ગૌતમબુદ્ધે પોતે એ શક્તિનો ઉપયોગ ઘણી વાર કર્યો હતો અને એ અભિજ્ઞા પ્રાપ્ત કરવાનું ભિક્ષુણીઓને પણ શીખવ્યું હતું

સકુલાએ પણ અંતથી એ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી, એટલુંજ નહિ પણ એ સિદ્ધિ ધરાવતી ભિક્ષુણીઓમાં અગ્રસ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું.

થેરીગાથામાં એની રચના છે. આત્મચરિત વર્ણવતાં એ કહે છે કે, "ગૃહસ્થાશ્રમમાં ગૃહિણી તરીકે રહેતી હતી તે સમયે મેં એક ભિક્ષુ પાસે ધર્મની કથા સાંભળી. અચ્યુત નિર્વાણ-પદ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા મારા હૃદયમાં ઉત્પન્ન થઈ. ધનધાન્ય, પુત્રપુત્રીનો ત્યાગ કરીને, કેશલુંચન કરીને મેં પ્રવ્રજ્યા લીધી. મેં વિચાર્યું કે આ સંસારમાં હવે મારો વાસ નથી. શિક્ષણ-દ્વારા મારે ઉચ્ચ માર્ગે ગમન કરવાનું છે. રાગ—દ્વેષને મેં ત્યજ્યા અને સર્વ પ્રકારના આસવનું દમન કર્યું. પૂર્વજન્મનું સ્મરણ થયું. મારાં દિવ્યચક્ષુ ઊઘડ્યાં. એ બધું વિશુદ્ધ વિચાર અને સાધનાનું પરિણામ હતું. મનુષ્યનું સમગ્ર જીવન સંસ્કારોનો સંગ્રહ છે. એ સંસ્કારની પાર જઈને મેં મનુષ્યના કર્મ અને બંધનનો હેતુ ખોળ્યો. હવે સર્વ પ્રકારનાં બંધનોને તોડી નાખીને, પાપનો ત્યાગ કરીને શાંત મને મેં નિર્વાણનો પુલ ઓળંગ્યો છે."

૬૧—સુજાતા થેરી

એનો જન્મ સાકેત નગરમાં એક વણિકકુટુંબમાં થયો હતો. એનો પિતા રાજ્યનો કોષાધ્યક્ષ અને ઘણો ધનવાન હતો. મોટી વયની થયા પછી તેના પિતાએ પોતાનાજ જેવા એક કુળવાન કુટુંબના યુવક સાથે તેનું લગ્ન કર્યું હતું. તેમનો ગૃહસંસાર ઘણા સુખમાં ચાલતો હતો. એક દિવસ એ સુંદર વસ્ત્રાલંકાર પહેરીને, અંગ ઉપર ચંદનનો લેપ કરીને તથા દાસીઓને સાથે લઈને અંજન વનમાં ચિત્તવિનોદ કરવા સારૂ ગઇ હતી. ત્યાં આગળ અનેક પ્રકારની મનોરંજક રમતો રમીને એ પાછી આવતી હતી, એ વખતે બુદ્ધદેવનાં દર્શન થયાં. બુદ્ધ-દેવને મુખેથી મુક્તિતત્ત્વ સાંભળ્યાથી તેને સંસાર ઉપર વૈરાગ્ય ઊપજ્યો અને સાકેતનગરમાંજ થેરી થઈ.

થેરીગાથામાં ૧૪૫ થી ૧૫૦ સુધીના શ્લોક તેના રચેલા છે.

६२–सोणा

શ્રાવસ્તી નગરીમાં એક કુળવાન ક્ષત્રિયના ઘરમાં એનો જન્મ થયો હતો. લગ્ન થયા પછી એક કુશળ ગૃહિણી તરીકે તે પ્રસિદ્ધિ પામી હતી. તેને સંપત્તિ અને સંતતિ બંને પુષ્કળ હતાં. દશ પુત્રપુત્રીઓની માતા હોવાથી લોકો તેને 'બહુ પુત્તિકા' પણ કહેતા. બાળકોને શિક્ષણ આપવામાં તથા સદાચારી બનાવવામાં તેણે બહુ શ્રમ લીધો હતો. એ કાર્યમાં એણે પોતાની બધી સંપત્તિનો ઉપયોગ કર્યો હતો. એને આશા હતી કે આ પુત્રો વૃદ્ધાવસ્થામાં એની સેવા કરશે, પરંતુ એ આશામાં એને નિષ્ફળતા મળી. એના પતિએ તો પહેલેથી પ્રવ્રજ્યા લીધી હતી. પુત્ર અને પુત્રવધૂથી સતાવાયેલી સોણાને સંસારમાં શરણ લેવા યોગ્ય બીજું કોઈ સ્થાન ન જડ્યું. સંસારનાં સુખોની માયા તોડીને, જનસેવાની વ્રતધારિણી ભિક્ષુણી બનવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો. ભિક્ષુણીસંઘમાં દાખલ થઈને તેણે બુદ્ધદેવનું શરણ લીધું.

સુખ અને વૈભવમાં ઉછરેલી હોવાથી શરૂઆતમાં તો સંઘના નિયમો એને બહુ વસમા લાગ્યા, પણ સંયમ વડે એણે એ નિયમોનું પાલન કરવાની ટેવ પાડી. પુત્રોની વર્તણુંકથી તેને કોઈક વાર ખેદ થઈ આવતો. એ ખેદ દૂર કરવાને માટે એણે 'દ્વત્તિંશાકાર' નામનું એક વ્રત કરવા માંડ્યું. એ વ્રત કરનારને આ માનવી કાયાની બત્રીસ પ્રકારની અવસ્થાનું વારંવાર સ્મરણ કરવાનો નિયમ હતો. એકાંતમાં બેસીને એ સ્મરણ કરતી કે, શરીર કેશ, નખ, દાંત, ચામડી, હાડકાં વગેરે વગેરેનું બનેલું છે; એમાંથી લોહી, થૂંક, પરૂ, મળ, મૂત્ર વગેરે ગંદા સૂગ ચડે એવા પદાર્થો નીકળે છે, વગેરે વગેરે. એ પ્રમાણે વિચાર કર્યાથી શરીર પ્રત્યેનો મોહ છૂટી જતો અને વૈરાગ્યનો ઉદય થઈ, ચિત્તમાં જાગૃતિ આવતી. એ વ્રતથી સોણાના હૃદયનું શલ્ય દૂર થયું.

એ વ્રતની ખાતર એણે ઘણાં જાગરણ કીધાં. હવે લોકોએ એને 'બહુપુત્રિકા' કહેવું છોડી દીધું અને 'આરબ્ધવીર્યા' નામથી બોલાવવાનું આરંભ કર્યું. એક ક્ષણની ફુરસદ મળતી તો એમાં પણ એ પોતાનું વ્રત આદરતી. એક વાર ભિક્ષુણીઓ કામ પ્રસંગે બહાર જતી હતી, ત્યારે સોણાને પાણી ઊનું કરવાનું કામ સોંપતી ગઇ. એ કામને સારૂ રસોડામાં જતી વખતે પણ તેણે પોતાનું નિત્યકર્મ છોડયું નહિ. આધ્યાત્મિક માર્ગમાં પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી રહી હતી, એટલામાં બુદ્ધદેવે એક ગાથા ગાઈ કે, "ઉત્તમ ધર્મ પાળ્યા વગર સો વર્ષ સુધી જાગ્યા કરવું, તેના કરતાં ઉત્તમ ધર્મને ઓળખીને એક ક્ષણ જાગવું એ વધારે સારૂં છે." સોણાએ દિવ્યજ્ઞાન દ્વારા એ ગાથા સાંભળી. ઉનામણામાં પાણી ગરમ કરવાનું કામ એને ઠેકાણે રહ્યું અને એના હૃદયમાં એ ગાથા સાંભળતાંવારજ એવું પરિવર્તન થયું કે, એ અર્હંત્-પદને પ્રાપ્ત થઇ. અર્હંત્પદની તો પ્રાપ્તિ થઇ પણ ભિક્ષુણીઓ પાછી આવતાં વઢશે એની એને ચિંતા થવા લાગી. થયું પણ એમજ. થોડી વારમાં ભિક્ષુણીઓ પાછી ફરી અને પાણી ગરમ નહિ મળવાથી સોણાને ઠપકો આપ્યો. સોણાએ શાંતપણે ઉત્તર આપ્યો: "બહેન! તમારે અગ્નિની સાથે શું કામ છે. નહાવાની ઇચ્છા હોય તો બેસો હું ઊનું પાણી તમારે માટે લાવું છું." એમ કહીને એ ચૂલા પાસે ગઇ અને પાણીમાં હાથ ઘાલી જુએ છે, તો ખખળતું પાણી તૈયાર હતું. એક ઘડામાં પાણી કાઢયું, પણ એટલામાં જુએ છે તો ઉનામણો ફરીથી ભરાઈ ગયો છે. કેવો ચમત્કાર! સંઘમાં બધાને ખાતરી થઇ ગઇ કે સોણા અર્હંત્-પદને પામી ગઇ છે. તેમણે નમ્રપણે સોણાની પાસે ક્ષમા માગી.

બુદ્ધદેવે તેની યોગ્યતાનુસાર 'વીર્યવતી ભિક્ષુણી'ઓના વર્ગમાં તેને ઉચ્ચ સ્થાને મૂકી.

એકાંત ધર્મસાધનાના બળે સોણાએ ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કર્યું અને જન્મમરણના ફેરામાંથી સદાને માટે બચી ગઇ.

६३–भद्रा कुंडलकेशा

એના ગૂંચળાદાર સુંદર કેશને લીધે એ ભદ્રા કુંડલકેશા કહેવાતી હતી. એક વખત એ જૈનધર્મ પાળતી હતી તેથી એનું બીજું નામ 'પુરાણુ નિગ્રંથી' પણ છે.

એના જીવનચરિત્રમાં કાંઈક વિચિત્રતા છે. એનો જન્મ રાજગૃહ નગરમાં એક ધનવાન વણિકને ઘેર થયો હતો. યુવાવસ્થાને પ્રાપ્ત થતાં વણિકકન્યા ભદ્રા પોતાના પુરોહિતના પુત્ર સાર્થકના ઉપર મોહી પડી. પરંતુ તેના કમનસીબે બ્રાહ્મણપુત્ર સાર્થક ખરાબ ચાલચલણનો હતો. એક દિવસે ચોરી કરવાના અપરાધ સારૂ રાજા તરફથી તેને એવી સજા કરવામાં આવી કે, એને સિંહના પાંજરામાં પૂરીને સિંહ પાસે ફાડી ખવરાવવો. ઘાતક સિપાઇઓ તેને વધ્યભૂમિ તરફ લઈ જતા હતા, એવામાં ભદ્રાની દૃષ્ટિ તેના ઉપર પડી અને તેણે પોતાના પ્રેમની વાત પિતાને જણાવી. તેના ધનવાન પિતાએ રાજ્યના અમલદારોને પુષ્કળ લાંચ આપીને સાર્થકની સજા માફ કરાવી અને તેનું લગ્ન પોતાની પુત્રી સાથે કર્યું.

સાર્થક કુચરિત્ર હતો. ભદ્રાનાં ઘરેણાંની ચોરી કરવાના ઇરાદાથી તેણે એક વખત કપટપૂર્વક કહ્યું કે, "વહાલિ ! એક વેળા મારા ઉપર મોટી આફત આવી પડી હતી. તે વખતે મેં પર્વતના શિખર ઉપર વસનારા એક દેવતાની માનતા માની હતી કે, હું સજોડે આપનાં દર્શન કરવા આવીશ; માટે તું સુંદર વસ્ત્રાલંકાર પહેરીને મારી સાથે ચાલ. આપણે પર્વતના શિખર ઉપર જઇને દેવતાને પગે લાગી આવીએ." બન્ને જણાં પર્વત ઉપર ચડયાં, પછી ભદ્રાને જ્યારે ખબર પડી કે સ્વામી તો તેને વસ્ત્રલોચન કરીને મારી નાખવા માગે છે, ત્યારે તેણે કહ્યું: "સ્વામીનાથ ! આ અલં-

કાર તમારા છે, આ જીવન પણ તમારૂં છે, મારો વધ શું કામ કરો છો ? તથા અલંકાર લઈને નાસી જવાનો ઇરાદો શું કામ રાખો છો ? ” પરંતુ દુષ્ટ સાર્થકના પથ્થર જેવા સખ્ત હૃદય ઉપર તેની કાંઇ અસર થઇ નહિ. તેણે પોતાનો વિચાર બદલ્યો નહિ. ત્યારે ભદ્રાએ પોતાનો જીવ બચાવવા સારૂ બીજી એક યુક્તિ શોધી કાઢી. તેણે કહ્યું: “ પ્રાણનાથ ! મને મારીજ નાખવી છે, તો મારી એક વિનતિ સ્વીકારો. મને છેલ્લી વખત પ્રેમપૂર્વક આપને આલિંગન આપવા દો. ” સાર્થકે તેનો સ્વીકાર કર્યો અને આલિંગન સારૂ હાથ પહોળા કર્યા એટલે ભદ્રાએ તે દુષ્ટને ધક્કો મારીને પર્વત ઉપરથી ગબડાવી મૂક્યો. સાર્થક નીચે પડ્યો એટલે એ પર્વતમાં વસતા દેવતાએ ભદ્રાની સમયસૂચકતાની ઘણી પ્રશંસા કરી. એ પ્રસંગને લઇને ટીકાકાર ધર્મપાલ લખે છે કે, “ પુરુષ શું બધી જગ્યાએ પંડિતાઈ બતાવી શકે છે ? રમણી પણ કામ પડચે વિચક્ષણ પંડિતાઇ બતાવી શકે છે.”

ત્યાર પછી ભદ્રાએ વિચાર્યું કે, “ મારે હવે ઘેર પાછાં જવું એ મિથ્યા છે. હું અહીંથીજ સંસારનો ત્યાગ કરીશ.” એ ઉદ્દેશથી એ જૈનોના નિર્ગ્રંથ સંપ્રદાયમાં સામિલ થઈને ભિક્ષુણી બની. ત્યાંની સાધ્વીઓએ તેને પૂછ્યું: “ તું કયી શ્રેણીમાં દીક્ષા લેવા માગે છે ?” એણે કહ્યું: “ સૌથી ઊંચા પ્રકારની. ” ત્યાર પછી તેમણે કાંસકા વતી તેના સુંદર વાળ કાપી નાખીને દીક્ષા આપી. પરંતુ પાછા જયારે તેના વાળ ઊગ્યા ત્યારે ગૂંચળાંવાળા જણાયા. તેથી તેઓએ તેનું નામ કુંડલકેશા પાડયું. સાધ્વીઓના આશ્રમમાં રહીને ભદ્રાએ જૈનધર્મશાસ્ત્રનું પૂરેપૂરૂં જ્ઞાન મેળવ્યું, પરંતુ એથી તેને સંતોષ ન થયો, એટલે તેમની સંગત છોડીને એ બહાર નીકળી પડી. શાસ્ત્રાર્થ કરવાની તેનામાં અદ્ભુત શક્તિ આવી હતી. રસ્તામાં જે જે વિદ્વાન પંડિતો મળ્યા તેમની સાથે ધર્મ સંબંધી વાદવિવાદ કરવા લાગી; પરંતુ એની શંકાઓનું સમાધાન કરે એવો કોઇ પણ પંડિત તેને મળ્યો નહિ. ત્યાર પછી તે એવું કરવા લાગી કે જે ગામમાં જાય તે ગામની ભાગોળ આગળ રેતીનો ઢગલો કરીને એમાં એક છોડવો દાટતી અને ગામનાં છોકરાંઓને કહેતી કે, “ તમે અહીંયાં રમ્યા કરજો અને કોઇ શાસ્ત્રી, પંડિત કે સંન્યાસી મારી સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવાની ઇચ્છા બતાવે તો એને આ છોડવાને પગ તળે કચરી નાખવાનું કહેજો.”

એમ કહીને એ ગામમાં ધર્મપ્રચાર સારૂ જતી અને આઠ દહાડા પછી ગામની ભાગોળે આવીને જોતી અને પોતાના છોડને સહી-સલામત દેખીને એને ઉપાડી લઈને આગળ પ્રવાસ કરવા લાગતી.

એક દિવસ ભગવાન બુદ્ધદેવનો શિષ્ય સારિપુત્ત ત્યાં આગળ થઈને જતો હતો. તેના દીઠામાં એ ઢગલો અને પુષ્પનો છોડ આવ્યો. તેણે છોકરાંઓ પાસેથી સર્વ વૃત્તાંત જાણી લઈને કહ્યું: “ આ છોડને ચગદી નાખો.” સાંજે ભદ્રાએ આવીને જોયું તો છોડ ચગદાઈ ગયો છે, એટલે તે સારિપુત્તની પાસે જઈને પૂછવા લાગી: “ આપ મારી સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવા તૈયાર છો ? ” સારિપુત્તે હા કહી, એટલે ભદ્રા શ્રાવસ્તી નગરીમાં જઈને અનેક વિદ્વાનોને પોતાનો અને બૌદ્ધ સાધુનો વાદવિવાદ સાંભળવા સારૂ તેડી લાવી. ભદ્રાએ પૂછ્યું: “ મહારાજ ! પહેલાં પ્રશ્ન કોણ કરશે ? આપ કે હું ? ” સારિપુત્તે ઉત્તર આપ્યો: “ સાધ્વિ ! પહેલાં તમેજ પ્રશ્ન કરો. પછીથી હું પ્રશ્ન કરીશ.” ભદ્રાએ અનેક પ્રશ્નો કર્યા. તેના ઉત્તર સારિપુત્તે સંતોષકારક આપ્યા, એટલે ભદ્રાને શાંત થવું પડ્યું. છેવટે સારિપુત્તે કહ્યું: “ ભદ્રા ! તમે ઘણા પ્રશ્ન કર્યા, હવે મને એકજ પ્રશ્ન પૂછવાની રજા આપશો ? ” ભદ્રાએ સંમતિ દર્શાવી એટલે સારિપુત્તે પૂછ્યું: “ एकम नाम किम् । જેને આપણે એક કહીએ છીએ તે શું છે ? ” આ સાદા પરંતુ ગહન પ્રશ્નનો ઉત્તર ભદ્રાથી દેવાઇ શકાયો નહિ. તે ગભરાઇ ગઇ અને કહેવા લાગી: “ ભગવન્ ! મને ખબર નથી ” એ ઉપરથી બૌદ્ધ સાધુએ કહ્યું: “ તને આ વાતની ખબર નથી તો તું બીજું શું જાણતી હોઇશ ? ” એમ કહીને તેને પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો. ભદ્રા એ સાધુ-ને ચરણે પડીને કહેવા લાગી: “ ભગવાનને શરણે આવું છું ” સાધુ સારિપુત્તે કહ્યું: “ ભદ્રા ! મારે શરણે ન આવશો. મનુષ્યો અને દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહાપૂજ્ય અમારા ગુરુ ભગવાન બુદ્ધદેવ છે તેને શરણે જાઓ.” ભદ્રાએ તેની સલાહ પ્રમાણે બુદ્ધ-દેવ પાસે જઈને ધર્મોપદેશ ગ્રહણ કર્યો અને ઘણા થોડા સમય-માં તેણે અર્હત્પદ પ્રાપ્ત કર્યું. થેરીગાથામાં ૧૦૭ થી ૧૧૧ સુધીના શ્લોક તેના રચેલા છે.

६४–पटाचारा

પટાચારા એક ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ રમણી છે. બૌદ્ધધર્મમાં ભિક્ષુણી બનતાં પહેલાં એનું નામ શું હતું, તે જાણવામાં આવ્યું નથી. શ્રાવસ્તી નગરીમાં એક શેઠિયાના ઘરમાં તેનો જન્મ થયો હતો. પટાચારા જ્યારે યૌવનને પ્રાપ્ત થઇ ત્યારે તેનાં માતપિતાએ પોતાની ન્યાતના એક ધનવાન વણિકના પુત્ર સાથે તેનું લગ્ન કરવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ પટાચારા તો એ પહેલાં બીજી ન્યાતના એક યુવક સાથે પ્રેમસૂત્રથી બંધાઇ ચૂકી હતી, એટલે તેણે પિતાની ઇચ્છા મુજબ એ ધનવાન વણિકપુત્ર સાથે વિવાહ કરવાની ના કહી. એ વખતમાં નાતજાતનાં બંધનો હાલના જેટલાં દૃઢ નહોતાં; તોપણ પોતાની કન્યા પોતાનીજ ન્યાતના એક તવંગર જુવાનને પરણવાને બદલે પરન્યાતના ગરીબ યુવક સાથે લગ્ન કરે એ વાત પટાચારાનાં માતપિતાને પસંદ પડી નહિ. તેમણે પટાચારાના વિચારને અનુમતિ આપી નહિ, એટલુંજ નહિ પણ એને સખ્ત ઠપકો આપ્યો.

પટાચારાએ જ્યારે જોયું કે માતપિતા મારી પોતાની ઇચ્છાનુસાર લગ્ન નહિજ થવા દે, ત્યારે તે એક દિવસ ગુપ્ત રીતે પોતાના મનપસંદ સ્વામીને લઇને પલાયન કરી ગઈ. તે દંપતી દૂર દેશાવરમાં જઇને વસ્યાં અને વિધિપૂર્વક લગ્ન કરીને સુખપૂર્વક જીવન વ્યતીત કરવા લાગ્યાં. એ દૂર દેશાવરમાં પટાચારાને બે પુત્રસંતાન જન્મ્યાં. માતપિતાનો ત્યાગ કરીને પટાચારા ચાલી આવી હતી; છતાં પણ માતપિતા ઉપરનો તેનો સ્નેહ ઓછો થયો નહોતો. ઘણા લાંબા સમય સુધી વહાલાં માબાપથી વિખૂટી રહેવાને લીધે તેને હવે દેશમાં જવાની ઇચ્છા થઈ. તેણે પતિને પોતાની ઇચ્છા જણાવી. પતિએ તેની ઇચ્છાને માન આપીને દેશમાં પાછા જવાનો સંકલ્પ કર્યો. પતિ અને બે પુત્રને લઇને પટા-

ચારા દેશમાં આવતી હતી, એટલામાં એક દુર્ઘટના બની. પટાચારાના પ્રિય પતિને રસ્તામાં સર્પે દંશ દીધો અને રસ્તામાંજ તેનો પ્રાણ છૂટી ગયો. પટાચારાના બન્ને પુત્ર હજુ દૂધપીતાં બાળક હતાં. અભાગિની પટાચારા એ મહાકષ્ટ સહન કરીને કરુણાજનક વિલાપ કરતી કરતી પુત્રોની સાથે રસ્તો કાપવા લાગી; પરંતુ તેના ઉપર બીજી વધારે મોટી આફત આવી પડી. પોતાના નાના બાળકને એક ઝાડ તળે સુવાડીને પટાચારા કાંઇ કામ સારૂ જરા દૂર ગઈ એટલામાં એક જંગલી પક્ષી આવીને એ બાળકને લઇને ઊડી ગયું. આટલું દુઃખ પણ પૂરતું ન હોય તેમ તેના ઉપર એક વધારે વિપત્તિ આવી પડી. તેનો બીજો પુત્ર–તેના જીવનનો એક માત્ર આધાર–તે પણ નદી ઊતરતી વખતે પાણીના પ્રવાહમાં તણાઇ જઇને મરણ પામ્યો.

પટાચારાના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. એ ગાંડી થઇ ગઇ. છેલ્લી દુર્ઘટના જે સ્થળે બની હતી તે સ્થાન શ્રાવસ્તી નગરથી ઘણે દૂર નહોતું. ગમે તે પ્રકારે એક વાર શ્રાવસ્તી નગરમાં જઇને માતપિતાનાં દર્શન કરવાની તેને ઇચ્છા થઇ; પરંતુ નસીબ ચાર ડગલાં આગળજ ચાલતું હતું. શ્રાવસ્તી નગરમાં ગયા પછી પટાચારાને ખબર પડી કે તેનાં માતપિતા એક દિવસ વંટોળિયામાં ઘર તૂટી પડવાથી, ઘરની નીચે ચગદાઇ જઇને મરણ પામ્યાં છે.આ સમાચાર સાંભળતાંવારજ પટાચારાના હોશકોશ બિલકુલ ઊડી ગયા. એ ખરેખરી ઉન્માદિની થઇને આખા શહેરમાં ફરીને જોરથી પોતાના દુઃખની કહાણી ગાવા લાગી:—

> उभो पुत्रा कालंकता पंथे मह्यं पति मतो ।
> माता पिता च भ्राता च एकचित कस्मिन्डइयरे ॥

એ સમયમાં ભગવાન બુદ્ધદેવ શ્રાવસ્તી નગરીમાં વાસ કરતા હતા. તેમના મહિમાની તથા તેમના નવા ધર્મની કથા ચારે તરફ પ્રસરી ગઇ હતી. શોકાતુર રમણી પટાચારા પોતાની શોક–કથા કહેતી કહેતી અશ્રુધારાથી તેમનાં ચરણારવિંદ પ્રક્ષાલન કરતી બુદ્ધ ભગવાનના ચરણમાં જઇને પડી. કેવળ પટાચારાજ નહિ પણ બીજાં પણ અસંખ્ય દુઃખી સ્ત્રીપુરુષો આશ્વાસન લેવાને તથા ધર્મોપદેશદ્વારા શોકસંતપ્ત હૃદયને શીતળ કરવા માટે બુદ્ધદેવ પાસે જતાં. બુદ્ધદેવના પવિત્ર ચરિત્ર તથા મનુષ્યો ઉપરની કરુણાએ સર્વેનાં ચિત્તને તેમની તરફ આકૃષ્ટ કર્યાં હતાં.

પટાચારા જ્યારે બુદ્ધ દેવની પાસે ગઈ ત્યારે દયાળુ બુદ્ધદેવે મીઠાં વચનોથી તેનો સત્કાર કર્યો અને તેને એવો અમૂલ્ય મધુર ઉપદેશ આપ્યો કે એ પોતાનું સઘળું દુઃખ એકદમ વીસરી ગઈ. એ ઉપદેશમાંનું એક વચન ' ધમ્મપદ ' ગ્રંથમાં સમાયલું છે. ' જન્મ અને મૃત્યુ જોયા વગર સો વર્ષ સુધી જીવવા કરતાં તેનું ખરૂં રહસ્ય સમજીને એક દિવસ પણ જીવન ધારણ કર્યું હોય તો તેનું ફળ અધિક છે. '

પટાચારા હવે સંસારત્યાગી ' થેરી ' ભિક્ષુણી બની. જનસમાજની સેવા કરવામાં તથા તેમને ધર્મોપદેશ આપવામાં તેણે પોતાનું જીવન સમર્પણ કર્યું. સેંકડો શોકાતુર રમણીઓ પટાચારા પાસે ઉપદેશ સાંભળવા આવતી, તેના ઉપદેશ અને દિલાસાથી તેઓ થોડા સમયમાંજ પોતાનું દુઃખ વીસરી જતી અને પટાચારાનું શિષ્યત્વ ગ્રહણ કરતી. પિટક ગ્રંથ વાંચતાં જણાઈ આવે છે કે એક વખત પાંચસો સ્ત્રીઓની સભામાં પટાચારાએ એવો સરસ ધર્મોપદેશ આપ્યો હતો કે એ સ્ત્રીઓએ બુદ્ધદેવના નવા ધર્મની દીક્ષા લીધી હતી. પોતાના વ્યાખ્યાનદ્વારા એકજ સાથે આટલી મોટી સંખ્યા ઉપર આવી ગંભીર અસર કરવાનું સદ્ભાગ્ય માત્ર થોડાજ પુરુષ વક્તાઓને પ્રાપ્ત થયું હશે. કોઈ પણ દેશના ધર્મસમાજના ઈતિહાસમાં બૌદ્ધધર્મમાં દીક્ષા પામેલી ' થેરી ' (સ્થવિરા અર્થાત જ્ઞાનવૃદ્ધ) ભિક્ષુણીઓના જેટલી પ્રભાવશાળી રમણીઓની કથા વાંચવામાં આવતી નથી.

' થેરીગાથા ' નામના પુસ્તકમાં પટાચારાની સરળ પ્રાકૃત ભાષામાં રચેલી અનેક ગાથાઓનો સંગ્રહ છે. અઢીહજાર વર્ષ પૂર્વે ભારતવર્ષની સ્ત્રીઓ કેવી સરસ રચના કરી શકતી હતી તેનું ભાન એ ગાથાઓ વાંચવાથી થાય છે. એ ગ્રંથમાં પટાચારાના જેવી બીજી પણ ૭૨ ' થેરી 'ઓની રચેલી ગાથા છે.

એક વખત જેતવનના વિહારમાં ઉત્સવ શરૂ થયો. બુદ્ધદેવે આસન ઉપર બિરાજીને ભિક્ષુણીઓને યોગ્યતાનુસાર પદવી આપવા માંડી. પટાચારાનો વારો આવ્યો ત્યારે **વિનયધરા** ભિક્ષુણીઓમાં તેને અગ્રસ્થાન આપ્યું.

ઉત્તમ ધર્મકથાકાર તથા સંઘનાયિકા તરીકે પટાચારાની ખ્યાતિ સર્વત્ર પ્રસરી ગઈ હતી.

૬૫—ચંદા

એક અત્યંત દરિદ્ર બ્રાહ્મણના ઘરમાં તેનો જન્મ થયો હતો. એક વખત એના ગામમાં કોઈ ચેપી રોગ પ્રસર્યો અને તેનાથી તેના માતપિતા વગેરે સર્વ સગાંસંબંધી મરણ પામ્યાં. ચંદા પાસે ઉદરનિર્વાહનું બીજું કોઇ સાધન નહિ હોવાથી, તેણે ભિક્ષાવૃત્તિનો આશ્રય લીધો. એક દિવસ પરમ સાધ્વી પટાચારા ભોજન કરીને પોતાની શિષ્યાઓ સહિત બેઠી હતી, ત્યાં ચંદા આવીને ઊભી. તેની કંગાલ અવસ્થા જોઇને પટાચારાની શિષ્યાઓને દયા ઉપજી અને તેમણે પોતાના ભાગમાંથી બચેલું ભોજન તેને આપ્યું. તેમના આવા પરોપકારી આચરણથી ચંદા ઘણી પ્રસન્ન થઇ અને તેમને વિનયપૂર્વક નમસ્કાર કરીને તેમની પાસે એક કોરાણે જઈને બેઠી.

એ વખતે થેરીઓમાં શાસ્ત્રસંબંધી ચર્ચા ચાલી રહી હતી. ચંદાને ધર્મશાસ્ત્રની વાતમાં ઘણો રસ પડ્યો. તેને પણ જીવન-મરણના ફેરામાંથી છૂટવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ અને એ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાના ઇરાદાથી સંસારનો ત્યાગ કરીને તેણે ભિક્ષુણી વ્રતને અંગીકાર કર્યું. પટાચારા જેવી વિદુષી અને પરમ જ્ઞાની સાધ્વીના રાતદિવસના સમાગમથી તથા તેના અમૃતમય ઉપદેશથી ચંદાને થોડા સમયમાં અંતર્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું અને ત્યાર પછી યથાર્થ સમયે તે અર્હત્પદને પામી.

'થેરીગાથા'માંના ૧૨૨ થી ૧૨૬ સુધીના શ્લોકો ચંદાના રચેલા છે.

૬૬–વાશિષ્ઠી

વૈશાલી નગરમાં એક ધનાઢ્ય અને વૈભવશાળી બ્રાહ્મણકુટુંબમાં તેનો જન્મ થયો હતો. પોતાનાજ જેવા ધનવાન અને પ્રતિષ્ઠાવાન કુળના એક યુવક સાથે તેનું લગ્ન કરવામાં આવ્યું હતું. વાશિષ્ઠીને પતિ ઉપર ઘણો પ્રેમ હતો. બંનેનો સંસાર ઘણા સંપમાં સુખપૂર્વક ચાલતો હતો. થોડા સમયમાં વાશિષ્ઠીએ એક સુંદર સુકુમાર પુત્રને જન્મ આપ્યો. હવે એ દંપતીના સુખનો પાર રહ્યો નહિ; પરંતુ વિધાતાની કળા વિચિત્ર છે. એ પ્રેમી દંપતીના નેત્રમણિ સમાન એ બાળક ચાલવા યોગ્ય થયો તે સમયે વિકરાળ કાળનો ગ્રાસ થયો. એના મૃત્યુથી માતપિતા બંનેને દારુણ શોક થયો.

સગાંવહાલાંઓ વાશિષ્ઠીના પતિને આશ્વાસન આપવામાં રોકાયાં હતાં તેવામાં લાગ સાધીને વાશિષ્ઠી ઘરબારનો ત્યાગ કરીને અરણ્યમાં નીકળી પડી. ફરતી ફરતી એ મિથિલા નગરીમાં આવી પહોંચી અને ત્યાં આગળ મહાસંયમી, પૂજ્યપાદ ભગવાન બુદ્ધદેવનાં તેને દર્શન થયાં. તેમના દર્શનમાત્રથી તેનો શોક જતો રહ્યો અને અંતઃશાંતિને સારૂ તેણે ભગવાન પાસે ઉપદેશ માગ્યો તથા ભિક્ષુણીસંઘમાં દાખલ થવાની ઇચ્છા દર્શાવી. ભગવાન બુદ્ધદેવે તેને ભિક્ષુણીસંઘમાં દાખલ કરી તથા આવશ્યક સંસ્કારપૂર્વક તેને દીક્ષા આપી. સ્વયં બુદ્ધદેવને મુખેથી ધર્મનું રહસ્ય શીખ્યાથી વાશિષ્ઠી ઘણા થોડા સમયમાં અર્હત્પદને પામી ગઇ.

થેરીગાથામાં ૧૩૩થી ૧૩૮ સુધીના શ્લોકમાં તેણે પોતાનું આત્મચરિત્ર વર્ણવ્યું છે.

६७–अनोपमा (अनुपमा)

એનો જન્મ સાકેત નગરમાં એક શેઠને ત્યાં થયો હતો. એના અનુપમ રૂપલાવણ્યને લીધે લોકો તેને અનુપમા કહેતા. તેના સૌંદર્યથી મુગ્ધ થઇને અનેક રાજકુમારો, પ્રધાનપુત્રો તથા શેઠિયાઓ તેના હાથની માગણી કરતા. અનોપમાના પિતાને તેઓ અનેક પ્રકારની લાલચો બતાવતા. અનોપમાએ એક દિવસ પિતાને કહ્યું કે, "હું સર્વશ્રેષ્ઠ પાત્રને વરીશ." ત્યાર પછી એણે બુદ્ધ ભગવાનના ચરણકમળનો આશ્રય લીધો. બુદ્ધ ભગવાને તેને ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો અને અંતર્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાને માટે જે સાધન કરવાનું હતું તે સમજાવ્યું. ત્યાર પછી બુદ્ધ ભગવાનની આજ્ઞાથી તેણે થેરીપદ સ્વીકાર્યું. ભિક્ષુણી થયા પછી સાતમે દિવસે તેણે અર્હંતપદ પ્રાપ્ત કર્યું.

થેરીગાથામાં ૧૫૧ થી ૧૫૬ સુધીના શ્લોક તેના રચેલા છે.

६८–उत्तरा (बीजी)

એનો જન્મ શ્રાવસ્તી નગરીમાં એક ક્ષત્રિય કુટુંબમાં થયો હતો. યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછી પટાચારાના ઉપદેશથી તેણે ભિક્ષુણીવ્રત ધારણ કર્યું હતું. એક દિવસ પટાચારાએ શીખવેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે ધ્યાન ધરવા સારૂ એ એકાંત સ્થળમાં જઇને આસન વાળીને બેઠી તથા સંકલ્પ કર્યો કે, "જ્યાંસુધી મારા હૃદયને બધી જાતના આસવોના અધિકારમાંથી મુક્ત નહિ કરૂં, ત્યાંસુધી હું અહીંથી ઊઠીશ નહિ." એ પ્રમાણે દૃઢ સંકલ્પ કરીને તેણે ધ્યાન ધર્યું અને થોડા સમયમાં અર્હંતપદ પ્રાપ્ત કર્યું. થેરીગાથામાં ૧૭૫ થી ૧૮૧ સુધીના શ્લોક તેના રચેલા છે.

૬૧—ગુપ્તા

એનો જન્મ શ્રાવસ્તી નગરીમાં બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો હતો. કુમારી અવસ્થામાંજ તેણે માતપિતાની સંમતિથી સંસારત્યાગ કરીને થેરીવ્રત અંગીકાર કર્યું હતું.

યુવાવસ્થાના પ્રભાવને લીધે એકદમ તેનું મન સંયમમાં આવ્યું નહિ. સંસારના ભોગવૈભવ જોઇને તેનું ચિત્ત એ તરફ આકર્ષાતું. એવે સમયે બુદ્ધ ભગવાને તેને દર્શન આપીને કહ્યું કે, "હે ગુપ્તે! પુત્રપુત્રીવગેરેના સુખની આશાનો ત્યાગ કરીને કુમારી દશામાંજ તેં સંન્યસ્ત ગ્રહણ કર્યું છે. પરમ તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવાને સારૂ હવે તારે સાધના કરવી જોઇએ અને ચિત્તને વશ રાખવું જોઇએ. મનુષ્યોના પ્રલોભનમાં ફસાઇ પડ્યાથી તારે સેંકડો વખત જન્મમરણના ફેરામાં પડવું પડશે; માટે કામનો નાશ કરીને, આત્મા ઉપર વિજય મેળવીને સદાચરણપૂર્વક ચાલ. જીવનનાં અસાર કર્મોનો ત્યાગ કરીને દુઃખ ઉપર વિજય મેળવ. હે ભિક્ષુણિ! સંસારની આસક્તિનાં બધાં બંધનોને તોડી નાખ. રાગ, દ્વેષ, માન, અપમાન, અવિદ્યા અને ઉદ્ધતાઇનો ચિત્તમાંથી સમૂળગો નાશ કર; એટલે દુઃખ તને પીડા આપી શકશે નહિ. જીવનનું રહસ્ય જાણીને તું પુનર્જન્મની ઉપાધિમાંથી મુક્ત થા."

બુદ્ધ ભગવાનના આ સુમધુર ઉપદેશની તેના ઉપર ઘણી પ્રબળ અસર થઇ. તરતજ તેણે અર્હત્પદ પ્રાપ્ત કર્યું.

થેરીગાથામાં ૧૬૩ થી ૧૬૮ સુધીના શ્લોક તેના રચેલા છે.

૭૦—विजया

રાજગૃહ નગરમાં કોઇ ક્ષત્રિયને ઘેર તેનો જન્મ થયો હતો. મોટી થયા પછી રાજરાણી ખેમા સાથે તેનાં બહેનપણાં બંધાયાં. ખેમાએ જ્યારે સંસારનો ત્યાગ કરીને થેરીપદ ગ્રહણ કર્યું, ત્યારે વિજયાને વિચાર આવ્યો કે, "મારી સખી રાજવૈભવ છોડીને ભિક્ષુણી બની શકે, તો હું પણ એમ શા માટે ન કરૂં ? અનેક દુઃખોથી ભરેલા આ સંસારમાં શા સારૂ પડી રહું ?" એમ વિચારીને એ પણ થેરી બની. ખેમાએ એને ધર્મનું તથા ભિક્ષુણીઓનાં કર્મોનું શિક્ષણ આપ્યું. એ પ્રમાણે ચાલ્યાથી તથા એકાગ્રચિત્તે અભ્યાસ કર્યાથી એ અર્હંતપદને પામી હતી.

થેરીગાથામાં ૧૬૪ થી ૧૭૪ મા શ્લોક સુધીની રચના એની છે. એમાં એ પોતાનો ધાર્મિક અનુભવ વર્ણવે છે કે, "મનની શાંતિ અને વિચારો ઉપર કાબૂ મેળવવા સારૂ હું મારો એકાંતવાસ છોડીને બહાર આવી અને ખેતરેખેતર ફરી. ત્યાર પછી હું ભિક્ષુણી ખેમાની પાસે ગઇ અને તેની આગળ મારા ચિત્તને ડામાડોળ કરી મૂકનારી શંકાઓ જણાવી. તેમની પાસેથી હું દુઃખનું કારણ સમજી અને ધર્મ શીખી; વળી શ્રેષ્ઠ તત્ત્વો તથા ઇંદ્રિય ને બલનું નિદાન જાણ્યું. ધર્મના આઠ માર્ગ અને બુદ્ધની આજ્ઞાઓ પણ શીખી. ભિક્ષુણીની આજ્ઞા માનીને સાધનામાં ચિત્ત પરોવ્યું. રાત્રીને પહેલે પહોરેજ પૂર્વજન્મનાં સ્મરણો ઉદય થઇ આવ્યાં અને રાત્રીના બીજા પહોરમાં દિવ્ય ચક્ષુ પ્રાપ્ત થયાં. ત્રીજે પહોરે આ ચિત્તમાંથી અંધકારનો નાશ થઇ ગયો. આ પ્રમાણે મનમાં સુખ અને શાંતિ પ્રાપ્ત કરીને ઊંડી સાધનામાં હું સાત દિવસ સુધી બેઠી. સાતમે દિવસે મારો અંધકાર ચાલ્યો ગયો."

૭૧—ચાલા

મગધ દેશના નાલક નામના ગામમાં એનો જન્મ થયો હતો. એની માતાનું નામ સુરૂપસારી હતું. બ્રાહ્મણી સુરૂપસારીનો પુત્ર સારીપુત્ત હતો. સારીપુત્તે સંસાર ત્યાગીને પોતાના જ્ઞાનને લીધે થેર—સાધુ તરીકે ઘણીજ ખ્યાતિ મેળવી હતી. બુદ્ધભગવાનના આગેવાન શિષ્યોમાં તેની ગણતરી હતી. મોટાભાઇએ સંસાર ત્યજીને બૌદ્ધધર્મનો સ્વીકાર કર્યો, ત્યારે ચાલા અને તેની બીજી બે બહેનોએ વિચાર કર્યો કે, "મોટાભાઈ જેવા જ્ઞાની અને વિચારશીલ પુરુષે જે ધર્મ અને આશ્રમનો સ્વીકાર કર્યો છે, તેમાં અવશ્ય કાંઈ ઉત્તમ તત્ત્વ હોવું જોઇએ. એ ધર્મ અસાધારણ હોવો જોઇએ. અમે પણ ભાઇનુંજ અનુસરણ કરીશું." એમ વિચારીને એ ત્રણે બહેનોએ સંસારનો ત્યાગ કરીને થેરીવ્રત અંગીકાર કર્યું. તેમની યુવાવસ્થા અને સૌંદર્યને જોઇને 'મારે' તેમને લલચાવવા અને સંસારની જાળમાં ફસાવવાને ઘણો યત્ન કર્યો. મારની સાથેનો પોતાનો વાર્તાલાપ થેરીગાથામાં ચાલાએ વર્ણવ્યો છે.

સાધુપંથને અનુસરી, ઇંદ્રિયદમન કરી, શાંતપદ અને સંયમનું સુખ પ્રાપ્ત કરી એ ભિક્ષુણી જગતનાં દુઃખોને ત્યજીને બેઠી હતી; એવામાં મારે આવીને તેને પ્રશ્ન કર્યો: "શા ઉદ્દેશથી શિર મૂંડાવ્યું છે અને ચીર ધારણ કર્યું છે? શ્રમણીના જેવો વેશ શા સારૂ ધારણ કર્યો છે? પાખંડીઓના દળમાં તું શા સારૂ દાખલ થઇ છે? કયું ફળ મેળવવાની તારી આશા છે?"

ચાલાએ ઉત્તર આપ્યો: "પાખંડી તો એ છે કે, જેઓ જ્ઞાનદૃષ્ટિહીન છે, ધર્મનું તત્ત્વ જાણતા નથી અને મૂર્ખ છે. શાક્ય કુળમાં જન્મેલા નરશ્રેષ્ઠે મને ઉપદેશ આપીને બધી બાબતોનું

શિક્ષણ આપ્યું છે. દુઃખનું કારણ તથા દુઃખ શાથી જાય છે, તે હું શીખી છું. આર્યોના ધર્મનાં આઠ અંગનું શિક્ષણ પણ મેં મેળવ્યું છે. એ ગુરુદેવની વાણીને અનુસરીને હું જગતમાં વિચરણ કરૂં છું. તથાગતની સેવા કર્યાથી મેં ત્રિવિદ્યાને પ્રાપ્ત કરી છે. મારી ભોગની તૃષ્ણા મરી ગઇ છે; અંધકાર ચાલ્યો ગયો છે. હે માર ! તું અહીંયાં હણાયો છે. ચાલ્યો જા."

૭૨–વડ્ઢમાતા

એ એક ગુર્જર ભગિની હતી. એનો જન્મ નર્મદા નદીના પવિત્ર તટ ઉપર ભરૂચ (ભૃગુકચ્છ) નગરમાં એક ક્ષત્રિય કુટુંબમાં થયો હતો. તેને વડ્ઢ અથવા વર્ધક નામનો એક પુત્ર હતો અને એના નામ ઉપરથી એ પણ વડ્ઢમાતા તરીકે ઓળખાય છે. એક ભિક્ષુણીનો ધર્મોપદેશ સાંભળીને તેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો અને પોતાના એકના એક પ્રિય પુત્રને કોઇ સંબંધીને સોંપીને તેણે ભિક્ષુણી-વ્રત ગ્રહણ કર્યું. તેનો પુત્ર વર્ધક મોટો થયા પછી માતાનાં દર્શન કરવા સારૂ એક વખત ભિક્ષુણીઓના આશ્રમમાં ગયો. માતાએ ત્યાં આવવા સારૂ ઠપકો આપીને નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો: "હે બેટા વર્ધક ! આ ભવરૂપી ઘાડા જંગલમાં તું ફાંફાં મારતો ફર્યા ન કરીશ. બેટા, ફરી ફરીને જન્મમરણ પામવાને લીધે જે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, તે તું વહોરી ન લઈશ. ખરા સુખી તો એજ લોકો છે કે, જેમણે જ્ઞાન વડે બધા સંશય દૂર કર્યા છે; જેઓ શાંત, સંયમી અને આસક્તિ રહિત થઇને આ જગતમાં વાસ કરે છે. ઋષિઓ સદા એજ માર્ગે જાય છે, માટે તું પણ એજ માર્ગ ગ્રહણ કર ને ધર્મમાં ચિત્તને પરોવ."

માતાના ઉપદેશથી સંસાર ઉપરથી સઘળી આસક્તિ કાઢી નાખીને પુત્ર વર્ધક પણ વિહારમાં ગયો અને ત્યાં આગળ એકાંતમાં એકાગ્રચિત્તે ધર્મનું ચિંતવન કર્યાથી અર્હત્પદને પામ્યો.

માતાપુત્રનો વાદવિવાદ થેરી વડ્ઢમાતાએ ૨૦૪ થી ૨૧૨ સુધીના શ્લોક દ્વારા થેરીગાથામાં વર્ણવ્યો છે.

૭૩–ઉપચાલા

એ પણ સાધુ સારીપુત્તની અને આગલા ચરિત્રમાં વર્ણ-વેલી સાધ્વી ચાલાની બહેન હતી. એણે પણ ભાઈના સાધુ થયા પછી સંસારનો ત્યાગ કરીને ભિક્ષુણીવ્રત ધારણ કર્યું હતું. થેરીગાથામાં એની રચના છે. એ સત્યમાં શ્રદ્ધાવાળી, સંયમ ધારણપૂર્વક, સાધુઓને મળતી શાંતિ પ્રાપ્ત કરીને ધર્મમાં નિમગ્ન હતી; એવે સમયે માર તેને ધર્મના માર્ગમાંથી ચળાવવા સારૂ એની પાસે ગયો અને કહેવા લાગ્યો:—

"તને આ મનુષ્યજન્મ પસંદ નથી? જીવને ભોગવવા યોગ્ય સુખ અને ભોગવિલાસ નહિ ભોગવે તો પછી પસ્તાવો થશે." ઉપચાલા તો જ્ઞાની હતી. મારની પ્રપંચજાળમાં ફસાય એવી ન હતી. એણે કહ્યું: "જે જન્મ્યો છે, તેને મરવાનું જરૂર છે. માણસોને હાથે હાથપગ કાપી નંખાવા, કેદ થવું અને વધ થવો આદિ અનેક જાતનાં દુ:ખ એને લાગેલાં હોય છે. શાક્યકુળમાં જન્મેલા બુદ્ધ અત્યારે જાગ્રત છે, એમણે મને ઉપદેશ આપ્યો છે, તે વડે હું જન્મને જીતી ગઈ છું. દુ:ખ શાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને શાથી જાય છે, એ આર્યોના અષ્ટાંગ ધર્મને હું જાણું છું."

૭૪–શિશુ ઉપચાલા

એ સાધ્વી ઉપચાલાની નાની બહેન હતી અને એમની માફકજ સાધ્વી થઈ હતી. એને પણ માર લલચાવવા સારૂ આવ્યો હતો; પરંતુ મારને ધર્મનો ઉપદેશ આપીને એણે વિદાય કર્યો હતો.

થેરીગાથામાં ૧૯૬ થી ૨૦૩ સુધીના શ્લોક એના રચેલા છે.

૭૫–पुण्णिका

બૌદ્ધધર્મના ભિક્ષુસંઘમાં જેવી રીતે સારીપુત્ત, કાત્યાયન વગેરે મોટા તત્ત્વજ્ઞાની ધર્મોપદેશક થઇ ગયા છે, તેવીજ રીતે ભિક્ષુણીસંઘમાં ક્ષેમા, ઉત્પલવર્ણા વગેરે ભિક્ષુણીઓ થઇ ગઈ છે. કેટલેક પ્રસંગે મોટા વિદ્વાન પુરુષોને પણ તેમણે અધિકાર યુક્ત વાણી વડે ઉપદેશ કરીને સન્માર્ગે વાળ્યા હતા. તેમાંની એક પુણ્ણિકા નામની ભિક્ષુણીની ગાથા પાલી ગ્રંથોમાંથી અહીં ઉતારીએ છીએ.

પુણ્ણિકા નામની ભિક્ષુણી સવારમાં ઊઠીને વિહારમાંની ભિક્ષુણીઓ માટે પાણી ભરવા નદી ઉપર ગઇ હતી. ત્યાં એક બ્રાહ્મણ પ્રાતઃસ્નાન કરતો હતો તેને જોઇને તે બોલી:–

उदकहारी अहं सीते सदा उदकमोतरिं ।
अय्यानं दंडभयं भीता वाचादो सभमद्दिता ॥
कस्स ब्राह्मणत्वं भीतो सदा उदक मोतरिं ।
बेध मानेहि गत्तेहि सोतं बेदयसे भुसं ॥

આ ટાઢમાં ભિક્ષુણીસંઘના ભયથી (મને દોષ આપશે એવા ભયથી) પાણી ભરવા હું આ પાણીમાં ઊતરૂં છું, પરંતુ હે બ્રાહ્મણ! તારાં આ ઠંડીથી અકડાઇ ગયેલાં ગાત્રથી તું આ પાણીમાં ઊતરે છે તે કોના ભયથી? ઠંડીથી તું અકડાઈ ગયેલો લાગે છે."

બ્રાહ્મણે કહ્યું: "હું પુણ્યકર્મ કરૂં છું અને પાપનો નિરોધ કરૂં છું, એ જાણવા છતાં હે પુણ્ણિકા! તું આ પ્રશ્ન કેમ પૂછે છે? જે કોઈ વૃદ્ધ કે તરુણ પાપ કરે છે, તે પ્રાતઃસ્નાનથી તે પાપથી મુક્ત થાય છે (એ તને ખબર નથી શું?)"

પુણ્ણિકા બોલી: "હે બ્રાહ્મણ! સ્નાનથી પાપમુક્ત થવાય છે, એ તું અજ્ઞાનને લીધે કહે છે.

" દેડકું, કાચબો, સાપ, મગર, ઇત્યાદિ પાણીમાં રહેનારાં સર્વ પ્રાણીઓ, સ્વર્ગેજ જવાનાં છે કે શું ?

"બકરાં મારનારા, કુક્કર મારનારા, માછલાં મારનારા કોળી, પારધી, ચોર, ફાંસીની શિક્ષા થઇ હોય તે માણસો અને બીજા પાપી લોકો સ્નાન કર્યાથી પાપકર્મથી મુક્ત થશે કે શું ?

" હે બ્રાહ્મણ! આ નદીઓ જો તારૂં પાપ વહીને લઇ જશે, તો તે સાથે પુણ્ય પણ લઇ જશે, એટલે તારૂં પુણ્ય પણ જશે.

" માટે હે બ્રાહ્મણ ! જે પાપના ભયથી તું નિત્ય આ પાણી-માં ઊતરે છે, તેજ પાપ તું કરીશ નહિ. અમસ્તો ઠંડીથી તારા શરીરને દુઃખી શા માટે કરે છે ?"

પુણ્ણિકાનો આ ઉપદેશ સાંભળીને, બ્રાહ્મણ સંતુષ્ટ થયો અને એક વસ્ત્ર લઈને તેની પાસે આવ્યો અને તેને કહ્યું: " હે પુણ્ણિકે! તેં મને કુમાર્ગેથી સુમાર્ગે વાળ્યો, માટે આ વસ્ત્ર હું તને આપું છું."

પુણ્ણિકા બોલીઃ " હે બ્રાહ્મણ ! તારૂં વસ્ત્ર તારી પાસેજ રહેવા દે, હું તે લેવા ઇચ્છતી નથી. તું જો દુઃખથી બીતો હોય, તને દુઃખ અપ્રિય હોય, તો **એકાંતમાં કે લોકસમૂહમાં તું પાપકર્મ કરીશ નહિ.**

" જો તું પાપકર્મ કરે છે અગર કરીશ તો ગમે ત્યાં નાસી જઈશ, તોપણ તું દુઃખથી મુક્ત થવાનો નથી.

" જો તું દુઃખથી બીતો હોય, તને જો દુઃખ અપ્રિય હોય, તો તું બુદ્ધને અને તેના સંઘને શરણે જા. શીલના નિયમ પાળવાથીજ તારૂં કલ્યાણ થશે."

આ ઉપરથી તે બ્રાહ્મણ બૌદ્ધમતાનુયાયી થયો. સાધ્વી પુણ્ણિ-કાના ઉપદેશથી સન્માર્ગે ચડેલો એ બ્રાહ્મણ આગળ જતાં મોટો સાધુ થયો, ત્યારે તેણે ઉદ્ગાર કાઢ્યા કે, " પહેલાં હું માત્ર નામ-નોજ બ્રાહ્મણ હતો; પરંતુ હવે ખરો બ્રાહ્મણ થયો છું. કારણ હવે હું ત્રૈવિધ (બૌદ્ધધર્મમાં કહેલી ત્રણ વિદ્યા જાણનારો) છું, વેદસંપન્ન અને જ્ઞાનસંપન્ન છું. હું પુરોહિત (સ્વસ્તિ સુખના લાભવાળો) છું, સ્નાતક (મુક્ત) છું, ધન્ય છે ! વિપથગા-મીઓને સત્પથગામી કરનારી પુણ્ણિકા જેવી દેવીઓને !*

---

* ' જ્ઞાનસુધા ' પુ. ૨૪, અંક ૧૧ માંના એક લેખમાંથી સાભાર ઉદ્ધૃત.

७६—अंबपाली गणिका

બુદ્ધ ભગવાન એક વખતે વૈશાલી નગરમાં અંબપાલી ગણિકાના આમ્રવનમાં વિશ્રામ કરતા હતા. અંબપાલીને તેમનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા થઇ અને તેથી એ બગીચામાં ગઈ. તેનાં વસ્ત્રાભૂષણ સામાન્ય હતાં છતાં પણ તેનું સૌંદર્ય ઘણું મનોહર લાગતું હતું. તેને આવતી જોઇને બુદ્ધ ભગવાન પણ ક્ષણવાર તેના સામું એકીટશે જોઈ રહ્યા. તેના સૌંદર્યને માટે મનમાં ને મનમાં પોતે બોલવા લાગ્યા: “ આ સ્ત્રી કેવી પરમ સુંદરી છે ! મોટા મોટા રાજાઓ પણ તેના રૂપ અને લાવણ્ય ઉપર મોહિત થઈ જઇને તેને વશ થઇ જાય છે, તોપણ એ કેવી ધૈર્યવાળી અને શાંત છે. તેના સ્વભાવમાં ચંચળતા જણાતી નથી. જગતમાં એવી સ્ત્રીઓ દુર્લભ હોય છે.” અંબપાલી આવીને બુદ્ધદેવની પાસે બેઠી. બુદ્ધદેવે તેને ધર્મોપદેશ આપીને તેના ચિત્તમાં રહેલી જરા સરખી ચંચળતા પણ એકદમ દૂર કરી નાખી. તેના હૃદયમાંની વાસનાઓનું તેમણે મૂળમાંથીજ ઉચ્છેદન કરી નાખ્યું. તેનું હૃદય પીગળી ગયું. ધર્મ ઉપર તેનો દૃઢ વિશ્વાસ થયો. બુદ્ધદેવને શરણે આવીને એ ગણિકાએ કહ્યું: “ હે પ્રભો ! કાલે આપ શિષ્યમંડળી સાથે મારે ઘેર ભિક્ષા કરવા પધારશો તો હું ઘણીજ ઉપકૃત થઇશ.” બુદ્ધદેવે મૌનભાવે સંમતિ દર્શાવી.

એટલામાં એ નગરના કેટલાક ધનવાન યુવકો સુંદર રથમાં આમ્રવનમાં આવી પહોંચ્યા. એ લોકો રંગબેરંગી વસ્ત્ર અને કિંમતી અલંકારોથી ભૂષિત હતા. બુદ્ધદેવે પોતાના ભિક્ષુશિષ્યોને એ યુવકો બતાવીને કહ્યું: “ જુઓ, આ લોકો કેવા ઠાઠથી આવ્યા છે ! જાણે કે દેવતાઓ ભૂમિ ઉપર ક્રીડા કરવા આવ્યા હોય એવા લાગે છે. ” તેમણે આવીને બુદ્ધદેવને પ્રણામ કર્યા તથા પોતાને ત્યાં ભોજન કરવા પધારવાનું નિમંત્રણ કર્યું ; પરંતુ બુદ્ધદેવ પહેલે-

થીજ ગણિકાનું આમંત્રણ સ્વીકારી ચૂકયા હતા, એટલે તેમને એ ધનિક શેઠિયાઓને ના કહેવી પડી. એ શેઠિયાઓની એવી ઇચ્છા હતી કે, બુદ્ધદેવ ગણિકાનું આમંત્રણ પાછું ઠેલે. તેમણે એટલા સારૂ ઘણી દલીલ કરી અને દલીલથી ન ફાવ્યા ત્યારે નમ્રતાપૂર્વક ઘણાજ કાલાવાલા કર્યા; ભેટની પણ ઘણી લાલચ બતાવી, પણ બુદ્ધદેવ કાંઇ આજકાલના લોભી આચાર્યો જેવા થોડા હતા કે, એવી લાલચોથી ધનવાનનું માન રાખીને ગરીબ ભક્તનો અનાદર કરે ? રાજ્યવૈભવને તો એ પહેલીથીજ લાત મારી ચૂકયા હતા. હવે એમને ધનની શી પરવા હતી ? તેમણે એ યુવકોને સ્પષ્ટ રીતે કહી દીધું કે, " તમે મને આખું વૈશાલી નગર અર્પણ કરી દો, તોપણ હું અંબપાલી ગણિકાના નિમંત્રણનો અસ્વીકાર કરી શકું એમ નથી." એ ધનવાન યુવકો બુદ્ધદેવની વિરુદ્ધ બબડતા ઘેર ગયા.

બીજે દિવસે બુદ્ધદેવ પ્રાતઃકાળમાં નિત્યનિયમથી પરવારીને ત્રણ વસ્ત્ર પહેરીને, શિષ્યો સાથે અંબપાલીને ઘેર પધાર્યા.

અંબપાલીએ ગણિકાના ધંધામાં અઢળક ધન પેદા કર્યું હતું. તેનું ઘર એક રાજાના મહેલ જેવું ભવ્ય હતું. ઘરની આસપાસ સુંદર બગીચો લાગ્યો હતો. આજ બુદ્ધદેવના સત્કારાર્થે તેણે ઘરને શણગારવામાં કાંઇ મણા રાખી નહોતી. જાતજાતનાં ભોજનો તેમને સારૂ તૈયાર કર્યાં હતાં એ સ્વાદિષ્ટ ભોજનથી તેણે બુદ્ધદેવને તૃપ્ત કર્યા. ભોજન કરી રહ્યા પછી હાથ જોડીને ભગવાન બુદ્ધને નિવેદન કર્યું કે, " મહારાજ ! મારા આ બાગબગીચા, મહેલ તથા અલંકાર એ બધું હું આપને તથા આપના સંઘને સમર્પણ કરૂં છું. આ ક્ષુદ્ર ઉપહારનો સ્વીકાર કરીને મારો અભિલાષ પૂર્ણ કરો. " બુદ્ધદેવે તેણે પ્રીતિપૂર્વક આપેલા ઉપહારનો સ્વીકાર કર્યો તથા તેને ઘણો ઉત્તમ ધર્મોપદેશ આપીને પોતાની શિષ્યા તરીકે દીક્ષિત કરી.

બુદ્ધદેવ એ નગરીમાંથી બીજે સ્થળે પધાર્યા પણ અંબપાલી ગણિકા નવજીવન પ્રાપ્ત કરીને જનસમાજની સેવા કરવામાં તથા ધર્મનું ચિંતવન કરવામાં પ્રવૃત્ત થઇ.

૭૭–रोहिणी

વૈશાલી નગરીમાં એક ધનાઢ્ય બ્રાહ્મણને ઘેર એનો જન્મ થયો હતો. ધર્મનું જ્ઞાન એને બાલ્યાવસ્થામાંજ થયું હતું. સાધુસંત ઉપર તેની વિશેષ પ્રીતિ હતી. એક દિવસ તેના પિતાએ તેને કહ્યું: “ રોહિણિ! રસ્તામાં શ્રમણ (ભિક્ષુક) ચાલ્યો જતો હોય છે તો તું તેને બોલાવે છે તથા મને કહે છે કે આ શ્રમણનાં દર્શન કરો. તું સદા શ્રમણના ગુણ ગાયા કરે છે. શું તારો વિચાર પણ શ્રમણી થવાનો છે કે? શ્રમણ આવતાં-વારજ તું તેને અન્નદાન કરે છે. એ લોકો તને શા સારૂ એટલા બધા પ્રિય છે! જે લોકો આળસુ અને પારકાના દાનથીજ પેટ ભરનારા, લોભી અને સારૂં સારૂં ખાવાના શોખીન હોય છે, તેવાઓ ઉપર તને પ્રીતિ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે?” એના ઉત્તરમાં રોહિણીએ કહ્યું કે, “ પિતાજી! આપે આનો આ પ્રશ્ન ઘણીવાર પૂછ્યો છે. આજે હું આપની આગળ એ સાધુઓના સદ્‌ગુણોનું, તેમના ડહાપણનું તથા તેમનાં સત્કાર્યોનું થોડુંક વિવેચન કરીશ.

“ એ લોકો આપને નિરુદ્યમી અને આળસુ દેખાય છે, પરંતુ ખરૂં જોતાં તેઓ દરરોજ ઉત્તમોત્તમ કર્મ કરે છે. તેઓ રાગદ્વેષ-નો નાશ કરે છે, તેથી તેઓ મને પ્રિય છે. પાપનાં જે ત્રણ મૂળ છે, તેને તેઓ જડમૂળથી ઉખેડી નાખે છે. તેઓ શુદ્ધ ચિત્તવાળા અને પાપશૂન્ય છે, તેથી તેઓ મને આટલા બધા પ્રિય છે. તેમનાં કાયા, મન અને વચન પવિત્ર હોય છે, તેમનું જીવન પુણ્યકર્મમય છે. એવા સાધુઓ હે પિતાજી! કોને પ્રિય ન લાગે? વળી એ લોકો શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ અને ધર્મમાં દક્ષ છે, એમનું જીવન પણ આર્યશાસ્ત્રને અનુકૂળ છે, તેઓ એકાગ્રચિત્ત છે, તેથી હું તેમને ચાહું છું. એમનો ભ્રમ દૂર થયો છે, એમની ઇંદ્રિયો સંયમમાં

આવી છે, તેઓ દુઃખનું નિદાન જાણે છે, તેથી એ શ્રમણો ઉપર મને પ્રીતિ ઊપજે છે. ગામના રસ્તામાં થઈને રોજ જાય છે તો એ કોઈના સામું ઊંચી નજરે જોતા નથી. ભોગવૈભવ અને સંપત્તિ તરફ તેઓ ઉપેક્ષા રાખે છે. પોતે કોઠારમાં ધનધાન્યનો સંચય કરતા નથી, પરંતુ જે સારરૂપી ધન છે તેની શોધ કર્યા કરે છે, એટલા સારૂ તેઓ મને પ્રિય લાગે છે. સોનારૂપાને કદી સ્પર્શ કરતા નથી, જે કાંઈ મળી આવે છે તેનાથી ગુજરાન ચલાવે છે, જુદા જુદા દેશો અને જુદાં જુદાં કુટુંબોમાંથી આવીને તેઓ એકઠા થયા છે અને એક બીજા ઉપર સ્નેહ રાખીને હળીમળીને રહે છે. એ ગુણોને લીધે શ્રમણ મને પ્રિય લાગે છે."

રોહિણીનો એ ઉત્તર સાંભળીને પિતા ઘણા પ્રસન્ન થયા અને કહેવા લાગ્યાઃ "તારા જેવું કન્યારત્ન મારા ઘરમાં ઉત્પન્ન થયું તેથી હું પોતાને ધન્ય ગણું છું. બુદ્ધ ભગવાનમાં, ધર્મમાં અને સંઘમાં તારી અત્યંત શ્રદ્ધા અને ભક્તિ છે. તને આ ઉત્તમ વિચાર ઉત્પન્ન થયો છે એ તારા આગલા જન્મનાં પુણ્યનો પ્રભાવ છે. અમે પણ આજથી શ્રમણોની સેવાચાકરી કરીશું, જેથી અમે પણ પુષ્કળ પુણ્યનો સંચય કરવા પામીશું." ત્યાર પછી રોહિણીએ કહ્યું કે, "પિતાજી! જો ખરેખરજ આપને દુઃખ અપ્રિય થઈ પડ્યું હોય અને પાપનો ડર લાગતો હોય, તો બૌદ્ધધર્મના સંઘના ચરણનો આશ્રય લો અને તેના ઉત્તમ ઉપદેશ પ્રમાણે સદાચારયુક્ત જીવન ગાળો, એટલે તમારૂં જીવન સફળ થશે."

પુત્રીના ઉપદેશથી માતાપિતાએ બૌદ્ધધર્મના સંઘનું શરણ લીધું, સદાચરણ અને ધર્મચિંતવનથી તેમનાં પાતકનું નિવારણ થયું અને તેઓ શ્રોત્રિયસ્નાતક થયા.

રોહિણી પણ માતપિતાને ઉપદેશ આપ્યા પછી થેરી થઈ અને પોતાના જ્ઞાન અને કર્મના પ્રતાપે અર્હત્પદને પામી ગઈ.

૭૮–સુંદરી

બનારસ નગરમાં, સુજાત નામના એક બ્રાહ્મણના ઘરમાં તેનો જન્મ થયો હતો. તેના અપ્રતિમ સૌંદર્યને લીધે લોકો તેને સુંદરી કહેતા હતા. સુંદરી મોટી થઈ ત્યારે નાના ભાઈનું મૃત્યુ નીપજ્યું. એના પિતાને એથી ઘણો ઊંડો ઘા લાગ્યો અને એ શોકવિહ્વળ ચિત્તે ચારે તરફ ફરવા લાગ્યો. એવામાં એક દિવસ થેરી વાશિષ્ઠીનાં તેને દર્શન થયાં. સુજાતે એમને પૂછ્યું કે, "મેં સાંભળ્યું છે કે આપનાં તો ઘણાં સંતાન મરણ પામ્યાં હતાં અને તમે રાત્રિદિવસ રુદન કરતાં હતાં, પરંતુ હવે તમે એ બધા ઊંડા શોક–પરિતાપને સમાવીને શાંત થઈને બેઠાં છો, તેનું શું કારણ?"

વાશિષ્ઠીએ ઉત્તર આપ્યો: "હા, એકબે નહિ, પાંચસાત નહિ, પણ સેંકડો પુત્રો અને સંબંધીઓ તેં અને મેં આગલા જન્મોમાં ખોયાં છે; પરંતુ હે બ્રાહ્મણ! જન્મ અને મરણને કેવી રીતે ટાળી શકાય એ હું શીખી છું, તેથી શોક અને દુઃખને લીધે હું હવે ડરતી નથી." સુજાતે પૂછ્યું: "દેવિ! તમારી વાત સાચી છે. તમને એ જ્ઞાન ક્યાંથી મળ્યું? કોના ધર્મોપદેશથી તમે આવી સુંદર આશ્વાસનભરી વાણી બોલી રહ્યાં છો?"

વાશિષ્ઠીએ કહ્યું: "બ્રાહ્મણ! મેં એ સર્વ જ્ઞાન બુદ્ધ ભગવાન પાસેથી મેળવ્યું છે. હાલમાં પોતે મિથિલા નગરમાં બિરાજે છે અને લોકોને ધર્મદીક્ષા દઈને તેમનાં દુઃખોનું નિવારણ કરે છે. એ ભગવાનના મુખેથી 'નિરુપધિ'* ધર્મનું રહસ્ય સાંભળ્યા પછી મને ધર્મનું યથાર્થ જ્ઞાન ઊપજ્યું અને માતા તરીકેનો મારો શોક વિસારે પડ્યો."

* 'નિરુપધિ' ધર્મ અહીં નિષ્કામ ધર્મના અર્થમાં વપરાયો છે. પુનર્જન્મનો ફેરો ટળે એવા ઉપાયો જેમાં હોય તેને પણ 'નિરુપધિ' ધર્મ કહે છે.

સુજાતને પણ એ સમયથી બુદ્ધદેવ તરફ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઇ અને તેણે તેમની પાસે જઇને દીક્ષા લીધી. એ સમાચાર બનારસ શહેરમાં સુજાતની પત્ની પાસે પહોંચ્યા ત્યારે તેને ઘણો શોક થયો; પરંતુ સુંદરીએ કહ્યું કે, "પુત્રશોકને લીધે પિતાજીએ સંસારનો ત્યાગ કરીને સંન્યસ્ત ગ્રહણ કર્યું છે, તો હું પણ ભ્રાતૃશોકને લીધે પિતાનું અનુસરણ કરીને થેરીવ્રત ધારણ કરીશ."

સુંદરીની માતાએ તેને ધનવૈભવની ઘણી લાલચ બતાવી પણ તે પોતાના સંકલ્પમાં દૃઢ રહી, એટલે માતાએ તેને સંસારત્યાગ કરવાની રજા આપી. કુમારી અવસ્થામાંજ સુંદરીએ દીક્ષા લીધી. ત્યાં આગળ એકાગ્રચિત્ત ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યાથી તથા શાસ્ત્રાનુકૂળ આચરણ કરવાથી તે અર્હત્પદને પામી. ત્યાર પછી એ ગુરુની આજ્ઞા લઇને બીજી કેટલીક ભિક્ષુણીઓની સાથે ધર્મોપદેશ કરવા નીકળી પડી. તેના ઉપદેશથી તેની માતા તથા બીજાં કેટલાંક સગાંસંબંધીઓએ પણ બુદ્ધદેવનું શરણ લીધું.

થેરીગાથામાં ૩૧૨ થી ૩૩૭ સુધીના શ્લોક તેના રચેલા છે.

૭૬—चापा

ગયા જિલ્લાની દક્ષિણમાં જે વનભૂમિ છે તેનો એક ભાગ અતિ પ્રાચીન કાળમાં બંકહાર દેશના નામથી પ્રસિદ્ધ હતો. એ દેશમાં નાલ નામના એક ગામડામાં એક પારધીના ઘરમાં ચાપાનો જન્મ થયો હતો. ચાપાએ જ્યારે યૌવનમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે ઉપક નામના એક સંસારત્યાગી ભિક્ષુએ (બૌદ્ધ અથવા જૈન ધર્મનો નહિ) ચાપાના પિતાના ઘરમાં ભિક્ષા સારૂ આશ્રય લીધો હતો. એ પ્રકારના ભિક્ષુઓને આજીવક કહેતા હતા. આજીવક ઉપક, ચાપાના ઉપર પ્રેમથી આસક્ત થઇ ગયો અને તેના પિતાની રજા માગીને તેની સાથે પરણ્યો. ઉપકે સંન્યસ્તાશ્રમનો ત્યાગ કરીને ઘણા દિવસ સુધી મૃગ પકડનારા વ્યાધનું કામ કર્યું. પાછળથી ઉપક બૌદ્ધધર્મ ગ્રહણ કરીને થેર—સાધુ થયો. ચાપા પણ થેરી—સાધ્વી બની. થેરીગાથામાં ૨૯૧ થી ૩૧૧ સુધીના શ્લોક તેના રચેલા છે. એમાં એણે પોતાના પતિની કથા કહી છે.

८०–शुभा (सोनीनी कन्या)

એ એક સોનીની કન્યા હતી. તેનો નિવાસ રાજગૃહમાં હતો. એ ઘણી સૌંદર્યવતી હોવાથી એનું નામ શુભા પાડવામાં આવ્યું હતું. એની બુદ્ધિ ઘણી તીવ્ર હતી અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની તૃષ્ણા પુષ્કળ હતી. એક દિવસ બુદ્ધદેવ રાજગૃહમાં પધાર્યા ત્યારે શુભા એમનાં દર્શન કરવા સારૂ ગઇ અને પ્રણામ કરીને એક બાજુએ બેસી ગઇ. બુદ્ધદેવને નીતિસંબંધી એના ઊંચા વિચારો તથા વિકસિત જ્ઞાનની ખબર પડી એટલે એમણે એને ધર્મોપદેશ આપ્યો. ઘરમાં રહીનેજ એણે ઘણો વખત સાધના કરી, પરંતુ સંસારની જંજાળ ધાર્મિક ઉન્નતિમાં બાધક જણાતાં મહાપ્રજાપતિ ગોતમી પાસે દીક્ષા લઇને સાધ્વી બની.

એ પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં એ પોતે રચેલી ગાથામાં કહે છે કે, “ યૌવનમાં ધોળાં વસ્ત્ર પહેરીને એક વાર હું ધર્મકથા સાંભળવા ગઇ હતી. મારા અપ્રમત્ત ચિત્તમાં એ સમયે સત્યનો ઉદય થયો. મારા મનમાં બધાં કામ અને ભોગ પ્રત્યે દારુણ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. સંસારમાં યાત્રા કરતાં જેટલી વિપત્તિઓ નડવાનો સંભવ હતો તેનો મેં વિચાર કર્યો અને એ સંસારનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા થઇ. પછી મેં જ્ઞાતિ, દાસ, ગામ, ખેતરો અને ભોગની બધી સામગ્રીઓનો ત્યાગ કર્યો. જેટલું તજવા લાયક હતું તે બધાનો ત્યાગ કરીને પ્રવ્રજ્યામાં પ્રયાણ કર્યું. શ્રદ્ધાપૂર્વક સંન્યાસિની વ્રત પાળ્યાથી સુંદર સદ્ધર્મ શીખી. મારી વિપુલ સંપત્તિ સામું મેં ઝાંખ્યું પણ નહિ. સોનારૂપાનો એક વાર ત્યાગ કર્યા પછી કયો સાધુપુરુષ એના તરફ ફરીથી ઝાંખે છે? સોનારૂપાથી કદી ચિત્તને શાંતિ મળતી નથી. શ્રમણને ચિત્તમાં (ધર્મરૂપી) વિત્ત મળે છે, તેની સરખામણી આર્યધર્મમાં બીજા કશા સાથે થાય એમ નથી. * * જે લોકો ધન વડે છકી ગયેલા અને મોટા છે, તેઓના મનમાં ઘણો કલેશ રહે છે, કેમકે ધનના લોભને લીધે બધા એકબીજા

ઉપર શત્રુરૂપે આક્રમણ કરે છે. જે લોકો ભોગવિલાસમાં નિમગ્ન છે, તેમને બહુ દુઃખ વેઠવાં પડે છે. મૃત્યુ, કેદખાનું, વેદનાઓ, શોક, આફત અને વિલાપ એ બધું તેમને વેઠવું પડે છે. હે જ્ઞાતિબંધુઓ ! તમે શત્રુરૂપ થઇને મારા ચિત્તને ભોગવિલાસમાં શા માટે ફસાવવા માગો છો ? માથું મૂંડાવી હું પ્રવ્રજ્યા કરૂં છું, ભિક્ષુણીઓના જેવાં ચીર પહેરૂં છું, ઘેરઘેર ભિક્ષા માગીને જે કાંઇ મળે છે તેથી નિર્વાહ કરૂં છું. મારાં લૂગડાંમાંયે થીંગડાં વાગેલાં છે. આ પ્રમાણે હું ગૃહહીન સંન્યાસિની બની છું. મોટા ઋષિઓ મર્ત્યલોક તથા સ્વર્ગલોક બન્નેના ભોગવિલાસોનો ત્યાગ કરે છે. મુક્તચિત્ત અને ક્ષેમમય થઇને તેઓ ખૂટે નહિ એવું સુખ પામે છે, માટે મને ભોગમાં ફરીથી મગ્ન ન થવા દો, એથી આ ભવસાગરમાંથી મારૂં પરિત્રાણ નહિ થાય. કામવાસનાઓ શત્રુ છે, હણનારી છે અને સળગતા અગ્નિની પેઠે બાળી નાખનારી છે. * * * મોહવશ થઇને કામરૂપી કીચડમાં આ પૃથ્વીમાંનાં ઘણાં સ્ત્રીપુરુષો પડે છે. તેમને ખબર નથી કે જન્મમરણનો ક્ષય શાથી થાય છે; કામવશ થઇને મનુષ્યો દુર્ગતિને માર્ગે જાય છે અને એમ કરીને પોતાને હાથે પોતાના પગ ઉપર કુહાડો મારે છે.”

આ પ્રમાણે બહુ વિસ્તારથી મધુરી વાણીમાં કામનાઓ અને ભોગવિલાસથી મનુષ્યને કેટલી હાનિ પહોંચે છે તેનું વર્ણન કરી ફરીથી સંસારબંધનમાં ન ફસાવાનો નિશ્ચય કર્યો અને એકાગ્ર ચિત્તે લાગલાગટ ધર્મની સાધના કરી. આઠમે દિવસે ભગવાન બુદ્ધે એને એક વૃક્ષ નીચે તપસ્યા કરતી જોઇ. પોતે ઘણાજ પ્રસન્ન થયા અને પોતાના શિષ્યોને કહેવા લાગ્યાઃ “ જુઓ ! પેલી સોનીની કન્યા શુભા વૃક્ષના મૂળ આગળ ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઇને બેઠી છે. ધર્મને લીધે તેણે શાંતિ પ્રાપ્ત કરી છે. જગતનાં બધાં દુઃખ એ વીસરી ગઇ છે. ઉત્પલવર્ણાની પાસે દીક્ષા લઇને એણે પ્રવ્રજ્યા ધારણ કર્યે આઠમો દિવસ છે. ધર્મ અને ત્રિવિદ્યાથી ભૂષિત થયેલી વિનયી શુભાને જુઓ ! આજ તેનું મૃત્યુ દૂર ગયું છે. અત્યાર સુધી દાસી હતી, હવે એ મુક્ત, જિતેંદ્રિય નિર્મળ ભિક્ષુણી બની છે. એનાં બંધનો છૂટી ગયાં છે. હવે પાપહીન બની ગઇ છે.”

એમ કહેવાય છે કે બુદ્ધ ભગવાનને મુખે આવી પ્રશંસા સાંભળીને ઇંદ્ર આદિ દેવતાઓ પણ ઘણા પ્રસન્ન થયા. તેમણે સુવર્ણકારદુહિતા શુભાની પૂજા કરી.

८१–शुभा जीवकंबवनिका

એક ઘણા પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણની કન્યા હતી. રાજગૃહ નગરમાં તેનો જન્મ થયો હતો. એનો દેહ ઘણો ઘાટદાર અને સુંદર હતો. બુદ્ધદેવ રાજગૃહમાં બિરાજતા હતા એ વખતે એણે એમની પાસે દીક્ષા લીધી હતી અને સંસારનો ત્યાગ કર્યા વગર ઘરમાંજ ધર્મસાધના કરતી હતી. પાછળથી ઇંદ્રિયોના સુખો પ્રત્યે અરુચિ ઉત્પન્ન થતાં અને વૈરાગ્યથી મળતી શાંતિનું ભાન થતાં એ મહાપ્રજાપતિ ગૌતમીના સ્થાપેલા ભિક્ષુણીસંઘમાં દાખલ થઈ.

બિંબિસાર રાજાના વૈદ જીવકે રાજગૃહ નગરમાં એક સુંદર બગીચો બનાવ્યો હતો. એ ઉદ્યાનમાં પુષ્કળ આંબાનાં વૃક્ષ હોવાથી એ આમ્રકાનન નામથી પ્રસિદ્ધ હતું. સાધુમનુષ્યોને ધર્મસાધના કરવાને એ એકાંત મનોહારી સ્થળ ઘણું અનુકૂળ હતું. શુભા એક દિવસ ત્યાં જઈ રહી હતી, તે વખતે એક સુંદર, સ્વચ્છંદી, ધૂર્ત યુવક તેને મળ્યો અને શુભાના સુંદર રૂપથી લલચાઈને તેનો માર્ગ રોકીને ઊભો. શુભાએ તેને કહ્યું: “ભાઈ! મેં તારો શો અપરાધ કર્યો છે? શા માટે મારો માર્ગ રોકે છે? પ્રવ્રજિતા સ્ત્રી સાથે આવું અધમ આચરણ શા સારૂ કરે છે? હે મિત્ર! કોઇ પણ પુરુષે એવું કરવું ઘટતું નથી. મેં મારા પવિત્ર ગુરુજી પાસેથી એવું શિક્ષણ મેળવ્યું છે. એજ પવિત્ર બ્રહ્મચર્યવ્રતમાં અમે ભિક્ષુણીસંઘની પરિવ્રાજિકાઓ ટેવાયલી છીએ. શા માટે તું મારો માર્ગ રોકીને ઊભો છે? હું શુદ્ધ છું, તારૂં મન મેલું છે. હું વાસનાથી મુક્ત છું, તારા હૃદયમાં અધમ વાસનાઓ ભરેલી છે. હું પાપભોગશૂન્ય છું, તો પછી તું મને હેરાન કરવા સારૂ શા માટે ઊભો છે?”

એ યુવક પોતાની વાસના તૃપ્ત કરવા સારૂ તેનું મન પોતાની તરફ વાળવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. એ ઉદ્દેશથી તેણે સહાનુ-

ભૂતિ અને લાલચ બન્ને બતાવવા માંડ્યાં અને કહ્યું: "તું નિષ્પાપ યુવતી છે! તું શા માટે ભિક્ષુણી બની છે! ભગવાં વસ્ત્ર કાઢી નાખ; આ રમ્યવનમાં ચાલ આપણે રમીએ. કુસુમિત વૃક્ષો મધુર સુગંધ પ્રસારી રહ્યાં છે. આ બેસતી વસંત ઋતુ છે; ચાલ આપણે પુષ્કળ સુખ ભોગવીએ. પવનના હલાવ્યાથી ફૂલવાળાં વૃક્ષો મૂળથી તે ટોચ સુધી હાલી રહ્યાં છે! એકલી આ વનમાં ગયાથી તને શું સુખ મળવાનું છે! નાના પ્રકારના મૃગ અહીંયાં ફરે છે, મસ્ત હાથીઓ અહીં ફરી રહ્યા છે. આવા દારુણ ભયંકર વનમાં તું એકલી શા માટે જાય છે? સુવર્ણના જેવી ઝગમગતી સ્વચ્છ બનારસી સાડી પહેરીને ચિત્રરથમાં બેસીને, હે સુંદરિ! તું અપ્સરાની પેઠે આ વનમાં ભ્રમણ કર! હે કિન્નરલોચને! મને આ સંસારમાં તારા જેટલું પ્રિય કોઇ નથી. હું તારો દાસ છું. હું તારી સાથે સાથે આ બગીચામાં ફરીશ. મારૂં કહ્યું માનીને મારે ઘેર ચાલીશ તો મહેલમાં નિવાસ કરવાનો મળશે, દાસીઓ સેવામાં હાજર રહેશે. ઝીણી બનારસી સાડી પહેરીશ, ગળામાં કંઠાઓ ધારણ કરીશ, મુખ ઉપર સુગંધી પદાર્થ ચોળેલા હશે અને તારૂં આખું અંગ મોતી અને હીરાના દાગીનાઓથી શણગારવામાં આવશે. સુખડના પલંગ ઉપર, અત્તરો છાંટેલા, કોમળ બિછાના અને સુંદર ચાદરો તથા નવા ઓશીકા અને મચ્છરદાનીવાળી સેજ ઉપર તને સૂવાનું મળશે. આ દુનિયામાં કોઇને ન મળે એવું ખીલેલા કમળ જેવું અંગ બ્રહ્મચર્ય વડે શા સારૂ સૂકવી નાખે છે"

શુભાએ તેને ઉત્તર આપ્યો: "ભાઇ! તને મારી ઉપર આટલો બધો અનુરાગ શાને ઊપજ્યો છે? આ મારૂં શરીર તો શબપુરી છે. આ મારૂં કલેવર તો સ્મશાનની માટીમાંજ વધારો કરનારૂં છે, તો પછી એ શરીર ઉપર તું ભાન ભૂલી જઇને આટલો બધો મોહ કેમ પામી જાય છે?"

પરંતુ આ શબ્દોની એ ધૂર્ત ઉપર કાંઇ અસર થઇ નહિ. એ અતિશય કામાસક્ત હતો. શુભાની કમલ સરખી આંખ, હરિણી શી ચાલ એ બધાનું પ્રશંસાપૂર્વક વર્ણન કરીને એણે પ્રેમભિક્ષા માગી. શુભાએ એ વખતે જરા ગુસ્સે થઇને કહ્યું: "કુમાર્ગે જવા માગે છે? ચંદ્રમા સાથે રમવા માગે છે? મેરુ પર્વતને કૂદી જવા માગે છે? બુદ્ધ–સુતાને પોતાના ઘરમાં રાખવા માગે છે? મૂર્ખ ચાલ્યો જા! મને ભોગવિલાસ ભોગવવાની તૃષ્ણા જરાયે નથી. મારે આ

લોકનાં કે સ્વર્ગલોકનાં સુખ નથી જોઈતાં. ધર્મનું પાલન કર્યાથી એ વાસનાઓ મારામાંથી ક્યારનીયે મરી ગઈ છે. સળગતા અંગારાની સમાન અને ઝેરના પ્યાલાની સમાન ગણીને મેં વિષયવાસનાઓને સમૂળગી તજી દીધી છે. મારે તારી પાસેથી કાંઇ નથી જોઈતું. જેને મારા જેવું સત્યનું જ્ઞાન ન થયું હોય, જેનો ગુરુ પોતે કોઈ શિખાઉ હોય તેવી સ્ત્રીની આગળ જઇને તું આ બધી લાલચો બતાવજે; મારી આગળ તો તું પરાજિત થયો છે. મારૂં ચિત્ત સાફ છે. સુખદુ:ખ કે પ્રેમ કશાની મને પરવા નથી. આ જન્મને હું અશુભ ગણું છું. સંસારના કોઇ સુખમાં મારૂં ચિત્ત ચોટતું નથી. હું બુદ્ધદેવની શ્રાવિકા છું. ધર્મના આઠ અંગમાં મારી ગતિ છે. દુ:ખપાપશૂન્ય હું છું. અનાગાર–સુખમાં મારી રતિ છે. મેં સુંદર ચિત્રવિચિત્ર લાકડાંનાં પૂતળાંઓ ઘણાં જોયાં છે. યુક્તિપૂર્વક બાંધેલી દોરી અને ખીલી વડે તેઓ જાતજાતના નાચ રમે છે; પરંતુ એ દોરીઓ અને ખીલીઓ કાઢી લે તો એ પૂતળીઓ ઢીલી પડીને વિખરાઇ જાય છે. એ વખતે એનાં દરેક અંગ જુદાં પડી જાય છે. એવી સ્થિતિમાં એના કયા અંગને લોકો નીરખવાની ઇચ્છા કરે છે? એજ પ્રમાણે નરદેહ પણ ધર્મ વિના ઢીલો પડી જાય છે. કહો જોઇએ, ધર્મશૂન્ય દેહ ટકી શકે ખરો કે? બધું નિષ્ફળ છે. દીવાલની ઉપર હડતાળથી રંગેલું એક સરસ ચિત્ર હોય અને મનુષ્ય ભૂલમાં એનેજ સાચું સમજી લે, માયાને વશ થઇને સ્વપ્નમાં સુવર્ણનું વૃક્ષ જુએ અને તેને લેવાને લલચાય, એમ હે! અંધ! મારામાં આરોપણ કરેલા રૂપ ઉપર મુગ્ધ થઈને તું કેમ નાહક એના પ્રત્યે ધાય છે? મારી આ આંખ ઉપર તું મુગ્ધ થઇ ગયો છે? એને તું કમળ વગેરેની ઉપમા આપે છે? એ વાસ્તવમાં શું છે? એક પોલા વૃક્ષમાં ગોઠવેલા બે દડા છે. એમાં આંસુરૂપી કેટલાએ પરપોટા ઉત્પન્ન થાય છે. એવી આંખોમાં તો તને શું ગમી ગયું છે? તેમ છતાં મારાં આ લોચનનીજ તને ઇચ્છા છે ને? કાંઇ હરકત નહિ, લે, આ આંખ.” એમ કહીને તેણે પોતાની આંગળી વડે પોતાનો ડોળો ખેંચી કાઢીને એ કામી પુરુષના હાથમાં મૂકયો અને ફરીથી કહ્યું: “હે પુરુષ! ચક્ષુનો તું આદર કરતો હતો તે લે. હવે તો તારી તૃષ્ણાનો નાશ થયો ને?” તેનું આ સાહસિક કૃત્ય જોઈ, પેલો માણસ ગભરાઇ ગયો અને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરીને ક્ષમા માગીને કહેવા લાગ્યો: “હવે હું

શુદ્ધ બ્રહ્મચારિણીનું અપમાન કદી નહિ કરૂં. તને તારી દૃષ્ટિ ફરીથી પ્રાપ્ત થાઓ! મારો અપરાધ ક્ષમા કરો. તેં મારા પાપને સખત ડંખ દીધો છે. સળગતા અગ્નિને મેં છાતી સરસો ચાંપ્યો છે. હલાહલ ઝેરી સાપને મેં હાથમાં પકડ્યો છે. હાય! ભિક્ષુણિ! મારી શી વલે થશે? મને ક્ષમા કરો."

ભિક્ષુણી શુભાએ પોતાનાં સત્કર્મોથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી. ભિક્ષુણીઓ ઉપર આ પ્રસંગો ન આવે એટલા માટે તેમણે એકલાં રહેવું નહિ એવો બુદ્ધદેવે વિચારપૂર્વક નિયમ કર્યો હતો.

શુભાના ચરિત્ર ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે, કોમળ સ્ત્રીજાતિ પણ પોતાના શિયળનો ભંગ થવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે કેવું દુઃખ સહન કરી શકે છે તથા તેનું અંતઃકરણ દૃઢ હોય તો કોઇ પણ પાપી તેનું સતીત્વ ભંગ કરવાને શક્તિમાન થતો નથી.

૮૨–चारुमती

આ સન્નારી ચક્રવર્તી રાજા અશોકની પુત્રી હતી. અશોકે તેને ઘણું સારૂં શિક્ષણ આપ્યું હતું. બૌદ્ધધર્મનું પણ તેને ઉચ્ચ પ્રકારનું જ્ઞાન હતું. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦ માં અશોક રાજા નેપાલનાં તીર્થોની યાત્રા કરવા સારૂ ગયો હતો, તે સમયે ચારુમતી તેની સાથે હતી. ત્યાં આગળ તેણે દીક્ષા લીધી અને ભિક્ષુણી બની. તેના પતિનું નામ દેવપાલ ક્ષત્રિય હતું. સંસારના અનેક સુખ અને વૈભવનો ત્યાગ કરીને પવિત્ર સંન્યાસિની વ્રત એણે પસંદ કર્યું હતું. પિતા અશોક નેપાળની યાત્રાએથી પાછા ફર્યા પણ એ તો નેપાળમાંજ એક મઠમાં રહી. પતિ માટે તેને ઘણી ભક્તિ હતી. એ ભક્તિને કાયમનું મૂર્તિસ્વરૂપ આપવાના હેતુથી તેણે દેવપટ્ટણ નામનું નગર વસાવ્યું હતું. અશોકે એ નગરમાં પાંચ મોટા સ્તૂપ બંધાવીને એની ગણના તીર્થસ્થાનોમાં કરી હતી. આ સ્તૂપ તથા ચારુમતીએ બાંધેલા બીજાં પવિત્ર સ્થાનો હજુ સુધી મોજૂદ છે અને ચારુમતીએ ગાળેલા ધર્મજીવનની સાક્ષી પૂરે છે. એનો મઠ પણ પશુપતિનાથની ઉત્તરે હજુ સુધી દીઠામાં આવે છે.

८३–इसिदासी (ऋषिदासी)

ઉજ્જયિની નગરીમાં એક સદાચારી પ્રતિષ્ઠિત અને ધનવાન વેપારીને ઘેર એનો જન્મ થયો હતો. એ પિતાની એકની એક કન્યા હોવાથી પુષ્કળ લાડમાં ઊછરી હતી. પિતાએ એને ઊંચા પ્રકારનું શિક્ષણ પણ આપ્યું હતું. એક સમયે સાકેત નગરના એક વણિકે એના પિતાને ઘેર જઈને એનું માગું કર્યું. ગુણવાન વર જોઈને ઈસિદાસીના પિતાએ પ્રસન્નતાપૂર્વક એનું લગ્ન કરી દીધું. ઈસિદાસી સાસરે ગઈ. પિતાને ઘેરથી મળેલા સારા શિક્ષણને લીધે તે દરરોજ સવારસાંજ ભક્તિપૂર્વક સાસુસસરાને પ્રણામ કરતી. એમની સેવા-શુશ્રૂષા કરતી તથા ઘરનું બધું કામકાજ કરતી. દિયેર, નણંદ વગેરે બીજાં સગાંઓ ઉપર પણ સ્નેહ રાખતી અને તેમને પોતાની પાસે બેસાડીને લાડ લડાવતી. ઘરમાં જે અન્ન હતું, તેમાંથી ભિક્ષુક, અભ્યાગત વગેરે જેને જે કાંઇ આપવાનું હોય તે રીતસર આપતી. સવારના પહોરમાં વહેલી ઊઠી ઘરનું કામકાજ કરી નાહીધોઇને ઝટપટ પતિની પાસે જતી અને તેને સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરતી. દાસીની પેઠે પતિની આગળ દાતણપાણીની સામગ્રી, તેલ, આરસી વગેરે મૂકતી અને પોતાને હાથેજ પતિને સજાવતી. એકના એક પુત્રની માતા પોતાના પુત્રને જેટલાં લાડ લડાવે, તેટલાંજ લાડ એ પૂર્ણ મમતાપૂર્વક લડાવતી. પોતાને હાથે સ્વાદિષ્ટ ભોજન રાંધીને પતિને જમાડતી અને તેમનાં વાસણ પણ માંજી નાખતી. કોઈ દિવસ પતિની સાથે ઊંચે સ્વરે બોલતી નહિ. દાસીની પેઠે રાત-દિવસ તેની સેવામાંજ નિમગ્ન રહેતી; પરંતુ આ જન્મમાં સુશીલ પ્રતિવ્રતા અને વિદુષી હોવા છતાં પણ સાતમા આગલા જન્મમાં એણે વ્યભિચારનો મહાદોષ કર્યો હતો. એ ગંભીર પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત સ્ત્રી કે પુરુષ બન્નેને જન્મજન્માંતર સુધી કરવું પડે છે. એ

પાપની સજારૂપે આ જન્મમાં ઇસિદાસીને પતિભક્તિનું ફળ મળ્યું નહિ. આટલી સેવા અને પ્રેમ બતાવ્યા છતાં પણ એનો પતિ એના ઉપર પ્રસન્ન થયો નહિ. એક દિવસ એણે પોતાનાં માતપિતાને કહ્યું: " હું ઇસિદાસીની જોડે સંસાર માંડવાનો નથી. હું ઘરબાર છોડીને દૂર જતો રહીશ. " માતપિતાએ કહ્યું: " ઇસિદાસી તો સારી પંડિતા છે; આળસ શું છે તે તો જાણતી નથી. પ્રાતઃકાળમાં વહેલી ઊઠે છે. એવી સુશીલ પત્ની તને કેમ ગમતી નથી, દીકરા? "

ઉત્તરમાં ઇસિદાસીના પતિએ જણાવ્યું: " એણે મારું કાંઇ બગાડ્યું નથી; પણ હું એની સાથે રહેવાનો નથી. મને વિદાય આપો, હું પાછો નહિ આવું. " સાસુસસરાએ ઇસિદાસીને પૂછ્યું: " વહુ ! કહો તો ખરાં કે તમારાં એનાં મન ઊંચા શા કારણથી થયાં છે? અમારાથી કોઈ વાત છુપાવશો નહિ. એવો તે શો અપરાધ થયો છે કે પતિ તને છોડીને જતો રહેવા માગે છે? "

ઇસિદાસીએ દિલ ખોલીને કહ્યું: " મારાથી ભૂલમાં પણ કોઇ દોષ થયો નથી; મેં કોઇ દિવસ એમને કડવો શબ્દ કહ્યો નથી. એમ છતાં એમને મારા પ્રત્યે શા સારૂ કંટાળો ઊપજ્યો છે તે હું કહી શકતી નથી. "

ત્યાર પછી સાસુસસરાએ તેને કહ્યું: " વહુ ! તું તો સ્વરૂપવતી અને ગુણમાં લક્ષ્મી જેવી છે, પણ છોકરાને કોણ જાણે શાથી તારા પર અણગમો ઊપજ્યો છે, તો તું તારે પિયેર જા. " એમ કહીને એમણે પુત્રની ખાતર પુત્રવધૂને પિતૃગૃહે વિદાય કરી.

ઇસિદાસી જે જ્ઞાતિમાં હતી તે જ્ઞાતિમાં એ સમયે પુનર્લગ્નનો રિવાજ પ્રચલિત હતો, એટલે એના પિતાએ એને એક બીજા વરને પરણાવી. એ પણ ધનાઢ્ય પુરુષ હતો. ઇસિદાસીએ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે એની પણ પુષ્કળ સેવા કરી, પરંતુ એક માસ પછી એનું પણ ચિત્ત ફર્યું અને તેણે પણ તેને વગર વાંકે છોડી દીધી. ત્યાર પછી એક દિવસ એક દીન દરિદ્ર સંયમી ભિખારી યુવક માગવા સારૂ ઇસિદાસીના પિતાને ઘેર આવ્યો. તેને તેમણે કહ્યું: " આ ભિક્ષુકની ઝોળી અને કમંડળ ફેંકી દઇને મારા જમાઇ બનો. " એણે યુવતીના પિતાની પ્રાર્થના સ્વીકારી અને પંદર દિવસ સુધી પતિપત્ની સુખે રહ્યાં. પછી પેલા જમાઇએ કહ્યું: " મને મારી ઝોળી અને કમંડળ પાછાં આપો, હું તો ભિક્ષા

માગીનેજ મારા જીવનનો નિર્વાહ કરીશ.” એ સાંભળીને ઇસિદાસીનાં માતપિતા તથા સગાંસંબંધીઓએ કહ્યું: “તમે ઘરમાંજ રહો. જે કાંઇ માગશો તે આપીશું.” તેણે કહ્યું: “મારા એકલાનું પેટ ભરવા જેટલું તો મને ગમે તે પ્રકારે મળી આવે એમ છે, તો પછી હું શા માટે અહીં રહું? વળી એ પણ નિશ્ચિત છે કે હું ઇસિદાસી સાથે એકજ ઘરમાં કદી પણ રહેવાનો નથી.” દુ:ખી બિચારી ઇસિદાસી! એની શી અવસ્થા! શ્રેષ્ઠ પતિવ્રતાને છાજે એવી રીતે તન, મન, ધનથી સેવા કર્યા છતાં એક પણ પતિએ તેને સંઘરી નહિ. પતિ ઘર છોડીને ચાલ્યો ગયો, એટલે એણે માતપિતાને કહ્યું: “મારા દુ:ખ અને શરમનો પાર રહ્યો નથી, હવે તો મને મરવા દો કે સંસારનો ત્યાગ કરવાની રજા આપો.” એવામાં જિનદત્તા નામની પ્રસિદ્ધ ભિક્ષુણી ભિક્ષા માગતી માગતી ત્યાં જઇ પહોંચી. એ પરમ વિદુષી હતી તથા ધર્મશાસ્ત્રોને સારી રીતે જાણનારી હતી. વિનય–પિટક નામના પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધગ્રંથનો એણે ખાસ અભ્યાસ કર્યો હતો. ઇસિદાસીએ તેનો સત્કાર કર્યો; તેને બેસવાને માટે આસન બિછાવી આપ્યું તથા પગે લાગીને ભિક્ષા કરાવી. ભોજન કરીને એ ભિક્ષુણી તૃપ્ત થઇ એટલે એણે કહ્યું: “મારો વિચાર સંસારનો ત્યાગ કરીને પ્રવ્રજ્યા લેવાનો છે.” તેના પિતાએ એ સાંભળીને કહ્યું: “પુત્રી ઘેર રહીને પણ તું ધર્મ પાળી શકે છે, સાધુતા સાધી શકે છે અને સાધુ તથા દ્વિજજનોની સેવા કરી શકે એમ છે.” પરંતુ ઇસિદાસીનો સંકલ્પ દૃઢ હતો. એણે કહ્યું: “ના, પિતાજી! મારે આ જન્મમાં જે દુ:ખ વેઠવું પડ્યું છે, વગરદોષે જે અપમાન સહન કરવું પડ્યું છે, તે અવશ્ય પૂર્વજન્મના કોઈ ગંભીર દોષની સજા છે; માટે હું સંસારનો ત્યાગ કરીને, રાતદિવસ ધર્મની સેવામાં રહીને પૂર્વજન્મનાં પાપનો ક્ષય કરીશ.”

પિતાને હવે પુત્રીના ઉન્નત માર્ગના પ્રયાણમાં વિઘ્ન નાખવું યોગ્ય લાગ્યું નહિ. તેમણે કહ્યું: “બેટા! જા ત્યારે. બુદ્ધદેવ નરશ્રેષ્ઠ થયા છે. એમના ઉપદેશને અનુસરીને ધર્મલાભ કર; નિર્વાણ પ્રાપ્ત થવાથી તું નિષ્પાપ થઇશ.” માતપિતા અને જ્ઞાતિજનોને નમસ્કાર કરીને ઇસિદાસી વિદાય થઇ. તીવ્ર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી અને ઊંચા પ્રકારનું શિક્ષણ તો પહેલેથીજ પ્રાપ્ત હોવાથી સાત દિવસની અંદર એણે ત્રિવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી લીધી. એનું વ્રત

પૂર્ણ થયું. પૂર્વજન્મો એની આગળ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યા. સાતમા જન્મમાં એણે વ્યભિચારનો મહાન અપરાધ કેવી રીતે કર્યો હતો અને તેના દંડરૂપે બીજા છ જન્મોમાં કેટલું દુઃખ વેઠવું પડ્યું, એ બધી વાતનું તેને જ્ઞાન થયું. એ જ્ઞાન થયા પછી તેની હૃદયવેદના તદ્દન શાંત થઈ. એક જન્મની ભૂલથી એણે આ જન્મમાં પણ પુષ્કળ દુઃખ વેઠ્યું; પણ સત્કર્મ તથા સત્સંગના પ્રભાવથી આ જન્મમાં આગલા જન્મોનાં પાપ બાળી નાખ્યાં, એટલુંજ નહિ પણ અનંત પુણ્યનો સંચય કરીને નિર્વાણને પ્રાપ્ત થઈ.

થેરીગાથામાં વિસ્તારથી પોતાનેજ મુખે એણે આ ઇતિહાસ વર્ણવ્યો છે.

૮૪–इशानदेवी

એ કાશ્મીરના રાજા અલીકની રાણી હતી. રાજતરંગિણી અનુસાર કલિને ૧૭૯૬ વર્ષ થયાં. એ સમયમાં અલીક રાજા હતો. એ ઘણો યશસ્વી અને દિવ્ય પ્રભાવવાળો રાજા હતો. કાશ્મીર દેશની સુવ્યવસ્થા એણેજ કરી તથા એના સુશાસનને લીધે દેશની આવક તથા મહત્તા વધી. પોતાના પરાક્રમ અને પ્રભાવથી ઉપાર્જન કરેલી સંપત્તિથી તેણે કેટલાએ અગ્રહાર બંધાવ્યા હતા. તેની રાણી ઇશાનદેવી પણ ધર્મપરાયણા હતી. એણે દરવાજા અને હસ્તિશાલાઓની સમીપ ઉગ્ર પ્રભાવવાળા કેટલાએક ચક્ર બનાવ્યા.

૮૫—સુમેધા

મસ્તાવતી નગરીમાં ક્રૌંચ રાજાની પટરાણીના ગર્ભમાં તેનો જન્મ થયો હતો. સુમેધા બાલ્યાવસ્થાથીજ બુદ્ધિમતી અને સારાં કાર્યોમાં મતિ રાખનારી હતી. શ્રમણ ધર્મની વિધિઓ એ બાળા યત્નપૂર્વક પાળતી. એ અતિશીલવતી, અનેક શાસ્ત્રોમાં પ્રવીણ, સરસ વ્યાખ્યાન આપનારી અને ધર્મમાં નિમગ્ન રહેનારી કન્યા હતી. એવી સુશીલ અને વિદુષી કન્યાને રાજા અનિકર્તની સાથે પરણાવવાની તેના માતાપિતાની ઇચ્છા હતી. અનિકર્ત રાજા પણ તેના ઉપર પ્રેમમુગ્ધ હતા; પરંતુ સુમેધાને તો નાનપણથીજ પોતાની સખીઓ સહિત ભિક્ષુણીઓના મઠમાં જવાનો શોખ હતો. સત્સમાગમને લીધે તેનું જીવન ધાર્મિક બન્યું હતું, એટલે તેની ઇચ્છા ગૃહસ્થાશ્રમની મોહજાળમાં પડવાની નહોતી. એક દિવસ તેણે નમ્રતાપૂર્વક માતપિતાને જણાવ્યું કે, “ આપ કૃપા કરીને મારી વિનતિ સાંભળો. મારી ઇચ્છા નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવાની છે. હું આ જગત અને પરલોકને અનિત્ય ગણું છું. આ શરીરનાં બધાં સુખ તુચ્છ છે. ભોગવિલાસથી સુખ તો ઘણું થોડું મળે છે અને અસંતોષ તથા દુઃખ ઘણાં પ્રાપ્ત થાય છે. કડવા ઝેર જેવા કામભોગ ઉપર જે લોકો મોહિત થાય છે, તે લોકો મૂઢ હોય છે. એ લોકો અધોગતિમાંજ પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે. એ મૂર્ખાઓને મન, વચન અને કર્મને સંયમમાં રાખતાં આવડતું નથી. એ પ્રજ્ઞાહીન લોકોને ખબર નથી કે, દુઃખ શાથી અટકાવી શકાય છે; એટલુંજ નહિ પણ જ્યારે તેમને મોહનિદ્રામાંથી જગાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, ત્યારે પણ તેઓ જાગતા નથી અને શીખવ્યા છતાં પણ તેઓ શીખતા નથી. ચાર આર્ય સત્યોનું ભાન એમને કદી થતું નથી. પૂજ્ય બુદ્ધદેવે જે સત્યો આપણને શીખવ્યાં છે, તેને

ઘણાં લોકો જાણતાં નથી. એમને તો જન્મવાનું સુખ જોઇએ છે. વળી એ બધાં સ્વર્ગ મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે, પણ એમને ખબર નથી કે સ્વર્ગનું સુખ પણ શાશ્વત નથી. એ પણ અનિત્ય અને ચંચળ છે અને એક દિવસ જતું રહેશે. સ્વર્ગસુખ ભોગવ્યા પછી પણ પાછા જન્મમરણના ચક્રમાં આવવું પડે છે, એનો એ લોકો વિચાર નથી કરતા. એ લોકોનો ચાર પ્રકારનો વિનિપાત–પડતી થાય છે; અર્થાત્ નરક, પશુજન્મ, પ્રેતજન્મ અને રાક્ષસજન્મ એ ચારમાંથી એક પ્રકારની ગતિ ભોગવવી પડે છે. કેટલાકને બે પ્રકારની ઉચ્ચ ગતિ અર્થાત્ મનુષ્યજન્મ અને દેવતાજન્મ મળે છે. વિનિપાત થયા પછી આ સંસારની મોહજાળમાંથી છુટકારો પણ મળતો નથી અને પ્રવ્રજ્યા પણ લેવાતી નથી. નિશ્ચય મનુષ્યની અધોગતિ થાય છે; માટે હે માતપિતા ! મારી ઇચ્છા તો દશ પ્રકારના બળવાળા બુદ્ધદેવના વિધાન અનુસાર પ્રવ્રજ્યા લેવાની છે.

"બુદ્ધદેવનાં દશ બળ આ પ્રમાણે છેઃ—(૧) સત્ય અને અસત્યનું જ્ઞાન, (૨) કર્મના ઉદ્ભવ તથા પરિણામ, (૩) ઇષ્ટ સાધનમાં પટુતા, (૪) ભૂતજ્ઞાન, (૫) પ્રવૃત્તિની ગતિ અને કાર્ય, (૬) મનુષ્યની આત્મશક્તિ, (૭) વિનય સાધવાનો માર્ગ, (૮) પૂર્વજન્મ, (૯) દિવ્ય ચક્ષુ અને (૧૦) મુક્તિ. જન્મમરણનો નાશ કરવાની ઇચ્છા હવે તો મને થઇ છે. આ અસાર શરીરનાં 'સાંસારિક' સુખ મારે જોઇતાં નથી. ભવની બધી તૃષ્ણાઓને રોકીને હું તો સંસાર ત્યજીને પ્રવ્રજ્યામાં ચાલી જઇશ. અશુભ કાળ જતો રહ્યો છે; બુદ્ધદેવના જન્મથી શુભ ક્ષણ આવી પહોંચી છે. મારી ઇચ્છા છે કે આ જન્મમાં બ્રહ્મચર્ય અને શીલધર્મનો કદી ત્યાગ ન કરૂં. હવે હું ભૂખી મરીશ, પણ આ ઘરમાં ભોજન નહિ કરૂં."

સુમેધાને મુખેથી વારંવાર આવી ને આવીજ સંસારત્યાગ કરવાની વાત સાંભળ્યાથી તેની માતાનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું. એ રોકકળ કરવા લાગી. પિતાને પણ ઘણી વેદના થઇ અને સુમેધા ધરતી પર પડી હતી, ત્યાંથી એને ઉઠાડીને શિખામણ આપવા લાગ્યા કે, "દીકરિ ! ઊઠ, જરા વિચાર તો કરી જો. મેં રૂપ, ગુણ અને સંપત્તિમાં યોગ્ય પતિ સાથેજ તારો વિવાહ કરવાનો વિચાર કર્યો છે. રાજા અનિકર્તના કરમાં તને સમર્પણ કરવાનો મારો અભિલાષ છે. એ રાજા પણ હર્ષપૂર્વક તારો સ્વીકાર કરશે અને તને પટરાણી બનાવીને પ્રેમપૂર્વક રાખશે. બ્રહ્મચર્ય, પ્રવ્રજ્યા અને

શીલધર્મ ઘણાં કઠિન છે. હે પુત્રિ ! આ યૌવનમાં તું પ્રભુતા અને ધનૈશ્વર્યના ભોગ અને સુખ પ્રાપ્ત કર; રાજ્યનો ઉપભોગ કર.” સુમેધાના ચિત્ત ઉપર પિતાના આ ઉપદેશની કાંઇજ અસર થઇ નહિ. તેણે દૃઢતાપૂર્વક કહ્યું: “હું આ અસાર સંસારને હવે ભજવાની નથી. હું તો હવે પ્રવ્રજ્યા ધારણ કરીશ. એમ નહિ કરવા દો, તો એના કરતાં મરણને પસંદ કરીશ. આ દેહ જેને તમે પરણાવવા માગો છો, જેને રાજા અનિકર્ત પ્રેમપૂર્વક પોતાનો બનાવવાની ઇચ્છા રાખે છે, તે શું છે? એ તો ગંધ મારતો, ભયંકર અપવિત્ર પદાર્થ છે. શબની પેઠે મળમૂત્રનું એ ઘર ત્યાગ કરવા લાયક છે. એને તો સ્વામી કેવી રીતે ગ્રહણ કરશે? માંસ અને લોહીથી ઢાંકેલા આ પિંડનેજ તમે દેહ કહો છો ને? એ તો કીડાઓનું ઘર છે. ગીધ આદિનું ભોજન છે. એને તો કોણ કન્યાદાનમાં આપી શકે? ‘વિજ્ઞાન’ જતું રહ્યા પછી આ શરીર શ્મશાનમાં નાખી દેવામાં આવે છે, ત્યારે ફેંકી દીધેલા જૂના લાકડાં જેટલી એની કિંમત છે. જ્ઞાનીજનો પણ એના સામું જોવાનું પસંદ કરતાં નથી. તેઓ બીજા જીવોના ભક્ષ્યરૂપ આ દેહને છોડી દઇને સ્નાન કરીને ચાલ્યા જાય છે. માબાપ પણ એજ કરે છે, તો બીજાનું તો પૂછવુંજ શું? હાડકાં અને નાડીઓથી ભરેલા આ દેહરૂપી ઘરમાં બધે ઠેકાણે અપવિત્રતા, ગંદકી ભરેલી છે. એનો તો વળી આદર કોણ કરે? આ દેહને જો ઉકેલી ઉથલાવી નાખવામાં આવે, તો એની અંદરથી એવી અસહ્ય દુર્ગંધ નીકળે કે, પોતાની જનેતા પણ ત્યાંથી દૂર નાસે. આ તો તમારૂં શરીરરૂપી પૂતળું છે. દેહ એ તો જન્મ અને મૃત્યુમય પદાર્થ છે. એને જન્મ લેતાં પણ દુઃખ થાય છે; માટેજ મારી વિવાહ કરવાની મુદ્દલ ઇચ્છા નથી.

“લગ્ન કરીને સંસારનું સુખ ભોગવવા કરતાં તો હું સો વર્ષ સુધી દરરોજ ભાલા ખોસીને મને મારી નાખે તે વધારે પસંદ કરૂં. બુદ્ધદેવનો પવિત્ર ઉપદેશ જાણનાર માણસને ભાલાના ઘા ખમવા સહેલા છે. આ સંસારના લાંબા ફેરામાં મૃત્યુ ફરી ફરીને આવે છે. દેવજન્મ, નરજન્મ, પશુયોનિ, અસુરદેહ, પ્રેતરૂપ એ પ્રમાણે કર્માનુસાર અનેક જન્મ ધારણ કરવા પડે છે અને અનંત દુઃખ વેઠવાં પડે છે. દેવજન્મ ધારણ કર્યાથી પણ નિર્વાણ મળતું નથી. જન્મમરણના ફેરામાંથી છૂટવા માટે જે માણસ બુદ્ધનાં વચન પાળે છે, તેજ નિર્વાણ પામે છે. આ અસાર ભોગવિલાસથી શું

વળવાનું છે? પિતાજી! હું તો આજેજ ઘરનો ત્યાગ કરીને ચાલી જાઉં છું. ઊલટી કરેલા ભોજનની સમાન એ બધા ભોગવિલાસ ઘૃણા કરવા યોગ્ય છે. એ અસાર વસ્તુ મારે નથી જોઈતી.”

પિતાપુત્રી વચ્ચે આ પ્રમાણે વાર્તાલાપ ચાલી રહ્યો હતો, એવામાં અનિકર્ત રાજા પણ પોતેજ પસંદ કરેલી કન્યાને મળવા તથા લગ્નની બાબતમાં તેની સંમતિ લેવા સારૂ પ્રેમપૂર્વક એ નગરમાં આવી પહોંચ્યો. સુમેધાએ એના આવ્યાની પણ પરવા ન કરતાં પોતાના નિશ્ચય અનુસાર લાંબા કાળા અંબોડાને છરી વડે કાપી નાખ્યો અને બધાની વાતચીતને રોકીને ધ્યાનમગ્ન થઈ ગઈ. એકાગ્રચિત્તે એ જગતની અનિત્યતા સંબંધી વિચાર કરવા લાગી. રાજાને નગરમાં પેસતાં સુમેધાના વિચારો જાણ્યામાં આવ્યા, એટલે એ જે સ્થળે સુમેધા ધ્યાન ધરી રહી હતી ત્યાં ગયો અને પોતાના સુવર્ણ તથા મણિમાણિક્યથી અલંકૃત દેહ વડે હાથ જોડીને યાચના કરવા લાગ્યોઃ–

“આ યૌવનકાળમાં તો હે સુંદરિ! તું મારી રાણી થા અને ધન તથા વૈભવનું સુખ ભોગવ. આ દુનિયામાં ભોગ અને સુખ દુર્લભ પદાર્થ છે. તું શાંતિપૂર્વક રાજ્યસુખ ભોગવ. મરજીમાં આવે તેને દાન આપ. મારો આખો ખજાનો તારા હાથમાં રહેશે. તારા મનમાં ઊલટા વિચાર આણવા છોડી દે. જો, તારાં માતપિતા તારા સંસારત્યાગની વાત સાંભળીને મરવા પડ્યાં છે!”

સુમેધાએ કહ્યું: “મારે તમારાં સુખ અને વૈભવ નથી જોઈતાં. મને એમાં જરાયે મોહ રહ્યો નથી. ભોગની વાસનામાં મને હવે ન ધકેલશો. ભોગમાં તો દુઃખ ભોગવ્યા વગર છૂટકોજ નથી. તમે ભારતવર્ષનો પ્રાચીન ઇતિહાસ કેમ વીસરી જાઓ છો? ચારે દ્વીપના અધિપતિ મહારાજા માંધાતા કેવા શ્રેષ્ઠ પુરુષ હતા? એમના જેટલું ધન તથા વૈભવ કોની પાસે હતાં? છતાં પણ એ નરપતિ મરી ગયો અને તેની લાલસા આ દુનિયામાં તો પૂરી ન થઈ. દશે દિશાઓમાં સ્ત્રીરત્નનો વરસાદ વરસે તોપણ ભોગવિલાસથી કોઈને તૃપ્તિ થતી નથી. એ બધું ત્યજીને મનુષ્યો મરી જાય છે. હે ભૂપ! ભોગ તલવાર સમાન છે, ભોગ શૂલ સમાન છે, ભોગ નાગની ફેણ સમાન છે, ભોગ અગ્નિની ઝાળની પેઠે બાળનારા છે, આ રૂપ હાડકાંના માળા જેવું છે, ભોગ અને સુખ અનિત્ય

અને અધ્રુવ છે, દુઃખપ્રદ અને મહા ઝેરીલાં છે, તપાવેલા લોખંડના દડાના જેવાં છે. એ તો સદા પાપનોજ ઉદય કરે છે. વૃક્ષ ઉપર ચઢીને ફળ તોડવા જતાં માણસ પડી જાય છે, એજ પ્રમાણે કામભોગનું છે. માંસનો ટુકડો લેવા સારૂ પક્ષીઓ જેવી રીતે પરસ્પર લડાઇ કરે છે એજ પ્રમાણે ભોગની બાબતમાં બને છે. ઉધાર માગીને કોઇ ચીજ લાવ્યા હોઇએ તે જેમ પાછી ન આપીએ ત્યાં સુધી ઉદરાવો રહે છે, તેમજ ભોગના સંબંધમાં છે. એ ભોગ સ્વપ્નની પેઠે છેતરનારા છે. કામભોગ તીવ્ર બાણસમા, દારુણ રોગજેવા અને વિસ્ફોટક સમા છે. તપાવેલા અંગારા સમા એ ભીષણ છે. પાપ અને મૃત્યુમય હોવાથી ભયાનક છે. આ જિંદગીમાં મેં બતાવ્યાં એવાં અનેક દુઃખ આવી પડે છે, અનેક અડચણો નડે છે; માટે મને સંસારમાં જરાયે વિશ્વાસ નથી રહ્યો. તમે ઘેર જાઓ. મારા માથામાં જ્યારે આગ લાગી રહી છે, ત્યારે બીજું કોઇ મને શું કરી શકવાનું હતું ! જરા અને મૃત્યુ મને બાંધવા આવ્યાં છે. હું તેમનો નાશ કરવાને તત્પર રહીશ.'' આ પ્રમાણે કહીને સુમેધા ઘર બહાર નીકળવા લાગી. જોયું તો ઉમરા ઉપર બેસીને માતપિતા અને રાજા અનિકર્ત રોઇ રહ્યાં છે. એ જોઇને સુમેધાને એમના અજ્ઞાન અને મોહ ઉપર દયા આવી. મોહવશ થઇને રુદન કર્યાથી કેટલી હાનિ થાય છે, સંસાર કેવો અનિત્ય છે, દુઃખથી ભરેલો છે એ બધુ મર્મસ્પર્શી ભાષામાં સમજાવ્યું. રાજા અનિકર્તને પણ સમજાવ્યું કે, રાજાઓને સંસારમાં રહ્યાથી બીજા રાજા, અગ્નિ, ચોર અને જળનો ભય રહે છે. એ ઉપરાંત પણ બીજા અનેક શત્રુઓથી ભરેલા સંસારમાં ફસાઇ રહેવાની ઇચ્છા કોણ કરે ? મોક્ષ સામે હોવા છતાં બંધનમાં પડવાનું કોણ પસંદ કરે ? આ સંસારમાં કામનાઓની સાંકળથી તમે બંધાયલા છો. એ સાંકળને તોડી નાખીને તમે વાસનાઓને દબાવો. ફરી ફરીને કહું છું કે, ભોગમાં અતિશય અને પાર વગરનું દુઃખ છે. ચિત્ત સદા ચિંતાઓથી ભરેલું રહે છે. એ અધ્રુવ કામભોગનો ત્યાગ કરો. એનાથી કેવલ દુઃખજ ઊપજવાનું છે, બીજું કાંઇ નથી. અજર ધર્મમાર્ગ આ રહ્યો. જે કામનાઓ થોડા વખતમાં જૂની પડી જાય છે તે કામનાઓ–વાસનાઓને લઇને તમે શું કરશો ? એ કામનાઓ તો મૃત્યુ અને વ્યાધિઓને આણશે અને ફરી ફરીને જન્મ લેવો પડશે. ધર્મનો માર્ગ અજર, અમર, શોક વગરનો,

અમૃતમય, શત્રુહીન, શેકટોક વગરનો, કોઇ ખસેડે નહિ એવો અને અટુટ તથા ભય વગરનો છે. એ અમૃતમય માર્ગ કેટલાએ લોકોએ પ્રાપ્ત કર્યો છે, આજ પણ કેટલાએ લોકો પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છે; પરંતુ જેમના ચિત્તમાં ઉત્સાહજ નથી, તેમના ભાગ્યમાં એ માર્ગમાં જવાનું કદીયે લખાયું નથી. આ પ્રમાણે કહીને સુમેધાએ પોતાનો કાપી નાખેલો અંબોડો અનિકર્તની સમક્ષ મૂક્યો.

રાજા અનિકર્તને સુમેધાના અગાધ જ્ઞાન તથા તીવ્ર વૈરાગ્યની ખાતરી થઇ ગઇ હતી. તેણે સુમેધાનાં માતપિતાને વિનતિ કરી કે, “સુમેધા સત્યના માર્ગમાં જવા માગે છે; આપ એને ખુશીથી જવા દો.” માબાપે વિદાય આપી. સુમેધા શોક અને ભયરહિત થઇને ભિક્ષુણીરૂપે બહાર નીકળી પડી. પહેલેથીજ ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેલી હતી અને પછી ધર્મમાર્ગમાં પડી, એટલે સદ્ગુરુના ઉપદેશથી અંતર્જ્ઞાનની છ વિદ્યાઓ તેણે જલદી પ્રાપ્ત કરી લીધી. પોતાના પૂર્વજન્મોનું પણ એને જ્ઞાન થયું. ત્યાર પછી બુદ્ધદેવના ચરણમાં બેસીને તેણે સંપૂર્ણ શાંતિ અને નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યાં.

થેરીગાથામાં ૪૪૮ થી ૫૫૨ સુધીના શ્લોક તેના રચેલા છે અને તેમાંથી એના ઉન્નત વિચારોનો યથાર્થ પરિચય મળી આવે છે.

૮૬—संघमित्रा

આજથી લગભગ અઢી હજાર કરતાં વધારે વર્ષ પૂર્વે ભારતવર્ષના એક દિગ્વિજયી સમ્રાટના ઘરની કન્યા સંસારના ધનવૈભવને તુચ્છ ગણીને ધર્મનેજ વરી હતી અને આખી જિંદગી સુધી કુંવારી રહીને ધર્મપ્રચારના કાર્યમાંજ તેણે પોતાનું અમૂલ્ય જીવન અર્પણ કર્યું હતું. આજે પણ એ વાત સંભારતાં આપણને આનંદ થાય છે. આજે ભારતના એ ગૌરવમય યુગની પ્રાતઃસ્મરણીય રાજકન્યાનું જીવનચરિત્ર લખીને અમે અમારી લેખિનીનું સાર્થક થયું ગણીએ છીએ.

એ રાજકુમારી મહાપ્રતાપી રાજાધિરાજ અશોકના વંશમાં ઉત્પન્ન થઇ હતી. એક મત એવો છે કે,એ એમની કન્યા હતી અને એજ મતનું અવલંબન કરીને અમે આ ચરિત્ર લખ્યું છે. અંગ્રેજ ઇતિહાસવેત્તા વિન્સેંટ સ્મિથ એને અશોકની સગી બહેન ગણે છે. ઉજ્જન નગરીમાં એનો જન્મ થયો હતો. એના ભાઇનું નામ મહેંદ્ર હતું. બન્ને ભાઇબહેન નાનપણમાં ઉજ્જયિની નગરીમાંજ વાસ કરતાં હતાં. ત્યાર પછી ઇ. સ. પૂર્વે ૨૬૮માં અશોક મગધના સામ્રાજ્યનો સમ્રાટ બનીને મહેંદ્ર અને સંઘમિત્રાને લઇને પાટલીપુત્ર નગરમાં આવી વસ્યો. હાલ જ્યાં આગળ પટના શહેર છે, ત્યાંજ પહેલાં પાટલીપુત્ર નગર શોભા આપી રહ્યું હતું. એ વખતે એ નગરીની રમણીયતા અને સુખસમૃદ્ધિમાં કોઇ વાતનો અભાવ નહોતો. અનેક જાતના લોકો ત્યાં વસતા હતા. ચિત્રવિચિત્ર રાજમહેલો, બગીચાઓ, શેઠિયાઓની હવેલીઓ અને તરેહ તરેહની વસ્તુઓનાં ચૌટાઓ જોનારાઓને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખતાં હતાં. એ નગરનાં સ્ત્રીપુરુષો મહેંદ્ર અને સંઘમિત્રાનું રૂપલાવણ્ય તથા એમની અનુપમ મૂર્તિના દર્શન કરીને અતિશય આનંદ પ્રગટ કરવા લાગ્યાં. મહારાજા અશોકે

બન્ને ભાઈબહેનની માનસિક તથા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સારૂ તેમને સારી કેળવણી આપવાનો પૂરતો બંદોબસ્ત કર્યો.

અહીંયાં જગતવિખ્યાત રાજા અશોકના જીવનચરિત્રને લગતી બેએક વાતો જણાવવી જરૂરની છે. અશોક ચંદ્રગુપ્તના પુત્ર બિંદુસારનો છોકરો હતો.રાજપુત્ર હોવા છતાં એનો ચહેરો કદ્રૂપો હતો, એટલા સારૂ રાજા બિંદુસાર એને બહુ ચાહતા નહિ. એમ જણાય છે કે પિતા અને સાવકી માની અવગણના અને તિરસ્કારને લીધે ધાર્મિક અશોક પણ યૌવનમાં અતિશય સ્વાર્થી અને અધાર્મિક નીવડ્યો હતો. તેની રક્તપિપાસા અને ક્રૂરતાને લીધે એ ચંડાશોક અર્થાત્ યમદૂત નામથી ઓળખાતો હતો. દંતકથા એવી છે કે, યમરાજ્યનું અનુકરણ કરીને એણે એક નરકપુરી બંધાવી હતી. અપરાધીઓને એ ભયંકર પુરીમાં કેદ રાખીને મારવામાં તથા પીડવામાં આવતા અને અનેક તરેહનાં દુ:ખ દઈને રિબાવી રિબાવીને મારી નાખવામાં આવતાં. આવું હોવા છતાં પણ એજ અશોકમાં અસાધારણ શક્તિ અને નાના પ્રકારના સદ્ગુણ પણ જણાતા હતા. રાજા બિંદુસારે પુત્રને પોતાનાથી દૂર રાખવા સારૂ તેને ઉજ્જયિનીનો સૂબો નીમ્યો હતો. ત્યાં આગળજ દેવી નામની એક તરુણી રમણીની મનમોહક મૂર્તિનાં દર્શનાં કરીને એ તેના તરફ આકર્ષાયો અને તેની સાથે પરણ્યો. ત્યાર પછી પિતા બિંદુસારનું મૃત્યુ થયું, એટલે ભાઈના લોહીથી હાથ ખરડીને અશોક પિતાના રાજ્યસિંહાસન ઉપર બેઠો. અશોકનો રાજ્યાભિષેક ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૬૯ માં થયો.

મહારાજા બન્યા પછી અશોકે કલિંગ દેશના રાજા સાથે ઇ. સ. પૂ. ૨૬૧ માં એક ભીષણ યુદ્ધ કરીને કલિંગ દેશ અથવા ઓડિસ્સાને પોતાના તાબામાં લીધો. એ યુદ્ધમાં લાખ નરહત્યા થઈ હતી. એ ભયંકર હત્યાકાંડનું સ્મરણ થતાંજ અશોકનું પથ્થરનું હૈયું પણ પીગળી ગયું અને એના હૃદયમાં વૈરાગ્યનો ઉદય થયો. પુણ્યકર્મોનો ઉદય થતાં પાપીઓની પાપવાસનાનો એમજ એકદમ ક્ષય થઈ જાય છે અને એમનું પાપી જીવન એક નવોજ સારો પલટો ખાય છે. એ સમયથી અશોકે પારકું રાજ્ય જીતી લેવાની ઇચ્છા બિલકુલ છોડી દીધી. ત્યાર પછીથી અશોકના જીવનમાં આધ્યાત્મિક શક્તિની ગૂઢ ક્રિયા શરૂ થઈ. એક મહાપ્રતાપી, શક્તિશાળી બૌદ્ધ સંન્યાસીએ અશોકના હૃદય પર કાબૂ

જમાવ્યો. જોતજોતામાં તેના જીવનમાં મહાપરિવર્તન થઇ ગયું. બૌદ્ધધર્મની દીક્ષા ગ્રહણ કરીને મહાપુરુષ બુદ્ધદેવના મહાન આદર્શને તેણે સ્વીકાર્યો. વિશ્વપ્રેમથી તેનું હૃદય પરિપૂર્ણ થઇ ગયું.

એ સમયમાં બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર બહુ જોરમાં ચાલી રહ્યો હતો. બૌદ્ધધર્મના ઉપદેશકો વિશ્વપ્રેમનો પ્રચાર કરીને યાગયજ્ઞ અને પશુવધનું ખંડન કરી રહ્યા હતા. તેમના ઉપદેશથી જીવહિંસા બહુ અટકી હતી. નીચલી જાતિઓને ઊંચ વર્ણના ત્રાસથી બચાવવાને પણ એમણે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો. મૈત્રી, કરુણા અને "અહિંસા પરમો ધર્મ" એ ત્રણ પ્રેમમંત્રની વાણીનો ઘોષ ચારે તરફ થઇ રહ્યો હતો. એ પ્રેમ અને કરુણાની વાણી મહારાજા અશોકના હૃદય સુધી પહોંચી અને તેમણે બૌદ્ધધર્મની દીક્ષા લીધી. દીન, દુઃખી નરનારી અને પશુપક્ષીઓનાં દુઃખ અને કલેશથી એનું હૃદય પીગળી ગયું અને તેમનાં સંકટનું નિવારણ કરવા સારૂ એણે પોતાનો રાજભંડાર ખુલ્લો મૂક્યો. નવ કરોડ અને આઠ લાખ સુવર્ણમુદ્રાઓ પુણ્યમાં વાપરવામાં આવી. પશુપક્ષીઓના રોગોનો ઇલાજ કરવા સારૂ દવાખાનાં બંધાવ્યાં. જ્ઞાન, ધર્મ અને નીતિની ઉન્નતિ તથા તેમના સુખની વૃદ્ધિ સારૂ અશોકે જેટલા ઉપાય કર્યા હતા, તેટલા ઘણા થોડા રાજા કે બાદશાહોએ કર્યા હશે.

એવા મહારાજાની દેખરેખ નીચે સંઘમિત્રા અને રાજકુમાર મહેંદ્ર ઊછર્યાં હતાં. બન્ને ભાઇબહેનને જોતાં વારજ તેઓ એક ફૂલની સુંદર બે કળીઓ હોય એમ લાગતું હતું. બન્નેનો સ્વભાવ ઘણો મીઠો હતો. અશોકનો બન્નેના ઉપર અત્યંત પ્રેમ હતો. બન્ને જણાં સાથેજ અનેક વિષયોનું શિક્ષણ મેળવી રહ્યાં હતાં. ઊંચી કેળવણીથી સંઘમિત્રાનું હૃદયકમળ ખીલી ઊઠ્યું. તેણે નિર્મળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું અને તેના હૃદયમાં ધર્મભાવ જાગૃત થયો. એ વખતે સંઘમિત્રાની વય ૧૮ વર્ષની અને મહેંદ્રની ૨૦ વર્ષની હતી મહારાજા અશોકે મહેંદ્રને યૌવરાજ્ય પદ ઉપર અભિષિક્ત કરી પોતે ભિક્ષુ બનવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો; પરંતુ એટલામાંજ બુદ્ધદેવના પવિત્ર આત્માએ બન્ને ભાઇબહેનને ધર્મપ્રચારનું મહાન વ્રત ગ્રહણ કરવા સારૂ આમંત્રણ મોકલ્યું. એ વખતે બૌદ્ધધર્મના એક આચાર્યે મહારાજા અશોકને કહ્યું:–

"રાજન્! જેમણે ધર્મની ખાતર પુત્ર કે પુત્રીને અર્પણ

કર્યાં છે તેજ બૌદ્ધધર્મના ખરા મિત્ર છે.”

આચાર્યની એ વાણીએ અશોકના હૃદયને સ્પર્શ કર્યો. તેણે સ્નેહપૂર્ણ નયને સંઘમિત્ર અને મહેંદ્રના તેજસ્વી મુખ તરફ જોયું અને પછી પૂછ્યું: “કેમ, તમે ભિક્ષુધર્મ સ્વીકારવા તૈયાર છો?”

બન્ને ભાઇબહેન પિતાના મુખમાંથી નીકળેલાં એ વચનો સાંભળીને પોતાનું ધનભાગ્ય ગણવા લાગ્યાં. ધન અને ઐશ્વર્યમાં ઊછરેલાં હોવા છતાં પણ સંન્યસ્તધર્મ ગ્રહણ કરીને ભિક્ષુ અને ભિક્ષુણી બનીશું અને કરુણામય બુદ્ધદેવના દયામય ધર્મનો પ્રચાર કરવા સારૂ આત્મબલિદાન આપીશું, એના કરતાં આ પૃથ્વીમાં બીજું વધારે સુખ કયું હોઇ શકે? એવા વિચારથી બંને ભાઇબહેને ઘણાં પ્રફુલ્લિત વદને મહારાજા અશોકને જણાવ્યું: “પિતાજી! આપની આજ્ઞા મળતાંવારજ અમે એ મહાન વ્રત ગ્રહણ કરીને મનુષ્યજન્મ સફળ કરીશું.”

મહારાજાધિરાજ અશોકે એજ વખતે ભિક્ષુઓના સંઘને જણાવી દીધું કે, “આજે મેં ભગવાન તથાગત બુદ્ધદેવના પવિત્ર ધર્મને સારૂ મારાં લાડકાં પુત્ર અને પુત્રીને અર્પણ કર્યાં છે.”

ત્યાર પછી મહેંદ્ર અને સંઘમિત્રા બૌદ્ધધર્મની પ્રચલિત પદ્ધતિ અનુસાર દીક્ષા ગ્રહણ કરીને ભિક્ષુ અને ભિક્ષુણી બન્યાં. ધર્મપાલી અને આયુપાલી નામની બે ભિક્ષુણીઓએ સંઘમિત્રાને ઉત્તમરૂપે ભિક્ષુણીઓની સાધનાના ઊંડા તત્ત્વોનું શિક્ષણ આપવા માંડ્યું.

અહીંયાં જણાવવું જરૂરનું છે કે, મહાત્મા બુદ્ધદેવના ધર્મમાં સર્વસ્વ ત્યાગી સંન્યાસી અને સંન્યાસિનીનો જે વર્ગ હતો તેજ ભિક્ષુ અને ભિક્ષુણી નામથી ઓળખતો. એ ભિક્ષુ અને ભિક્ષુણીઓ પરણતાં નહિ, પરંતુ કઠોર વૈરાગ્યવ્રત ધારણ કરીને રાતદિવસ ધર્મસાધન અને જીવોના કલ્યાણની ચિંતામાં ગૂંથાયલાં રહેતાં. સંઘમિત્રાએ ભિક્ષુણી બનીને બધી જાતનાં સુખની લાલસા છોડી દીધી અને વાસના ઉપર જય મેળવીને ધર્મસાધન કરવા માંડ્યું.

ભિક્ષુણીઓને સાધારણ રીતે ઉપદેશ આપવામાં આવતો કે, “તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરો. થોડામાંજ સંતોષ માનો. ખોટા મોજ-શોખથી દૂર રહો અને એકાંતમાં રહીને ધ્યાનધારણા તથા ધર્મની સાધના કરો. આળસનો ત્યાગ કરી મહેનતુ બનો. અભિમાન તજી દઈને સુશીલા, વિનયી અને નમ્ર બનો અને બધાની સાથે

સદ્ભાવ સાચવીને સંતોષપૂર્વક જીવન ગાળો. બૌદ્ધ તપસ્વિનીઓએ શુદ્ધાચારપૂર્વક પોતાના વ્રતનું પાલન કરવું જોઇએ. ”

ભિક્ષુ અને ભિક્ષુણીઓને કેવા પ્રકારની સાધના કરવી પડતી હતી, તે બાબતમાં વિદ્વાન બંગાળી લેખક શ્રીયુત સત્યેંદ્રનાથ ઠાકુર લખે છે: “ વિષયવાસનાથી વેગળા રહીને ભિક્ષુઓએ એકાંતમાં પંચભાવનાની સાધના કરવી પડતી. મૈત્રી, કરુણા, મુક્તિ, અશુભ અને ઉપેક્ષા એ ભાવનાના પાંચ પ્રકાર હતા.

“ દેવતા હો કે મનુષ્ય હો, બધા જીવો સુખી થાઓ; શત્રુનું પણ ભલું થાઓ; બધા રોગ, શોક અને પાપતાપથી મુક્ત થાઓ, એવા પ્રકારનો શુભ વિચાર કરવો એને મૈત્રી ભાવના કહે છે. ”

“ દુ:ખીનાં દુ:ખ પ્રત્યે લાગણી—દિલાસોજી બતાવવી, શું કર્યાથી જીવોનાં દુ:ખ નાશ પામે અને સુખ વધે એનો રાતદિવસ વિચાર કરવો એને કરુણા કહે છે.

“ ભાગ્યવાન મનુષ્યોના સુખે સુખી થવું, તેમનાં સુખ અને સૌભાગ્ય સ્થાયી થાઓ એવો વિચાર રાખવો એને મુક્તિ ભાવના કહે છે.

“ શરીર વ્યાધિનું ઘર છે, વીજળીના ચમકારાની પેઠે ક્ષણસ્થાયી છે, ઝાંઝવાના જળ જેવું મિથ્યા છે અને મળમૂત્ર, પરૂ વગેરે ગંદા પદાર્થોથી ભરપૂર છે, માનવજીવન જન્મમૃત્યુને અધીન છે, દુ:ખમય અને ક્ષણભંગુર છે એવો વિચાર કરવો તેને અશુભ ભાવના કહે છે.

“ બધા જીવ બરાબર છે, કોઇ પ્રાણી બીજા પ્રાણી કરતાં વધારે પ્રીતિ કે વધારે તિરસ્કારને પાત્ર નથી; બળ, દુર્બળતા, દ્વેષ, મમતા, ધન અને ગરીબાઇ, યશ, અપયશ, જુવાની અને ઘડપણ, સુંદર, અસુંદર, બધા ગુણ અને બધી અવસ્થાઓ સમાન છે એવી સામ્ય ભાવના રાખવી તેને ઉપેક્ષા કહે છે.”

દરરોજ સવારે અને સાંજે આવા ઊંચા પ્રકારના વિષયોનું ચિંત્વન કર્યાથી નરનારીઓ ઘણા ઊંડા ભાવમાં ડૂબી જાય અને તેમનાં મન અતિશય ઉન્નત થાય, હૃદય વિશાળ થાય એ વાત તો સહેજે સમજી શકાય એવી છે. એ સાધનાપ્રણાલીને લીધેજ સુજાતા, વિશાખા વગેરે અનેક બૌદ્ધ રમણીઓએ ઉન્નત જીવન પ્રાપ્ત કર્યું છે. રાજકન્યા સંઘમિત્રા પણ એ સાધન કરવા લાગી અને ધીમે ધીમે ધાર્મિક જીવનની એકે એકે ઊંચી સીડીએ ચઢવા લાગી.

સંઘમિત્રાનો મોટોભાઇ મહેંદ્ર બત્રીશ વર્ષની વયે ધર્મ-પ્રચારને સારૂ સિંહલદ્વીપમાં ગયો. સિંહલદેશના રાજા તિષ્ઠ મહેન્દ્રનું આધ્યાત્મિક જ્યોતિથી પ્રકાશિત થયેલું શાંત સુંદર સ્વરૂપ જોઇને વિસ્મય પામ્યા અને અત્યંત શ્રદ્ધા અને આદર-પૂર્વક તેને પોતાને ત્યાં રાખ્યો. સિંહલનાં હજારો સ્ત્રીપુરુષો મહેન્દ્રનો ઉપદેશ સાંભળીને બૌદ્ધધર્મ ગ્રહણ કરવા લાગ્યાં.

થોડા દિવસ પછી સિંહલની રાજકુમારી અનુલાએ પાંચસો સખીઓ સહિત ભિક્ષુણીવ્રત લેવાનો સંકલ્પ કર્યો. એ વખતે મહે-ન્દ્રને લાગ્યું કે, આટલી બધી સ્ત્રીઓને ઉત્તમ રીતે ધર્મનું શિક્ષણ આપવા તથા સિંહલની સ્ત્રીઓમાં ધર્મપ્રચાર કરવા સારૂ એક કેળવાયલી અને ધર્મશીલ ભિક્ષુણીની અત્યંત આવશ્યકતા છે. એટલા માટે એણે પોતાની વહાલી બહેન સંઘમિત્રાને સિંહલ મોકલાવવા સારૂ પિતા અશોકને પત્ર લખ્યો. રાજકુમારી સંઘ-મિત્રાને હવે ધર્મ સિવાય બીજા કોઇ પાર્થિવ પદાર્થ ઉપર આસક્તિ રહી નહોતી; એટલા માટે એણે જ્યારે સાંભળ્યું કે, ધર્મપ્રચારની ખાતર દૂર દેશાવર સિંહલદેશમાં ભાઇ મહેન્દ્રની પાસે જવું પડશે ત્યારે એનું હૃદય એકદમ આનંદના સરોવર-સમ થઇ ગયું અને એ સરોવરમાં શાંતિરૂપી કમળ ખીલી રહ્યાં. પુણ્યશીલા નારીએ પ્રફુલ્લ ચિત્તે સગાંવહાલાંની માયાજાળ કાપી નાખીને, સિંહલ જવા સારૂ સમુદ્રગામી વહાણમાં પગ મૂક્યો.

એની પૂર્વે બીજી કોઈ ભાગ્યશાળી ભારતરમણી ધર્મપ્રચાર-ની ખાતર એટલે દૂર દેશાવર ગઇ હતી કે નહિ તે અમે જાણતા નથી; એટલે એ શુભ દિવસ ખરૂં જોતાં ભારતરમણીઓના ઇતિ-હાસમાં સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય દિવસ છે, એમાં જરા પણ સંદેહ નથી. અનુમાન કરીએ છીએ કે એ દિવસ ભારતનું વહાણ કોઇ નૂતન ગૌરવ અનુભવતું સાગરના તરંગો ઉપર આનંદમાં ડોલતું ડોલતું જતું હશે. સંભવ છે કે એ દિવસે કિનારા ઉપર વસનારા આર્ય નરનારીઓએ વહાણના કિનારા ઉપર ઊભાં રહીને રાજ-કન્યાના મસ્તક ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી હશે.

સંઘમિત્રા સિંહલદેશમાં જઇ પહોંચ્યા પછી તેની તેજસ્વી મુખમુદ્રા, તપસ્વિનીનો વેશ અને અપૂર્વ ધર્મભાવ જોયાથી ત્યાંના સ્ત્રીપુરુષોનાં હૃદયમાં કેવા પ્રકારની ભક્તિ અને વિસ્મય ઉત્પન્ન થયાં હશે, તે જાણવાનું આપણી પાસે કાંઇ સાધન નથી. મહા-

રાજા અશોકના જીવનચરિત્રમાંથી કેવળ એટલું તો જણાઈ આવે છે કે, સંઘમિત્રાએ સિંહલદેશમાં જઇને ત્યાં આગળ એક ભિક્ષુણી-સંપ્રદાય સ્થાપ્યો હતો. તેના ત્યાગમંત્રદ્વારા પવિત્ર બનેલા જીવનનો પ્રભાવ સિંહલવાસીઓ ઉપર ઘણો સારો પડ્યો હતો, પણ એ સંબંધી વિશેષ વૃત્તાંત આપણા જાણ્યામાં નથી આવતો; પરંતુ એ સંન્યાસિની રાજકન્યાની બાબતમાં જે થોડીક વાતો જાણી શક્યા છીએ, તેના ઉપર વિચાર કરવાથી કલ્પનાના માયામંત્રદ્વારા મનમાં ને મનમાં તેની એક માનસી મૂર્તિ ખડી થાય છે; અને એ મૂર્તિ આગળ આપણે મસ્તક નમાવવું જ પડે છે. જરા વિચાર કરીને જોયાથી જણાશે કે, ધર્મપ્રચાર કરતાં વધારે ગૌરવમય કાર્ય આ સંસારમાં બીજું કાંઇ નથી. આત્મોત્સર્ગ કરીને સત્યની અમૃતમય વાણી મનુષ્યજાતિને સંભળાવવા કરતાં વધારે ઉન્નત કાર્ય સ્ત્રીને માટે કયું હોઇ શકે? લગભગ ૨૧૭૫ વર્ષ પૂર્વે ભારતના એક ચક્રવર્તી મહારાજાધિરાજની કન્યા સંઘમિત્રાએ એ ધર્મપ્રચારના કાર્યનું ગૌરવ અનુભવ્યું હતું અને આડાઅવળો કાંઇ પણ વિચાર કર્યા વગર ધર્મની ખાતર પોતાનું અમૂલ્ય જીવન સમર્પણ કરી દીધું હતું. જ્યાંસુધી ભારતનો ઇતિહાસ કાયમ રહેશે ત્યાંસુધી આપણે એ ભારતરમણીના પવિત્ર નામનું ઉચ્ચારણ કરતાં કરતાં પ્રતિદિન તેના પ્રત્યે ખરા અંતઃકરણની શ્રદ્ધા અને ભક્તિ પ્રગટ કરવી પડશે.

મહાવંશ વગેરે બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં સંઘમિત્રાનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. મહાવંશના લેખક લખે છે કે, "સંઘમિત્રાએ પૂર્ણ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. હથલહક નગરમાં વાસ કરતી વખતે તેણે ધર્મની ઉન્નતિને સારૂ પુષ્કળ પુણ્ય કાર્યો કર્યાં હતાં અને ૬૯ વર્ષની વયે પરિનિર્વાણ પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. સિંહલના રાજાએ અત્યંત માનપૂર્વક સંઘમિત્રાની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરી હતી.

ભારતવર્ષની દરેક મહત્ત્વાસૂચક વાતો ઉપર અશ્રદ્ધા રાખનાર અંગ્રેજ લેખકો પહેલાં તો 'સંઘમિત્રા'નો ઐતિહાસિક વ્યક્તિ તરીકે સ્વીકાર કરવાને તૈયાર નહોતા; પરંતુ હવે તો વિન્સેંટ સ્મિથ જેવા પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ લેખક તેનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે અને પોતાની પહેલાંની ભૂલ માને છે.*

* શ્રી. અમૃતલાલ ગુપ્તના એક બંગાળી લેખ ઉપરથી.

૮૭–શ્રીમતી

રાજા બિંબિસાર બુદ્ધદેવનો પરમ ભક્ત હતો. એણે એક દિવસ બુદ્ધદેવને બહુ વીનવીને તેમના ચરણના નખની એક કણી માગી લીધી હતી. એ કણીને કાળજીપૂર્વક પોતાના રાજમહેલના બગીચામાં દાટીને તેના ઉપર એક સુંદર શિલ્પકળાથી વિભૂષિત સ્તૂપ રચ્યો.

સંધ્યા સમયે રાજકુટુંબની વહુદીકરીઓ સ્વચ્છ વસ્ત્ર ધારણ કરી સુકુમાર હસ્તમાં ફૂલની છાબડીઓ લઈ, એ સ્તૂપ આગળ આવતી અને સોનાનાં કોડિયાંઓમાં દીપક સળગાવતી.

રાજા બિંબિસારના મૃત્યુ પછી તેનો પુત્ર અજાતશત્રુ ગાદીએ બેઠો. પિતા જેટલો બુદ્ધભક્ત હતો, તેટલોજ પુત્ર બૌદ્ધધર્મનો દ્વેષી હતો. તલવારના બળ વડે એણે બૌદ્ધધર્મને પોતાની રાજધાનીમાંથી કાઢી મૂક્યો. વૈદિક યજ્ઞો ફરીથી ચાલુ કર્યા અને તેમાં બૌદ્ધધર્મગ્રંથોને સ્વાહા કરી દીધા. તેણે આખા શહેરમાં ઢંઢેરો પિટાવ્યો કે, “આ જગતમાં વેદ, બ્રાહ્મણ અને રાજા એ ત્રણ ઉપરાંત બીજું કોઈ પૂજા કરાવવાને અધિકારી નથી. જે કોઈ એ વાત ધ્યાનમાં નહિ લે અને તેથી વિરુદ્ધ વર્તશે તેની હું ખબર લઈ લઈશ.”

રાજા બિંબિસારને શ્રીમતી નામની એક દાસી હતી. બુદ્ધદેવ પ્રત્યે એને પરમ ભક્તિ હતી. રાજાની આજ્ઞાથી ડરી જઈને નગરવાસી અનેક સ્ત્રીપુરુષોએ બુદ્ધદેવની પૂજા કરવી છોડી દીધી, ત્યારે શ્રીમતીનું ભક્ત હૃદય કંપી ઊઠ્યું. એણે તો નિશ્ચય કર્યો હતો કે ગમે તે થશે તોપણ હું મારો નિત્યનિયમ નહિ છોડું. ઢંઢેરો પિટાયો તેજ રાત્રે શુદ્ધ, શીતળ જળથી સ્નાન કરીને હાથમાં એક થાળીમાં પુષ્પ તથા દીવો લઈને શ્રીમતી રાજમહિષીની પાસે ગઈ અને સ્તૂપની પૂજા કરવા સારૂ જવાનું સંભાર્યું.

મહારાણીએ ધ્રૂજતે ધ્રૂજતે કહ્યું: “ તને ખબર નથી કે અજાતશત્રુએ ઢંઢેરો પિટાવ્યો છે કે, ‘ જે કોઇ સ્તૂપની પૂજા કરશે તેને શૂળીએ ચઢાવવામાં આવશે, કાં તો દેશનિકાલ થશે. ’ ”

શ્રીમતી ત્યાંથી નીકળીને ધીમે પગે રાજવધૂ અમિતાની પાસે ગઇ. રાણી એ વખતે શણગાર સજી રહી હતી. શ્રીમતીના હાથમાં પૂજાની સામગ્રી જોઇને તેના આવવાનું કારણ સમજી ગઇ અને ઠપકો દેવા લાગી: “ મૂર્ખિ ! પૂજાની સામગ્રી અહીં લાવવાની તારી છાતીજ કેમ ચાલી ? હમણાં ને હમણાં અહીંથી ચાલી જા. કોઈ જોશે તો મોટો ગજબ થશે. ”

શ્રીમતી બીજા ઓરડામાં ગઈ, તો અસ્ત પામતા સૂર્યના પ્રકાશમાં બારી ખુલ્લી મૂકીને રાજકુમારી શુકલા પડી પડી કવિતાનું પુસ્તક વાંચી રહી હતી. શ્રીમતીને પૂજાની સામગ્રી સહિત આવેલી જોઇને તે ચમકી ઊઠી અને ઝટ એની પાસે જઇને ધીમે ધીમે કહેવા લાગી:—

“ રાજાની આજ્ઞા તું નથી જાણતી ? જાણીજોઇને મરણના મુખમાં જવા શા સારૂ નીકળી છે ? ”

પૂજાની થાળી લઇને શ્રીમતી બારણે બારણે રખડી અને પોકાર કરવા લાગી: “ હે નગરવાસીઓ ! પ્રભુની પૂજાનો સમય થયો છે.” એ સાંભળતાંવારજ લોકો ભય પામતા અને કોઇ તો એને ગાળો પણ દેતા. શ્રીમતી લોકોની દુર્બળતાનો વિચાર કરીને વિસ્મય પામવા લાગી.

એમ કરતાં કરતાં દિવસનો છેલ્લો પ્રકાશ બંધ પડચો, અંધકાર વ્યાપી ગયો અને માણસોની આવજા બંધ પડી ગઇ. કોલાહલ શમી ગયો.રાજમંદિરમાં આરતીના ઘંટ વાગવા લાગ્યા.

શરદ્ઋતુની એ અંધારી રાતે સ્વચ્છ આકાશમાં અસંખ્ય તારાઓ ઝબૂકી રહ્યા હતા.

આવે સમયે કોઈ બુદ્ધદેવના સ્તૂપ આગળ જઇ શકે એમ ન હતું, પણ એ મોડી રાતે રાજમહેલના પહેરેગીરો એક મનુષ્યાકૃતિ જોઇને ચમકી ઊઠ્યા. આગળ જઇને એમણે જોયું તો રાજાના બગીચાના એક ખૂણામાં ઘોર અંધારામાં બુદ્ધદેવના સ્તંભની ચારે તરફ દીપકની જ્યોત ઝગમગી રહી છે.

ખુલ્લી તલવાર લઇને સિપાઈઓ દોડતા આવ્યા. જોયું તો એક રમણી સ્તૂપની પાસે બેઠી છે. એનાં નેત્ર બંધ હતાં અને હોઠ જરા ફરફરી રહ્યા હતા. રાજાના સિપાઇઓએ પૂછ્યું: "તું આવી રાતે અહીં આવનાર અને રાજાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનાર કોણ છે?" શ્રીમતીએ મધુર સ્વરે ઉત્તર આપ્યો: "હું બુદ્ધની દાસી શ્રીમતી છું."

નાગી તલવાર એ રમણીની ગરદન ઉપર પડી, મંદિરનો એ શ્વેત પથ્થર લોહીથી રંગાઇ ગયો.

શરદ્‌ની એ સ્વચ્છ રાત્રિએ પ્રાસાદ–કાનનમાં સ્તૂપ આગળના એ આરતીના દીવા ચુપચાપ છેલ્લીવાર હોલવાઇ ગયા. શ્રીમતીનું નામ અમર થઇ ગયું.*

૮૮–चंद्रवती

કાશ્મીરમાં પ્રાચીનકાળમાં ઇસવીસન પૂર્વે ૫૦૫ વર્ષ ઉપર મિહિરકુળ નામનો એક રાજા થઇ ગયો છે. એ રાજા ઘણો પ્રતાપી તેમજ ક્રૂર પણ હતો. સિંહલ દેશને તેણે જીત્યો હતો. તેના જીવનના એક પ્રસંગ ઉપરથી એના સ્વભાવનો પરિચય મળશે. સિંહલ–વિજય કરીને કાશ્મીર પાછા ફરતાં, કાશ્મીરના દરવાજા આગળ તેણે એક હાથીને અકસ્માત્ પહાડ ઉપરથી સરકી પડતો અને ચીસો પાડી પાડીને મરી જતાં જોયો. રાજાને એ દેખાવ જોઇને મજા પડી અને તેણે આજ્ઞા આપીને અનેક હાથીઓને એવી રીતે પહાડ ઉપરથી ધક્કેલીને મારી નાખ્યા. જીવનમાં એવાં અનેક પાપકર્મ કરનાર એ રાજાને પાછળથી પશ્ચાત્તાપ પણ બહુ થયો હતો અને પુણ્યે પાપ ઠેલાય એ વિચારથી પુણ્યદાન કરવા લાગ્યો. એ રાજાએ શ્રીનગરીમાં મિહિરેશ્વર મહાદેવની સ્થાપના કરી. વળી તેણે મિહિરપુર નામનું નગર વસાવી એમાં બહુ અગ્રહાર બંધાવ્યા તથા બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દાન દીધાં.

* શ્રીયુત્ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના 'પૂજારિણી' નામના એક સુપ્રસિદ્ધ કાવ્ય ઉપરથી.

એ રાજા એક વખત ચંદ્રકુલ્યા નામની નદીનો પ્રવાહ બીજી દિશામાં વાળવામાં રોકાયો હતો; પરંતુ માર્ગમાં એક મોટી શિલા પડી હતી તે અડચણ રૂપ થઈ પડી. રાજાને લાગ્યું કે મારા પાપને લીધેજ આ વિઘ્ન ઉપસ્થિત થયું છે. એણે વ્રત ઉપવાસ આરંભ્યાં અને દેવતાઓને પ્રસન્ન કરવા એક મોટો યજ્ઞ રચ્યો. દેવતાએ સ્વપ્નમાં દર્શન દઇને તેને કહ્યું: “ હે રાજન્ ! આ શિલા ઉપર બળવાન બ્રહ્મચારી યક્ષ વાસ કરે છે; માટે જ્યાંલગી કોઇ પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના હાથનો સ્પર્શ નહિ કરે ત્યાં લગી એ પથ્થર હઠવાનો નથી. તે સિવાય તો ભલભલા દેવતામાં પણ એ પથ્થરને ખસેડવાનું સામર્થ્ય નથી.”

સવાર થતાંજ રાજાએ ઢંઢેરો પિટાવીને પતિવ્રતા સ્ત્રીઓને એ શિલા આગળ આવવાનું આમંત્રણ કર્યું. હજારો સ્ત્રીઓ પોતાના પાતિવ્રત્યનું અભિમાન ધરાવતી ત્યાં આવી અને શિલાને સ્પર્શ કર્યો, પણ કોઈનાથી પથ્થર ખસ્યો નહિ. એ ગામમાં ચંદ્રવતી નામની એક કુંભારણ પણ રહેતી હતી. એ પણ નદી આગળ આવી હતી. ઉચ્ચ કુળની હજારો નારીઓ નિષ્ફળ નીવડી ત્યારે એ કુંભારણે આગળ આવી વિનયપૂર્વક શિલાને સ્પર્શ કર્યો. સ્પર્શ કરતાં વાર ઝટ શિલા ખસવા લાગી. રાજા ઘણો પ્રસન્ન થયો. તેણે તથા હાજર રહેલાઓએ ચંદ્રવતીના પાતિવ્રત્યની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી. એમ પણ કહેવાય છે કે એ પ્રસંગથી રાજાને બીજી સ્ત્રીઓ ઉપર ઘણો ક્રોધ ઊપજ્યો અને તેણે તેમનો વધ કરાવ્યો. ગમે તે હો, ચંદ્રવતીએ શિયળના પ્રભાવથી કાશ્મીરના ઇતિહાસમાં પોતાનું નામ ઉજ્જ્વળ કર્યું છે.

८९–अमृतप्रभा

પ્રાગ્જ્યોતિષપુરના વૈષ્ણવ રાજાની એ કન્યા હતી. એના લગ્ન સમયે પિતાએ સ્વયંવર રચ્યો હતો. અમૃતપ્રભાએ કંદહારના રાજાના પુત્ર મેઘવાહનને વરમાળા પહેરાવી. મેઘવાહન દિવ્ય લક્ષણયુક્ત રાજપુત્ર હતો. એ કાશ્મીરના રાજસિંહાસન ઉપર સંધિમાન રાજાના વાનપ્રસ્થ થયા પછી પ્રજાની પસંદગીથી બેઠો હતો. પ્રજા એના ઉપર ઘણી પ્રસન્ન હતી. રાજા જીવદયાનો મહાન પોષક હતો. રાજ્યાભિષેકને દિવસે એણે ઢંઢેરો પિટાવ્યો હતો કે, "આજથી કોઈ પણ મનુષ્ય કોઈ જાતના પ્રાણીની હિંસા કરવા નહિ પામે" પોતાના એ ઠરાવને અમલમાં લાવવા સારૂ એણે પ્રાણીઓનો વધ કરીને ગુજરાન ચલાવનારા કસાઈ વગેરે લોકોને રાજના ખજાનામાંથી પૂંજીની મદદ અપાવીને ઉપયોગી નિર્દોષ ધંધાઓમાં લગાડી દીધા હતા. એ રાજાના રાજ્યમાં યજ્ઞોમાં પણ ઘીનો હોમ થતો હતો અને બલિદાનમાં પશુને બદલે કણકનું પશુ બનાવવામાં આવતું હતું. એ રાજાએ મેઘવન નામનો એક અગ્રહાર બંધાવ્યો હતો.

રાણી અમૃતપ્રભા યોગ્ય પતિની સુયોગ્ય સહધર્મિણી હતી. એ પણ પુણ્યવાન અને ધર્મપરાયણા હતી. ભિક્ષુઓના આરામને સારૂ એણે અમૃતભવન નામનો ઊંચો વિહાર બંધાવ્યો હતો અને પોતાના પિતાના ગુરુ 'લો' નામના સાધુની આજ્ઞાથી 'લોસ્તુન્વા' નામનો એક સ્તૂપ બંધાવ્યો હતો.

અમૃતપ્રભાના દૃષ્ટાંતથી પ્રેરાઈ રાજા મેઘવાહનની બીજી રાણી યૂકદેવીએ પણ પોતાના નામથી એક વિશાળ વિહાર બંધાવ્યો, જે વિહારના અરધા ભાગમાં વિદ્વાન અને સદાચારી સાધુઓ નિવાસ કરતા હતા અને અરધા ભાગમાં સ્ત્રી, પુત્ર અને પશુસહિત ગૃહસ્થ લોકો રહેતા હતા. રાજાની બીજી એક રાણી ઇંદ્રદેવીએ પણ એક વિહાર અને ચતુઃશાલ સ્તૂપ બંધાવ્યા હતા.

१०—वाक्पुष्टा

પ્રકૃતિની લીલાભૂમી—નંદનવન સમાન કાશ્મીરમાં વિક્રમ સંવતનાં ૧૨૯ વર્ષ પૂર્વે તુંજીન નામનો એક પ્રતાપી રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એ ઘણો પરાક્રમી, ઉદાર અને દાનશીલ હતો. એની રાણીનું નામ વાક્પુષ્ટા હતું. કાશ્મીરનો ઇતિહાસલેખક કહલણ લખે છે કે, "એ બન્ને રાજારાણીએ પૃથ્વીને એવી રીતે અત્યંત ભૂષિત કરી દીધી હતી, કે જેવી રીતે ગંગા અને મૃગાંકના ટુકડાએ શિવજીની જટાને શોભિત કરી રાખી છે; અથવા એ બન્નેએ નાના પ્રકારના વર્ણથી કાશ્મીરને એવી રીતે મનોરમ બનાવ્યું હતું કે, જેવી રીતે વીજળી અને મેઘ મળીને મેઘધનુષ્યની શોભા ઉત્પન્ન કરે છે. એ રાજાએ તુંગેશ્વર નામનું શિવાલય બંધાવ્યું હતું. એક વખત પ્રજાને તડકાનું ઘણું દુઃખ વેઠતી જોઇને એણે સડક ઉપર છાયાવાળાં વૃક્ષો રોપાવવાની ખાસ વ્યવસ્થા કરી હતી. રાજા જેવો પરોપકારી હતો તેવીજ રાણી વાક્પુષ્ટા હતી. પોતાની પ્રજાને એ સંતાન સમાન ગણતી હતી અને એમનાં કષ્ટનું નિવારણ કરવાને સદા તત્પર રહેતી.

એ રાજદંપતીનો સંસાર ઘણા સુખમાં વ્યતીત થઈ રહ્યો હતો, એવામાં એમના ઉપર એક ભારે વિપત્તિ આવી પડી. ખરા રાજાઓ પોતાની પ્રજાના સુખમાંજ સુખ અને પ્રજાના દુઃખમાંજ દુઃખ માને છે. રાજદંપતીનાં ધૈર્ય અને મહત્તાની પરીક્ષા કરવા સારૂજ દૈવે કાશ્મીરની પ્રજા ઉપર મહાન આફત નાખી. ત્યાંની ફળદ્રૂપ જમીનમાં શરદઋતુમાં તૈયાર થવા આવેલા પાક ઉપર ભાદરવા મહિનામાં અકસ્માત્ એટલો બધો બરફનો વરસાદ વરસ્યો કે જાણે વિશ્વનો સંહાર કરવાને તૈયાર થયેલો સાક્ષાત્ કાળ અટ્ટહાસ્ય કરી રહ્યો હોય એવું દેખાવા લાગ્યું. હિમ પડ્યાથી

અનાજનાં ખેતરોની સાથે સાથે પ્રજાના જીવનની આશા પણ નાશ પામી ગઇ. એ સુંદર દેશમાં ઘોર દુકાળ પડ્યો. લોકોને અન્નના સાંસા પડવા લાગ્યા અને દરરોજ હજારો સ્ત્રીપુરુષો કાળના વિકરાળ મુખમાં પડવા લાગ્યાં. પેટની ઝાળથી વ્યાકુળ થયેલી માતાઓ પોતાનાં લાડકાં બાળકોના હાથમાંનો ખોરાકનો કોળિયો ઝૂંટવી લઇને ખાવા તૈયાર થતી હતી. પતિ પત્નીના હાથમાંથી જુવાર પડાવી લેતો અને એવાં અનેક હૃદયવિદારક દૃશ્ય એ દુકાળના સમયમાં દેખાવા લાગ્યાં. ઇતિહાસ કહે છે, કે એ સમયે પેટની જ્વાળાથી પીડાતા ભૂખ્યા મનુષ્યો પત્નીનો પ્રેમ, સંતાનનો સ્નેહ, પિતા પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ–બધું વીસરી ગયા. અલક્ષ્મીના કૃપાકટાક્ષથી એક કોળિયા ધાનની ખાતર લોકોએ લાજ, શરમ, અભિમાન, કુળનું ગૌરવ આદિ બધા વિચારોને તિલાંજલિ આપી દીધી. જ્યાં જુઓ ત્યાં હાડપિંજર સમા દેહવાળા મૂર્તિમાન પ્રેતસમા મનુષ્યો એક રોટલીના ટુકડા સારૂ લડી મરતા દેખાતા હતા. એ ભયંકર દુકાળનું વર્ણન કરીને અમે અમારાં વાચકોનો અમૂલ્ય સમય લઇશું નહિ. છપ્પનિયા-માં જે લોકોએ બહાર જઇ ગરીબ લોકોની દુર્દશા નિહાળી હશે, તેમને કાશ્મીરના એ ભયંકર દુકાળની કાંઇક કલ્પના આવશે.

કાશ્મીરના સદ્ભાગ્યે એ સમયે તુંજીન અને વાક્પુષ્ટા જેવાં પરોપકારી, દયાળુ અને પ્રજાવત્સલ રાજારાણી હતાં. એમણે એવી આપત્તિના સમયમાં રાજમહેલમાં બેસી રહીને મોજમજાહ ઉડાવવાનું અયોગ્યજ ધાર્યું. દુકાળથી પીડાતા લોકોનો આર્ત-નાદ એમની છાતીને વીંધી નાખવા લાગ્યો. તેઓ બહાર આવ્યાં અને પોતાનો બધો ખજાનો, પોતાના સઘળા દરદાગીના પ્રજા-ના હિતને સારૂ, દુકાળિયાંઓને અન્ન આપવા સારૂ ખુલ્લા મૂક્યા. રાજારાણી જાતે પોળોમાં, રસ્તાઓમાં અને ઘેરઘેર ફરીને ગરી-બોને અન્ન વહેંચવા લાગ્યાં. એમના દર્શનમાત્રથી રૈયતનું દુઃખ ચાલ્યું જતું. જંગલ, શ્મશાન, ગલી, ચૌટું, ઘરબાર કોઇ પણ સ્થાન એવું ન રહ્યું કે જ્યાં રાજારાણીએ જાતે જઇને દુઃખી લોકોને ભોજન નહિ કરાવ્યું હોય. આ પ્રમાણે પ્રજાની સેવા કરતાં કરતાં રાજ્યનો બધો ખજાનો ખાલી થઇ ગયો. વળી પૈસા ખરચીને પણ ખરીદવા ધારે તોપણ દેશમાં અન્નજ ખૂટી ગયું હતું, એટલે રાજા અત્યંત નિરાશ થયો. હવે એનું ધૈર્ય રહ્યું નહિ.

એક દિવસ ભૂખ્યોતરસ્યો આખો દિવસ પરિશ્રમ કરીને રાજા ઘેર આવ્યો અને પ્રજાનું દુઃખ સંભારીને ગોટે સાદે વિલાપ કરવા લાગ્યો. એનાં નેત્રમાંથી અશ્રુ દડદડ ટપકતાં હતાં. રાણી વાક્-પુષ્ટા એ સમયે શયનગૃહમાં ઇષ્ટદેવને પ્રાર્થના કરી રહી હતી કે, "હે પરમાત્મન્! અમારા ઉપર દયા કરો. અમારી ગરીબ રૈયતના દુઃખનો પાર રહ્યો નથી. હે કરુણાસાગર! હે કૃપાળુ! અમારા સામું જુઓ અને એમનું અન્નનું કષ્ટ નિવારો." જે સમયે રાણી પ્રાર્થનામાં નિમગ્ન હતી તેજ સમયે પતિનો વિલાપ તેને કાને પડ્યો અને એ આકુળવ્યાકુળ થઇને રાજાના દીવાનખાનામાં ગઇ અને શોક તથા ચિંતાનું કારણ પ્રેમપૂર્વક પૂછવા લાગી. રાજાએ આંસુને રોકીને કહ્યું: "દેવિ! મારી તો ખાતરી થઇ ગઇ છે કે આપણા અપરાધથીજ ગરીબ, નિર્દોષ પ્રજા આ અસહ્ય દુઃખ વેઠી રહી છે. હાય! મારા જેવા અભાગિયા રાજાને ધિક્કાર છે કે જેની આંખ આગળ દયાને પાત્ર પ્રજા ટળવળી મરે છે. આ પૃથ્વીમાં મારી રાંક પ્રજાને ક્યાંય પણ શરણ રહ્યું નથી. આ ઘોર આફતમાંથી મારી એ લાડકવાઈ રૈયતનું રક્ષણ ન કરી શકું, તો મારૂં રાજા બન્યાનું અને જીવ્યાનું સાર્થકજ શું? મારાથી બન્યું ત્યાંસુધી મેં એમને બચાવ્યાં અને અન્ન વગર મરવા ન દીધાં, પણ હવે શું કરવું? હવે તો દેશમાં અન્નજ નથી રહ્યું. ઘોર દુઃખસાગરમાં ડૂબેલી મારી આ પ્રજાનો ઉદ્ધાર કેવી રીતે થાય તેનીજ મને ફિકર છે. સૂર્ય વાદળાંઓથી ઘેરાયલો હોવાથી અંધકાર છવાઇ ગયો છે અને કાળરાત્રીએ ચારે તરફથી વિશ્વને ઘેરી લીધું હોય એવો દેખાવ થઇ રહ્યો છે. બરફના પર્વતોને લીધે ચારે તરફનો માર્ગ રોકાઈ ગયો છે અને લોકો કહીં આવજા કરી શકતા નથી. માળામાં બંધ કરેલા પક્ષીના જેવી મારી રૈયતની દશા થઇ છે. રાણિ! આ દુકાળે તો મોટા મોટા શૂરવીર, બુદ્ધિમાન અને વિદ્વાનોની બુદ્ધિ ચકરાવામાં નાખી દીધી છે. વહાલિ! મારા રાજ્યમાં એવા અનેક યોગ્ય પુરુષો છે કે જે બહાર જઇને પોતાની સલાહ વડે બીજાઓનાં દુઃખ દૂર કરી શકે, પણ અત્યારે કોઇની બુદ્ધિ કહ્યું કરતી નથી.

"આવી સ્થિતિમાં શું કરવું એ મને સૂઝતું નથી, એટલે મેં સળગતી આગમાં ઝંપલાવીને દેહનો નાશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. મારામાં હવે એટલી શક્તિ નથી રહી કે, મારી નજર આગળ

રૈયતને નાશ પામતી જોઇ શકું. અહા ! ધન્ય છે એ રાજાને કે જે પોતાની પ્રજાને પુત્ર સમાન ગણીને તેમને સુખી જુએ છે અને પોતે સુખમાં સૂએ છે." આટલું કહેતાં કહેતાં રાજાનું હૃદય ભરાઇ આવ્યું અને એને ગળે ડૂમો બાઝ્યો. પલંગ પર સૂઇ જઇને મોં ઉપર કપડું ઢાંકીને એ ખૂબ રોવા લાગ્યો.

પતિના મનની વ્યથા રાણી બરોબર સમજી ગઇ. પતિએ ધૈર્યનો ત્યાગ કર્યો એ વખતે રાણી વાક્પુષ્ટાએ હૃદયને કઠણ કર્યું અને પતિને ધીરજ ધરવાનો ઉપદેશ પ્રેમમયી વાણીમાં આપવા માંડ્યો: " રાજન્ ! પ્રજાના પાપને લીધે આજ આપની આવી અવળી મતિ થઇ છે કે આપ સાધારણ કાયર મનુષ્યોના જેવી વાતો કરી રહ્યા છો. વીર પુરુષને ન છાજે એવો આત્મહત્યાનો વિચારજ તમને કેમ સૂઝ્યો ? રાજા અસાધ્ય દુઃખોને દૂર ન કરી શકે તો પછી એની મોટાઇ શામાં છે ? સત્યવ્રત રાજાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાની શક્તિ દેવતાઓમાં પણ નથી. પતિમાં ભક્તિ રાખવી એ સ્ત્રીઓનું વ્રત છે, માંહોમાંહે દ્રોહ અને કુસંપ ન કરવો એ મંત્રીઓનું વ્રત છે અને સર્વ પ્રકારે પ્રજાનું પાલન કરવું એ રાજાનું વ્રત છે; માટે હે વ્રતધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ ! ઊઠો, મારા વચનને મિથ્યા ન માનશો. પ્રજાપાળ ! ચાલો, આપની પ્રજાનું ભૂખમરાનું દુઃખ ટળી ગયું એમ સમજો. નિરાશ થઇને પડી રહે નહિ પાલવે. આપણા દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધી આપણી ફરજ છે કે રૈયતને બચાવવી. એક પણ મનુષ્યને મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવી શકીશું તો આપણા જીવ્યાનું સાર્થક છે. આપણા બધા પ્રયત્ન જ્યારે નિષ્ફળ જશે, પ્રજાજનોમાંથી એકેએક કાળના મુખમાં સપડાઇ જશે, ત્યારે બેશક લાચાર થઇને આપણે બન્ને ચિતામાં ચડીશું; પણ ત્યાંસુધી નિરાશ થવાની કાંઇ આવશ્યકતા નથી. પ્રભુએ આપણી પરીક્ષા લીધી છે. એ પરમ દયાળુ પિતા આપની પવિત્ર નિષ્ઠાનો જરૂર બદલો આપશે. જો મેં સાચા દિલથી પતિસેવા કરી હશે, જો મેં શુદ્ધ મનથી પ્રભુને સેવ્યા હશે, તો એ મને અવશ્ય આ સમયે સહાય કરશે."

એટલું કહીને રાણી વાક્પુષ્ટા એકાગ્રચિત્તે પ્રભુપ્રાર્થનામાં નિમગ્ન થઇ ગઇ. આજે એણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે, " પ્રભુને મારી પ્રાર્થનાથી સંતુષ્ટ કરીશ, નહિ તો પતિના પહેલાં હુંજ આ સંસારનો ત્યાગ કરીશ. " રાણીએ કલાકેના કલાકો સુધી દીન પ્રજાની

ખાતર પ્રભુની ઉપાસના કરી, પુષ્કળ કરગરી, અસંખ્ય આંસુ પાડ્યાં અને અશરણના શરણ દીનાનાથ તેની વહારે ધાયા.

જોતજોતામાં આકાશમાંથી કબૂતરોનો વરસાદ પડ્યો. નાનાં-મોટાં અસંખ્ય કબૂતરોના મૃતદેહ દુકાળિયાંની પાસે આવીને પડ્યા અને તેમણે અનેક દિવસ સુધી તેનાથી ભૂખ સમાવી.

રાજતરંગિણીકારનું અનુમાન છે કે એ પતિવ્રતા રાણીએ પોતાના પુણ્યપ્રભાવથી કબૂતરના જેવા કોઇ બીજાજ પદાર્થની વૃષ્ટિ કરાવીને પ્રજાનું સંકટ ટાળ્યું હતું; કેમકે પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા રાખનાર અને અહિંસાનું વ્રત ધારણ કરનારાં રાજારાણી અસંખ્ય કબૂતરોની હિંસાનું કલંક પોતાના ઉપર લાગવા દે એ સંભવિત નથી. અમારા અનુમાન પ્રમાણે અતિશય બરફ પડવાથી પક્ષીઓ મોટી સંખ્યામાં મરણ પામેલાં હોવાં જોઇએ; અને જ્યાં પેટની આગ હોલાવવાનોજ પ્રશ્ન રહ્યો ત્યાં મનુષ્ય વિધિનિષેધનો બહુ વિચાર કરવા રહેતો નથી. એ સંકટના સમયમાં કાશ્મીર-વાસીઓએ કબૂતરના માંસથી ઉદરજ્વાળા શાંત કરી હોય તો એમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઇ નથી. અસ્તુ !

થોડી વારમાં આકાશ નિર્મળ થઇ ગયું અને રાજાના શોકની સાથે સાથે દુકાળની પણ શાંતિ થઈ ગઇ.

રાજાએ રાણી વાક્પુષ્ટાને પોતાની રૈયતની રક્ષક ગણીને ઘણો ધન્યવાદ આપ્યો.

રાણી વાક્પુષ્ટા પુણ્યની મૂર્તિ હતી. એણે બ્રાહ્મણોને માટે ઘણી સામગ્રી સહિત બે વિશાળ અગ્રહાર બંધાવ્યા. ત્યાં આગળ ગરીબોને અને બ્રાહ્મણોને છૂટે હાથે અન્ન વહેંચવાની યોજના હતી. સેંકડો વર્ષો સુધી એ અગ્રહારમાં વટેમાર્ગુઓ આશ્રય લેતાં અને રાણી વાક્પુષ્ટાને આશીર્વાદ આપતાં.

રાજા તુંજીન છત્રીસ વર્ષ સુધી રાજ્ય કરીને ભરયુવાવસ્થામાં પરમધામ સિધાવ્યા, એટલે પતિવિરહથી પીડિત થઇને રાણી વાક્પુષ્ટાએ પ્રાણ ત્યજી દીધો. જે સ્થળે એ પતિવ્રતા રાણી સતી થઈ હતી, એ સ્થાન હજુ પણ વાક્પુષ્ટાટવીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

રાજારાણી નિઃસંતાન મરણ પામ્યાં, પણ એમનો યશ ચિરંજીવ છે.

९१–देवस्मिता

દેવસ્મિતા ધર્મગુપ્ત નામના એક વાણિયાની કન્યા હતી. ધર્મગુપ્ત દેવનગરીનો નિવાસી હતો. બાલ્યાવસ્થામાંજ તેણે કન્યાને પોતાની શક્તિઅનુસાર વાંચતાંલખતાં શીખવ્યું હતું. દેવસ્મિતા રૂપવતી, ગુણવતી અને સુશીલ, ધર્માત્મા સ્ત્રી હતી. રામાયણ અને મહાભારતની કથાઓ ઉપરાંત બૌદ્ધધર્મની કથાઓ પણ તે સારી પેઠે જાણતી હતી. જ્યારે દેવસ્મિતા જુવાન થઇ ત્યારે ધર્મગુપ્તે તામ્રલિપ્તી નગરીના મણિભદ્ર નામના એક સુંદર અને ધાર્મિક યુવક સાથે એનું લગ્ન કર્યું. પતિપત્નીમાં ઘણો મજબૂત પ્રેમ બંધાયો. દેવસ્મિતા પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી. ઘરનાં બધાં માણસો એનાથી પ્રસન્ન હતાં. ધર્મનું શિક્ષણ મળેલું હોવાથી એ સાધુસંત અને સંન્યાસીઓની સેવા અને સહાયતા કરતી હતી. ભૂખ્યોતરસ્યો જે કોઇ જઇ ચડે તેને સત્કારતી. આડોશીપાડોશીની વહુદીકરીઓ પર એનો વિશેષ પ્રેમ રહેતો હતો. એ સવારના પહોરમાં ઘણી વહેલી ઊઠતી અને સ્નાન કરીને સૌથી પહેલાં સાસુ અને ઘરની વડીલ સ્ત્રીઓને પગે લાગતી. પછી ઘરનું કામકાજ કરવામાં ગૂંથાતી. સાસુસસરાને એ પોતાના કામકાજ અને સેવાથી એવાં પ્રસન્ન રાખતી કે તેઓ એનેજ ઘરની માલિક ગણતાં અને એને પૂછ્યા વગર પાણી પણ નહોતાં પીતાં. એ જ્યારે પડોશની સ્ત્રીઓને મળવા જતી ત્યારે એમને ધર્મનું શિક્ષણ આપતી. દેવાલયમાં જતીઆવતી તો ત્યાં પણ ખાલી ટાયલાં અને કાથાકૂથલી કરવાને બદલે ધર્મ અને નીતિ સંબંધીજ વાતચીત કરતી. સાસરે આવ્યા પછી થોડા દિવસોમાંજ એણે બધાંને પોતાને વશ કરી લીધાં. બધાં એને ખરાં અંતઃકરણથી ચાહતાં હતાં. એનો બીજાઓ ઉપરનો પ્રેમ તથા ધર્મ ઉપરનો પ્રેમ અને પૂજાપાઠ જોઇને એનાં સાસુસસરા

વારંવાર કહ્યા કરતાં હતાં કે, "આ વહુ અમારા કુળને પવિત્ર અને ઉજ્જવળ કરનારી દેવી છે."

વિવાહ પછી કેટલાંએ વર્ષો સુધી એમનું જીવન આનંદમાં વ્યતીત થયું; પરંતુ એવામાં દૈવવશાત્ એના સસરાનું મૃત્યુ થયું. એમના મરી ગયાથી સાસુને સંસાર ઉપર વૈરાગ્ય ઊપજ્યો અને ઘરખટલાનો બધો ભાર વહુ દેવસ્મિતા ઉપર નાખીને, પોતે ઈશ્વર-ભજન કરવા લાગ્યાં. દેવસ્મિતાએ એ ભાર ઘણી ખુશીથી ઉપાડી લીધો. સાંજના પહોરની એ રોજ સાસુને ધર્મપુસ્તકો વાંચી સંભળાવતી હતી. મણિભદ્ર જે આટલા દિવસ બાપના રાજ્યમાં સુખચેનમાં દિવસ ગાળતો હતો, તેને પિતાના મૃત્યુથીજ શોક થયો; કેમકે હવે વેપારની બધી જવાબદારી એને માથે આવી પડી.

મણિભદ્ર ધીરજ ધરીને બાપની જગ્યાએ દુકાને બેઠો. એ પણ વાણિયાનો છોકરો હતો એટલે વેપારમાં ઘણો હોશિયાર હતો. એના મિત્રો વેપારને માટે પરદેશ જવા લાગ્યા ત્યારે એને પણ સાહસ ખેડવાની ઇચ્છા થઈ. દેવસ્મિતાને પતિના વિયોગથી ઘણું દુઃખ થયું પણ એ વેપાર તો પતિનો ધંધો છે અને દેશાવર ખેડ્યા વગર વેપારની પૂરી માહિતી મળતી નથી તથા પૂરતો પૈસો પેદા થતો નથી એવું વિચારીને એણે પોતાનો ખેદ હૃદયમાં છુપાવી રાખીને પતિને પ્રસન્નવદને વિદેશ જવાની રજા આપી. છૂટાં પડતી વખતે પતિપત્નીએ પોતપોતાની વીંટીઓ એકબીજાને અદલબદલ કરીને પહેરાવી કે જેથી હમેશાં એમને પરસ્પર પ્રેમનું સ્મરણ થયાં કરે.

જે દિવસે મણિભદ્ર પરદેશ ગયો તેજ દિવસથી દેવસ્મિતાએ બધા અલંકારો ઉતારીને પેટીમાં મૂકી દીધા અને સાદાં વસ્ત્ર પહેરીને એ દિવસો ગાળવા લાગી. ઘરના કામકાજથી જ્યારે પુરસદ મળતી ત્યારે તે સાસુ પાસે જઈને બેસતી અને એમની આગળ ધર્મનાં પુસ્તકો વાંચવામાં વખત ગાળતી.

મણિભદ્ર વહાણમાં બેસીને કટાહ નામના નગરમાં ગયો અને ત્યાં દુકાન કરીને વેપારધંધો ચલાવવા લાગ્યો. ત્યાં એને બેચાર દુરાચારીઓ સાથે દોસ્તી બંધાઈ. બપોરે દુકાનમાંથી ફુરસદ મળતી ત્યારે એ લોકો સાથે બેસીને દારૂ પીતા અને ખરાબ અસભ્ય કામોમાં પોતાનો વખત ગાળતા. એ મિત્રો

ઘણાજ દુરાચારી, અસભ્ય અને ખરાબ ચાલચલણના હતા. એક દિવસ તેઓ દારૂ પીને મસ્ત બન્યા હતા ત્યારે સ્ત્રીઓનીજ નિંદા કરવા લાગ્યા. મણિભદ્ર પણ નશામાં ચકચૂર હતો. તેણે કહ્યું: "તમે જૂઠા છો. સ્ત્રીઓ ઘણી ભલી અને સુશીલ હોય છે. મારી સ્ત્રી એટલે બધી સતી છે કે, લોકો એને દેવીની માફક પૂજે છે." એ દુષ્ટ મિત્રોએ મણિભદ્રના ઘરનું ઠામઠેકાણું પૂછી લીધું અને પાછળથી એ લોકોએ એવો ઠરાવ કર્યો કે તામ્રલિપ્તી નગરમાં જઇને, મણિભદ્રની સ્ત્રીને છેતરીને તેનું સતીત્વ ભ્રષ્ટ કરવું અને પછી મણિભદ્રને શરમાવવો.

આવો વિચાર કરીને એ દુરાચારીઓ તામ્રલિપ્તી નગરમાં આવ્યા અને એક બુદ્ધમંદિરની ધર્મશાળામાં ઉતારો રાખ્યો. પછી ધીમે ધીમે પોતાના અન્યાયી કામની જાળ તેઓ ગૂંથવા લાગ્યા. એમણે વિચાર્યું કે, કોઇ સ્ત્રીની મદદ વગર એવા કામમાં ફાવી શકાય નહિ, માટે એ મંદિરમાં એક બૌદ્ધ સંન્યાસિની રહેતી હતી, તેને પૈસાટકાની લાલચ આપીને પોતાના પક્ષમાં લીધી. એણે જયારે એ કામ પાર ઉતારી આપવાની ખાતરી આપી ત્યારે એ હરામખોરો ઘણા ખુશ થઇ ગયા અને મનમાં વિચારવા લાગ્યા કે, "એ ઊંચા કુળની વધૂ આ સંન્યાસિનીના ફંદામાંથી નહિ છૂટે, એટલે થોડા દિવસ પછી અમે મણિભદ્રને સ્ત્રીઓની નીચતા અને બેવફાઇ સાબિત કરી આપી શકીશું."

એ વૃદ્ધ સંન્યાસિનીને બરોબર શીખવીને એ દુષ્ટોએ દેવસ્મિતાને ઘેર મોકલી. સુશીલ, પુણ્યવતી દેવી દેવસ્મિતાએ તેને તપસ્વિની જાણીને એનો સારો આદરસત્કાર કર્યો અને દયા લાવીને પૂછ્યું કે, "હે સંન્યાસિનિ! આજે આપે અહીં પધારવાની તસ્દી શા માટે લીધી?"

એ ઢોંગી વૃદ્ધ સાધુડી પોતાની મતલબ છુપાવીને બહારથી ધર્મની વાતો કરવા લાગી. દેવસ્મિતાએ એની ધર્મ સંબંધી વાતોથી પ્રસન્ન થઇને એનો ઘણો સત્કાર કર્યો અને કદી કદી આવતાંજતાં રહેવાની વિનતિ કરી. એ ડોશીને તો એટલુંજ જોઇતું હતું. એણે જાણ્યું કે હવે મારી મનોકામના પૂરી થવાની. એ દિવસથી એ રોજ દેવસ્મિતાને ઘેર જવાઆવવા લાગી.

જયારે પરસ્પર વધારે પરિચય થઇ ગયો, ત્યારે એ વૃદ્ધ

સંન્યાસિનીએ વાતવાતમાં દેવસ્મિતાના યૌવન અને પતિ-વિયોગ સંબંધી વાત કાઢીને દિલગીરી જણાવી. બિચારી ભોળી યુવતી આ કર્કશાના છળપ્રપંચમાં શું સમજે? એ તો એમજ જાણતી હતી કે, આ સંન્યાસિની એક બહેનપણી તરીકે વાતો કરે છે અને એને લીધે એણે એની વાતો ઉપર બહુ ધ્યાન ન આપ્યું. એક દિવસ જ્યારે દેવસ્મિતા એકલી બેઠી હતી, ત્યારે એણે લાગ જોઇને પેલા કટાહ દેશથી આવેલા ચાર જુવાન બદમાશ વેપારી-ઓને ઇશારો કર્યો અને સતીને કહ્યું કે, "એ યુવકો તારા વિરહથી વ્યાકુળ થઇ રહ્યા છે અને તું એક વાર તેમની તરફ પ્રેમથી ઝાંખે એવી તેમની ઇચ્છા છે."

બુઢ્ઢી તપસ્વિનીની આવી હલકી વાત સાંભળીને દેવસ્મિતા ચમકી ઊઠી. હવે એને એ દુષ્ટાના આવવાનું ખરૂં કારણ સમજાયું. તેણે સમયસૂચકતા વાપરીને હસીને કહ્યું: "ઠીક, હું કાલે તમારી વાતનો જવાબ આપીશ." બુઢ્ઢી ચાલી ગઇ અને મનમાં ને મનમાં પ્રસન્ન થઇને ઘણી ફુલાઇ જવા લાગી. એને ખાતરી થઇ કે હવે તો સતીને ફસાવી છે. અભિમાન સાથે એણે પોતાના મહેમાનોને એ વાત જણાવી. એ લોકો પણ આનંદમાં ગરકાવ થઇ ગયા.

દેવસ્મિતાએ બુઢ્ઢીના ગયા પછી બધી હકીકત પોતાની સાસુને કહી સંભળાવી. સાસુએ કહ્યું: "કાલથી એને ઓટલે ન ચડવા દઇશ." પણ દેવસ્મિતા ઘણી ચતુર હતી. એણે વિચાર્યું કે, એ બધા હરામખોરોને સજા કર્યા વગર ન છોડવા જોઇએ. એણે સાસુને સમજાવીને રાતે એ વાણિયાઓને પોતાને ઘેર બોલાવવાની રજા માગી લીધી.

બીજે દિવસે જ્યારે એ બુઢ્ઢી આવી, ત્યારે દેવસ્મિતાએ તેને હસીને કહ્યું કે, "ઠીક, એ યુવકોને આજે અમુક સ્થળે લઇ આવજો. હું એમને પૂછીશ કે તેઓ શા માટે મળવા માગે છે."

રાતે બધાં સૂઇ ગયાં, એટલે એ વૃદ્ધ સંન્યાસિનીએ એકે એકે એ ચારે યુવકોને ઘરમાં પેસાડ્યા. એ ઓરડામાં દેવસ્મિતાએ પોતાના બે વિશ્વાસુ નોકરોને પણ રાખ્યા હતા. તેમના હાથમાં તપાવેલા લોઢાના કૂતરાના પંજા હતા. ઘરમાં પેસતાંવારજ એ નોકરોએ એ દુષ્ટોના માથામાં એ કૂતરાના પંજાના ડામ દીધા અને અંધારામાં ઉપરથી એમને નીચે ફેંકી દીધા. એમની ઘણીજ

દુર્દશા થઇ. સૂર્ય ઊગતા પહેલાં એ લોકો શરમાઇને મંદિરમાંથી ચુપચાપ ચાલ્યા ગયા અને એ વૃદ્ધ સંન્યાસિનીને પણ પોતાની વિગત કહી ન શક્યા. માથા ઉપરના ડામ કોઇ જુએ નહિ માટે માથે કપડું બાંધી દીધું.

દેવસ્મિતાએ બીજે દિવસે એ સંન્યાસિનીને બોલાવીને ખૂબજ ધમકાવી અને કહ્યું કે, " તું આ પ્રમાણે લોકોને છેતરવા માટેજ સંન્યાસિનીનો વેશ ધારણ કરે છે ? ધિક્કાર છે તને ! વેશ તો સાધુનો રાખે છે અને ધંધો કૂટણીનો કરે છે ! તું ઇંદ્રવણાના ફળ જેવી છે કે, જે દેખાવમાં સુંદર પણ અંદરથી કડવું ઝેર છે. તારા ચાર બદમાશોને તો મેં ખૂબ સ્વાદ ચખાડ્યો છે. હવે બોલ, તારી શી વલે કરૂં કે, જેથી તારા જેવી ઢોંગી સ્ત્રીઓ હવેથી ચેતીને ચાલે ? "

એ બુઢ્ઢી ડરી ગઈ અને રોતે રોતે દેવસ્મિતાને પગે પડી. એની સાસુ વચ્ચે પડી પણ દેવસ્મિતાએ કહ્યું: " નહિ, સાસુજી એને તો સજા કરવીજ જોઇએ. દુષ્ટોને વાજબી સજા નહિ કરવાથી પાપ વધતું જાય છે અને અંતે ધર્મકર્મનો લોપ થઈજાય છે."

આખરે સાસુજીની સલાહથી એણે એ બુદ્ધમંદિરના પૂજારીને બોલાવ્યો અને એ સંન્યાસિનીનું પોગળ વિસ્તારથી કહી સંભળાવ્યું અને તેને સલાહ આપી કે, " એ ડોશીને હવેથી એ મંદિરમાંથી કાઢી મૂકવી, તેમજ મંદિરના બીજા સાધુ તથા સંન્યાસિનીઓ ઉપર ચાંપતી દેખરેખ રાખવી, જેથી તેઓ સંસારી મનુષ્યોના આચરણને બગાડી ન શકે." પૂજારીએ એમનું કહ્યું માનીને એ ડોકરીને મંદિરમાંથી કાઢી મૂકી.

આ બનાવ બન્યા પછી બે ચાર દિવસે દેવસ્મિતાને વિચાર આવ્યો કે, એ બદમાશો કંઇ સંપ કરીને પરદેશમાં મારા પતિ ઉપર મારી દાઝ ન કાઢે, તેથી એણે પોતાની સાસુને કહ્યું કે, " બા ! તમારા પુત્રના સમાચાર ઘણા દિવસ થયાં આવ્યા નથી. એ ચારે વાણિયાઓ એમના દોસ્ત હતા અને એમને પ્રસાદી ચખાડી છે, એટલે મને શંકા રહે છે કે એ લોકો મારૂં વેર એમના ઉપર ન લે ! આપ આજ્ઞા આપો, તો હું પોતે પરદેશમાં જઇને એમનું રક્ષણ કરૂં અને ક્ષેમકુશળ એમને લઇને પાછી આવું." સાસુએ પહેલાં જરા આનાકાની કરી, પણ પછીથી વિચાર કર્યો

કે વહુ ધર્માત્મા છે, એને કાંઇ પણ વિઘ્ન આવવાનો સંભવ નથી. પછીથી એમણે વહુને પતિની શોધમાં જવાની રજા આપી.

દેવસ્મિતાએ સાસુને પગે પડીને આશીર્વાદ લીધો તથા પોતાની દાસીઓને સાથે લઇને પુરુષના વેશમાં વહાણમાં બેસીને એ કટાહ બંદરે પહોંચી અને પોતાના પતિની દુકાનની પાસે મકાન ભાડે રાખીને ઠાઠમાઠથી રહેવા લાગી. મણિભદ્રે એને જોઇ; એણે જાણ્યું કે એનો ચહેરો પોતાની સ્ત્રીના જેવો છે, પણ તેનો વેશ પુરુષનો હોવાથી એને જઇને મળવાનું કે વાતચીત કરવાનું સાહસ એનાથી ન થયું. એણે એમ જાણ્યું કે, આ કોઇ મારા દેશના શેઠિયાનો પુત્ર છે.

કુસંગને લીધે મણિભદ્ર જુદાજ રંગમાં રંગાઇ ગયો હતો. એના જે ચાર મિત્રો તામ્રલિપ્તી નગરીથી પાછા આવ્યા હતા, તેમણે દેવસ્મિતા ઉપર વેર લેવાને માટે એની વિરુદ્ધમાં ઘણી ખરાબ ગપો મારી અને એમ કરીને મણિભદ્રના મનમાં પોતાની સતી સ્ત્રી માટે ખરાબ અભિપ્રાય બેસાડ્યો. દેવસ્મિતા ત્યાં રહીને એ દેશની શીખવા યોગ્ય બધી વાતો શીખી અને પછી એક દિવસ ત્યાંના રાજાની કચેરીમાં જઇને કહ્યું કે, " મારા ચાર ગુલામો નાસી આવીને આપના રાજ્યમાં સંતાઇ ગયા છે. આપ તપાસ કરીને એમને મારે સ્વાધીન કરો. " એ દેશનો રાજા સૂરસેન ઘણો ધર્માત્મા અને નીતિકુશળ હતો. એણે આ પરદેશી વેપારીની ફરિયાદ સાંભળીને કહ્યું: " તારા ગુલામોનો પત્તો દેખાડ, એટલે એમને બાંધી મંગાવીને તારે હવાલે કરીશું." દેવસ્મિતાએ એ ચારેનાં નામ બતાવ્યાં. એ ચારે યુવકો એ રાજ્યના પ્રસિદ્ધ અને ધનવાન શેઠશાહુકારોના પુત્ર હતા. પહેલાં તો કોઇને એની વાત ઉપર વિશ્વાસ ન આવ્યો પણ એમને પકડી મંગાવ્યા પછી રાજાએ પુરુષવેશધારી દેવસ્મિતાને પૂછ્યું કે, " જેમને તું દાસ કહે છે એ તો મારા રાજ્યના ધનાઢ્ય શાહુકારોના પુત્રો છે. તું છેતરાય છે. એમનું અપમાન કરવાની કસૂરમાં તું પોતે કંઇ ફસાઇ ન જાય. "

દેવસ્મિતાએ કહ્યું: " મારા દાસોના માથામાં કૂતરાના પંજાનું ચિહ્ન હોય છે. આ લોકોએ પાઘડીની નીચે એ ચિહ્નને સંતાડી દીધું છે. આપ એમની પાઘડી ઉતરાવીને જાતે જુઓ કે એ મારા દાસ છે કે નહિ ?" જ્યારે રાજાની આજ્ઞાનુસાર તેમની

પાઘડીઓ ઉતારવામાં આવી ત્યારે એમના માથા ઉપર ખરેખાત કૂતરાના પંજાનાં ચિહ્ન દેખાયાં. બધા એ ચિહ્ન જોઇને ઘણા આશ્ચર્ય પામ્યા. રાજાએ ઘણીયે વાર એ યુવકોને એ ચિહ્નોના સંબંધમાં ખુલાસો પૂછ્યો પણ શરમના માર્યા એ ચારે જણા ચૂપ રહ્યા. પોતાના બચાવમાં એ એક પણ શબ્દ ન બોલી શક્યા.

દેવસ્મિતાથી હવે ન રહેવાયું. એણે એ પાપીઓના અન્યાયની તથા તેમને પડેલા મારની વાત મૂળથી માંડીને કહી સંભળાવી. રાજા એની વાત સાંભળીને ક્રોધથી તપી ગયો અને એ અપરાધમાં એમને ચારેને કેદની સજા કરી; પરંતુ જ્યારે એમનાં માબાપોએ દેવસ્મિતાને પગે પડીને વિનયપૂર્વક ક્ષમા માગી, ત્યારે એણે રાજાને વિનતિ કરીને એ લોકોની સજા માફ કરાવી.

રાજાએ સતી દેવસ્મિતાના પાતિવ્રત્યધર્મનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં અને બહુ ધન તથા અલંકાર આપીને એને માનપૂર્વક તામ્રલિપ્તી નગરમાં વિદાય કરી. મણિભદ્ર પણ પોતાની સ્ત્રીનું ચરિત્ર સાંભળીને ઘણો પ્રસન્ન થયો, તેની બધી શંકાઓ જતી રહી અને એ પણ પોતાની પત્ની સાથે ઘેર ગયો.

મણિભદ્રની માતાને જ્યારે દેવસ્મિતાના બધા વૃત્તાંતની ખબર પડી, ત્યારે તેણે વહુને છાતીસરસી ચાંપીને, પોતાના હૃદયને ઠંડું કર્યું અને પ્રસન્ન થઇ જઇને કહ્યું: "વહુ! તું દેવી છે. ઈશ્વર તારા સૌભાગ્યને અચળ રાખે. તારા જેવી દેવીઓથી સ્ત્રીજાતિની પ્રતિષ્ઠા વધે છે." નગરવાસીઓએ જ્યારે આ સમાચાર સાંભળ્યા, ત્યારે તેમના પણ આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. દેવસ્મિતા માટે તેમના હૃદયમાં વિશેષ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો.

જે દેશ અને જે જાતિમાં એવી ધર્માત્મા સ્ત્રીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે દેશ અને તે જાતિને ધન્ય છે!

૧૨–भारती

સ્વામી શંકરાચાર્ય જે વખતે બૌદ્ધધર્મના પાશમાંથી હિંદુધર્મને છોડાવવા માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા અને પોતાનો વેદાંતમત પ્રતિપાદિત કરવાને દેશમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ભ્રમણ કરી રહ્યા હતા, તે વખતે તેમને એ ધર્મપ્રચારના કાર્યમાં એક સ્ત્રીએ ઘણી મદદ આપી હતી. એ રમણી મંડનમિશ્ર નામના પંડિતની સ્ત્રી ભારતીદેવી હતી. ભારતી એક મહાન વિદુષી સ્ત્રી હતી.

મંડનમિશ્ર સાથે શંકરાચાર્યને એક વખત શાસ્ત્ર સંબંધી વાદવિવાદ થયો. એ વાદવિવાદ કરતાં પહેલાં શંકરાચાર્યે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, "હું આ વાદવિવાદમાં હારૂં તો મારે સંન્યસ્ત ત્યજી દેવો અને મંડનમિશ્રના શિષ્ય થઈને રહેવું." અને મંડનમિશ્રે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, "જો હું વાદવિવાદમાં હારૂં તો મારે સંસારનો ત્યાગ કરીને શંકરાચાર્યના શિષ્ય બનવું." બન્ને ધૂરંધર પંડિત હતા, એટલે એમનો વાદવિવાદ કાંઇ સાધારણ હોય એમ તો બનેજ નહિ. હવે આ વાદવિવાદમાં મધ્યસ્થ કોણ થાય? બન્ને પંડિતોનો ફેંસલો આપવાની શક્તિ ધરાવનાર મહાપંડિત કોણ હોય?

પરંતુ એ લોકોને મધ્યસ્થની શોધમાં ઘણે દૂર જવું પડ્યું નહિ. મંડનમિશ્રની સ્ત્રી ભારતીદેવીને એ સન્માન આપવામાં આવ્યું. એ ઉપરથીજ સમજી શકાશે કે એ કેટલી વિદ્વાન હશે!

વિવાદ શરૂ થઇ ગયો. ભારતી જયમાળા હાથમાં પકડીને બેસી રહી. એ માળા કોના ગળામાં અર્પણ કરવી, કોણ એ જયમાળા પહેરવાને યોગ્ય છે, એનો એ ધીરજથી નિર્ણય કરતી બેસી રહી. બન્નેએ યોગ્ય મધ્યસ્થના હાથમાંજ પોતાનો કેસ સોંપ્યો હતો. ભારતીદેવી પણ પોતાની જવાબદારી સમજતી હતી. તેણે જોયું કે સ્વામી મંડનમિશ્ર પોતાના પક્ષનું સમર્થન કરવામાં નિષ્ફળ

નીવડ્યા છે, એટલે વગર સંકોચે તેણે વિજયમાળા શંકરાચાર્યના ગળામાં પહેરાવી દીધી.

સ્વામીને પરાજિત થયેલા જોઇને ભારતીએ કહ્યું: "હવે મારી સાથે તર્કયુદ્ધમાં અગ્રેસર થાઓ. મને જીતો ત્યારે તમે પૂરા જીત્યા કહેવાશો." રમણીના મુખમાંથી આવી સ્પર્ધાનાં વચનો નીકળ્યાથી શંકરાચાર્ય ચમકી ગયા.

આખરે શંકરાચાર્ય અને ભારતીદેવી વચ્ચે શાસ્ત્રાર્થ શરૂ થયો. ભારતી પ્રશ્ન પૂછવા લાગી; શંકર તેના ઉત્તર આપતા ગયા. પછી શંકર પ્રશ્ન પૂછતા ગયા અને ભારતી તેના ઉત્તર આપતી ગઈ. આ પ્રમાણે રાતદિવસ શાસ્ત્રાર્થ કરતાં કરતાં મહિનાઓ વીતી ગયા, પણ ભારતી જરા પણ થાકી નહિ. તેણે શંકરાચાર્યને જીતીને ઊઠવાનો વિચાર કર્યો હતો. શંકરાચાર્ય પણ તેનું પાંડિત્ય, ધૈર્ય તથા અધ્યવસાય જોઇને સ્તંભિત થઇ ગયા; મનમાં વિચારવા લાગ્યા કે, "હું ઘણા પંડિતો સાથે વાદવિવાદમાં ઊતર્યો છું પણ આવો શાસ્ત્રાર્થ આજ સુધી કોઇની સાથે થયો નથી." ભારતીદેવી એક પણ પ્રશ્ન છોડતી નહિ. એક દલીલ પૂરી થતી તો બીજી દલીલ રજૂ કરતી, પણ એ શંકરાચાર્યને કોઇ પણ રીતે હરાવી શકી નહિ. આખરે ભારતીએ રતિશાસ્ત્ર સંબંધી પ્રશ્ન શરૂ કર્યો, એટલે શંકરે નિરાશ થઇને કહ્યું: "હું સંસારત્યાગી છું. રતિશાસ્ત્રનું મને જરા પણ જ્ઞાન નથી." ભારતીદેવી જય પ્રાપ્ત કર્યાના હર્ષથી ઊઠીને ઊભી થઇ.

પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે પરાજિત મંડનમિશ્ર સંસારત્યાગ કરીને શંકરાચાર્યનો શિષ્ય થયો. ભારતીદેવી પણ સ્વામીની અનુવર્તિની થઇ. શંકરાચાર્યે આ શાસ્ત્રાર્થમાં વિજયી થઇને ફક્ત મંડનમિશ્રનેજ મેળવ્યા એમ નહિ, પણ ભારતીદેવી જેવી વિદુષી સ્ત્રીને પણ પોતાના પક્ષમાં લીધી. શંકરાચાર્યના ધર્મપ્રચારના કાર્યમાં ભારતી જેવી રમણીઓની મદદની ઘણી જરૂર હતી. ભારતીએ ખરા અંતઃકરણથી શંકરાચાર્યને એ કામમાં મદદ આપી. શંકરાચાર્ય પણ તેની કદર જાણતા હતા. જીવનની છેલ્લી ઘડી સુધી એ શંકરાચાર્યના કામકાજમાંજ ગૂંથાયલી રહી હતી. શૃંગેરીમાં શંકરાચાર્યે તેને માટે એક મંદિર બંધાવી આપ્યું હતું જ્યાં એ પાછલી વયમાં રહેતી હતી.

१३-भामती

એ શ્રીમન્ શંકરાચાર્ય સ્વામીના ભાષ્ય ઉપર ટીકા કરનાર વિદ્વાન વાચસ્પતિ મિશ્રની પ્રિય પત્ની હતી. એ ઘણી વિદુષી, પતિવ્રતા, લજ્જાવતી, વિનયી, નમ્ર અને બુદ્ધિશાળી હતી. વાચસ્પતિ મહાશયની પેઠે એ પણ ધર્મપરાયણા હતી. પતિને શાસ્ત્રચર્ચામાં મદદ કરવી એને ભામતી પોતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય ગણતી હતી.

વિદ્યાનુરાગી લેખકો અને કવિઓ પોતાના કામમાં એવા લીન થઇ જાય છે કે, એમને રાતદહાડાનું ભાન રહેતું નથી. આધુનિક સમયમાં પણ એવા એકાગ્ર ચિત્તવાળા લેખકો અને શોધકોનાં દૃષ્ટાંતો આપણે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ઘણાં જોઇએ છીએ. વાચસ્પતિ પણ એવાજ એક વિદ્વાન હતા. ભાષ્ય ઉપર ટીકા કરવાના કામમાં એ બિલકુલ તલ્લીન થઇ જતા હતા. એટલે સુધી કે જ્યારે એમને ભોજનને માટે સંભારવામાં આવતું, ત્યારેજ એ ભોજન કરતા અને ભોજન કરી ચૂક્યા પછી પાછા એના એ કામમાં લીન થઇ જતા.

જે સમયે ભામતી પરણીને સાસરે આવી, તે સમયે પણ વાચસ્પતિ મિશ્રની આવીજ દશા હતી. એ વખતે એ શાંકરભાષ્ય ઉપર ટીકા રચી રહ્યા હતા. ભાષ્યના અર્થનો વિચાર કરવામાં, તેને બીજા ગ્રંથો સાથે સરખાવવામાં તથા ભાષ્યનો અર્થ સુસ્પષ્ટ કરીને લખી કાઢવામાં તેમનું એટલું બધું ધ્યાન રહેતું કે ઘરસંસારનું એમને કાંઇ પણ ભાન નહોતું. એ વખતે મિશ્રજી યુવાન હતા અને મિશ્રાણી ભામતી પણ યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ કરી ચૂકી હતી; પરંતુ કામલાલસાએ કોઇ દિવસ તેમના ચિત્તને ટીકા રચવાના કાર્યમાંથી આકર્ષિત કર્યું નહોતું. બન્ને જણાં સાથે રહેતાં હતાં, શયનગૃહમાં બેસીને પણ વાચસ્પતિ મહારાજ ટીકા

કરવાનું કાર્ય કરતા અને ભામતી તેમને માટે બધી સામગ્રી તૈયાર કરી આપતી. આ પ્રમાણે પુસ્તકો રચવામાં બન્નેની યુવાવસ્થા તો વીતી ગઇ અને પ્રૌઢાવસ્થા આવી પહોંચી, પણ પતિને વાંચવાલખવામાં વિઘ્ન આવે એમ ધારીને ભામતીએ સાંસારિક સુખની કદી પણ અભિલાષા કરી નહિ.

ભાષ્ય પૂરૂં થવા આવ્યું એ અરસામાં એક વખત આખી રાતનો ઉજાગરો કરવાથી ભામતીને જરાક ઊંઘ આવી ગઈ અને વાચસ્પતિ મહારાજ જે દીવાના અજવાળામાં બેસીને ટીકા લખી રહ્યા હતા તે દીવામાં તેલ ન રહ્યાથી દીવો હોલવાઇ ગયો. તરત એમણે મોં ઊંચું કર્યું તો નિદ્રાવશ ભામતી ઉપર તેમની દૃષ્ટિ પડી. પત્નીને સૂતેલી જોઇને પહેલાં તો આશ્ચર્ય પામ્યા. પણ પછીથી પ્રેમભાવથી બોલી ઊઠ્યા: "સુંદરિ ! તને ધન્ય છે ! તેં આખરે મને જીતી લીધો. તારી મદદથીજ હું આ કામ સમાપ્ત કરી શક્યો છું. તેં મને આ ટીકા રચવામાં જે મદદ આપી છે, તથા મારે માટે જે અસાધ્ય પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે, તેથી પ્રસન્ન થઇને હું આ ટીકાનું નામ **ભામતીટીકા** રાખું છું."

આટલું કહીને વાચસ્પતિએ પોતાની ટીકાનું નામ ભામતીટીકા પાડ્યું તથા પત્નીનો ઘણોજ આભાર માન્યો.

એકદમ નિદ્રા આવી જવાથી ભામતી ઘણી શરમાઇ ગઇ અને હાથ જોડીને પતિને કહેવા લાગી: "પ્રાણનાથ ! મને નિદ્રા આવી જવાથી આપના કામમાં વિઘ્ન પડ્યું છે, એ મારો દોષ છે. મને એને માટે ઘણો પશ્ચાત્તાપ થાય છે. તમારી સાથે જ્ઞાનચર્ચા કરવામાંજ મારી સર્વ ઇચ્છાઓ તૃપ્ત થઇ છે. હવે સાંસારિક સુખભોગની મને ઇચ્છા નથી. આપને લીધે મને જે લાભ મળ્યો છે તેને માટે હું આપની ઘણીજ ઉપકૃત છું."

વાચસ્પતિ બોલ્યા: "ધન્ય છે તને સતિ ! તેં મારા દોષ તરફ જરા પણ લક્ષ્ય આપ્યું નથી. છતે પતિએ તારૂં યૌવન નિરર્થક ગયું તેને માટે તું મારી નિંદા કરતી નથી; બલ્કે ઊલટો મારો ઉપકાર માને છે. ધન્ય છે તારા શાણપણને ! તારા જેવી પતિવ્રતા અને પતિને પ્રસન્ન રાખનારી સ્ત્રીઓ ઘણા થોડા મનુષ્યોના ભાગ્યમાં હોય છે."

ભામતીએ હાથ જોડીને કહ્યું: "સ્વામીનાથ ! આપ આવાં વચનો કહીને મને શરમાવશો નહિ. પતિની સેવા કરવી એ તો સ્ત્રીઓનો

મુખ્ય ધર્મ જ છે. મેં એમાં અધિક શું કર્યું છે કે આપ આટલી બધી પ્રશંસા કરો છો ? મેં જે કાંઇ કર્યું છે તે પોતાનો ધર્મ ગણીને કર્યું છે, વખાણ કરાવવા સારૂ નથી કર્યું. મહારાજ! તમે તો જ્ઞાની છો. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં કહ્યું છે તે તમે જાણો છો કે, 'દેવપૂજા, વ્રત, દાન, ઉપવાસ, જપ, તીર્થસ્નાન, યજ્ઞ, આખી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા, બ્રાહ્મણ અને અતિથિસત્કાર એ બધી વાતો પતિસેવાના સોળમા ભાગની પણ બરોબર નથી' વળી કહ્યું છે કે, 'પતિવ્રતા સ્ત્રીએ પતિને દેવતુલ્ય ગણીને સદા તેનાં હિતકારી કાર્યો કરવાં જોઇએ; કારણકે પતિજ તેનો મિત્ર છે, પતિની સેવા-થીજ સ્ત્રીનો જન્મ સફળ થાય છે.' વળી સ્કંદપુરાણમાં લખ્યું છે કે, 'તીર્થસ્થાન કરવાની ઇચ્છાવાળી સ્ત્રીઓએ પતિનું ચરણામૃત પીવું જોઇએ. કારણકે સ્ત્રીને માટે પતિ એજ ભગવાન, વિષ્ણુ અને મહાદેવથી પણ અધિક શ્રેષ્ઠ છે.' હે સ્વામીનાથ ! આપ તો મહાવિદ્વાન અને શાસ્ત્રના પારંગત છો. આપને હું વધારે શું કહું ? સંસારમાં સ્ત્રીને માટે પતિસેવા કરતાં અધિક સુખ બીજા કશામાં નથી અને એ પતિસેવાજ મેં બજાવી છે, એટલે કાંઇ અધિક કર્યું નથી."

પત્નીનાં આવાં મધુર વચનો સાંભળીને વાચસ્પતિ મહારાજે ઘણા પ્રસન્ન થઇ જઇને કહ્યું: "પ્રિયે ! તારૂં કહેવું વાજબી છે. વાસ્તવમાં પતિજ સ્ત્રીનું સર્વસ્વ છે, પણ એવું જ્ઞાન ઘણી થોડી સ્ત્રીઓને હોય છે."

ધન્ય છે ભામતીની પતિભક્તિને ! પતિના સહવાસથી એને પણ વિદ્યાનું વ્યસન લાગી ગયું હતું. એમ કહેવાય છે કે એણે કલ્પતરુ નામક ગ્રંથ ઉપર ટીકા લખી છે.

આમ સાહિત્યશ્રેણી

જ્ઞાન-ચારિત્ર્યવર્ધક અને નિર્દોષ આનંદ મેળવી શકાય તેવું સાહિત્ય જૂજ કિંમતથી પૂરું પાડવાના ઉદ્દેશથી, નાની પુસ્તિકાઓ પ્રસિદ્ધ કરવાનું શરૂ કર્યું છે. ગરીબ પણ સંસ્કારી વર્ગ પોતાની ગુંજાશ પ્રમાણે નાની શી લાયબ્રેરી વસાવી શકે એવો આશય છે. જુલાઈ ૧૯૪૯ સુધીમાં નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે :

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ-સરળ અર્થ સાથે ...	૧૨૮	૦-૪	૦-૧
સો મૂર્ખાઓનાં લક્ષણો-અર્થ અને સમજૂતી સાથે	૪૮	૦-૩	૦-૧
દૃગ્-દૃશ્ય વિવેક-સરળ અનુવાદ સાથે ...	૨૪	૦-૨	૦-૧
યક્ષ અને યુધિષ્ઠિર-મૂળ શ્લોકો સાથે સરળ ભાષામાં	૬૪	૦-૩	૦-૧
દત્તાત્રેય-(અવધૂત) દત્તાત્રેયના ૨૪ ગુરુઓનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન	૮૦	૦-૩	૦-૧
નીતિશતક-(શ્રીભર્તૃહરિ) સરળ અનુવાદ સાથે	૮૦	૦-૩	૦-૧
વૈરાગ્યશતક- ,, ,, ,,	૯૬	૦-૪	૦-૧
પ્રેમપન્થ-(૧) ગાંધીજીના પોતાના શબ્દોમાં ...	૬૪	૦-૩	૦-૧
પ્રેમપન્થ-(૨) સં૦ શ્રી. વાલજીભાઈ ગો. દેસાઈ	૧૦૪	૦-૪	૦-૧
શિવમહિમ્નઃ સ્તોત્રમ્ મૂળ શ્લોક, અન્વય, અર્થ અને ટિપ્પણ સહિત	૫૬	૦-૩	૦-૧
કણ્ઠાભરણમ્-મુખપાઠ કરવા યોગ્ય પ્રાર્થનામંત્રો-અર્થ સાથે	૬૪	૦-૩	૦-૧
તંત્રની સાધના-લે૦ આચાર્યશ્રી ક્ષિતિમોહન સેનઃ	૭૨	૦-૪	૦-૧
ગીતાસાર-કાકા કાલેલકરઃ ગીતાનું સંક્ષિપ્ત દોહન	૮૦	૦-૪	૦-૧
ગીતાપોથી-ભગવદ્ગીતાની બાળપોથી-કર્મયોગના ૧૨૫ શ્લોકો, અર્થ તથા વિસ્તૃત સમજૂતી સાથે	૧૦૪	૦-૬	૦-૧
ગીતાસંકલન-સં૦ શ્રી રમણ મહર્ષિ : બીજાં ત્રણ સંકલનો સાથે	૫૨	૦-૩	૦-૧
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-(૧૨ ને ૧૫ અધ્યાય) શ્લોકો તથા અર્થ સાથે...	૪૮	૦-૩	૦-૧
ઉત્તરગીતા-તત્ત્વબોધનો સરળ અનુવાદ-મૂળ શ્લોકો સાથે	૬૪	૦-૬	૦-૧
મણિરત્નમાળા-શંકરાચાર્ય : સરળ અર્થ, શ્લોકો સાથે	૧૬	૦-૧॥	૦-૧
જ્ઞાન અને કર્મ-લે૦ સ્વામી અદ્વૈતાનંદઃ ...	૭૨	૦-૩	૦-૧
પરમ પુરુષાર્થ-લે૦ ,, ,, : માનવજીવનનો ઉદ્દેશ	૧૨૦	૦-૬	૦-૧
આર્ય, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતોનો સમન્વય-લે૦ પંડિત બહેચરદાસ દોશી ...	૪૮	૦-૩	૦-૧
નારદનાં ભક્તિસૂત્રો-મૂળ શ્લોકો, અર્થ તથા વિવેચન સાથે	૬૪	૦-૩	૦-૧

જ્ઞાનનાં ઝરણાં–(આવૃત્તિ ૩જી) લે૦ સ્વામી માધવતીર્થજી:	૬૪	૦–૩	૦–૧
શ્રીરામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ–(૧) અનેક રસપ્રદ બોધક પ્રસંગો–ઉપદેશો	૯૬	૦–૬	૦–૧
શ્રીરામકૃષ્ણ ઉપદેશ–બોધદાયક ઉપદેશો ...	૮૮	૦–૫	૦–૧
વિચારસૂર્યોદય–સ્વામીશ્રી માધવતીર્થજી : ...	૬૦	૦–૩	૦–૧
ઉચ્ચ જીવન–ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ: (આ. ૬ઠ્ઠી)	૫૬	૦–૩	૦–૧
ધ્યાન અને જ્ઞાન–લે૦ સ્વામી માધવતીર્થજી : નવી આવૃત્તિ	૪૮	૦–૩	૦–૧
બંસીમાં ભગવાને શું ગાયું ? (સ્વ૦ પઢિયારકૃત)	૬૪	૦–૩	૦–૧

ચરિત્રો

રામાયણની રહસ્યકથા–રામાયણનાં પાત્રોનો સાર	૧૬	૦–૧	૦–૧
ચંદ્રહાસ–ભક્ત ચંદ્રહાસની કથા સારરૂપે ..	૬૪	૦–૩	૦–૧
ભક્ત જલારામ–મહાન પ્રભુભક્તના જીવનપ્રસંગો	૬૪	૦–૩	૦–૧
સુદામાચરિત્ર–પ્રેમાનંદકૃત	૬૪	૦–૩	૦–૧
ભક્ત રોહિદાસ–ચરિત્ર	૪૮	૦–૩	૦–૧
સ્વામી રામતીર્થ–કિશોરો માટે પ્રેરણાદાયી ટૂંકું ચરિત્ર	૭૨	૦–૪	૦–૧
સતી સાવિત્રી–સત્યવાન ને સાવિત્રીની રોચક કથા	૫૨	૦–૩	૦–૧
મેનાવતી ને **ગોપીચંદ** તથા **ભર્તૃહરિ** ને **વિક્રમ**	૪૮	૦–૩	૦–૧
જેસલ ને તોરલ તથા **જાલંધર ને ગોપીચંદ**–સ્વ. કલાપી	૫૬	૦–૩	૦–૧
ભક્તરાજ હનુમાન–ટૂંકું જીવનચરિત્ર	૭૬	૦–૬	૦–૧
શ્રીતૈલંગસ્વામી–વિશુદ્ધાનંદ તથા પૌહારીબાબાનાં ચરિત્રો	૮૮	૦–૪	૦–૧
બાળકોના વિવેકાનંદ–બાળોપયોગી ટૂંકું ચરિત્ર	૬૪	૦–૪	૦–૧
બાળજી બાપા–આદર્શ સંત	૬૪	૦–૪	૦–૧
સંત કબીર–(સચિત્ર)સચોટ પ્રસંગો આલેખતું ટૂંકું ચરિત્ર	૫૬	૦–૩	૦–૧
ભક્ત અંબરીષ–ચરિત્ર	૫૬	૦–૩	૦–૧
શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ–(કિશોરો માટે) ...	૮૮	૦–૬	૦–૧
નાનભાઈ બાપા–એક આદર્શ વૈદ્ય (આવૃત્તિ બીજી)	૭૨	૦–૩	૦–૧
નાનક–(આ. બીજી) ચરિત્ર, ૨૩ ભજનો સાથે ...	૧૦૪	૦–૬	૦–૧

સંતવાણી

હરિપાઠ–શ્રીજ્ઞાનદેવ રચિત ૨૮ અભંગો ...	૩૨	૦–૨	૦–૧
ભક્ત સૂરદાસનાં પદો–ટૂંકા જીવનચરિત્ર સાથે	૮૦	૦–૪	૦–૧
ધીરા ભગતનાં પદો–સં. શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપટ :	૮૦	૦–૪	૦–૧
ભોજા ભગતના ચાબખા–સં. „ „ „	૯૬	૦–૬	૦–૧
છોટમની વાણી–મહાત્મા છોટમનાં ૯૬ પદોનો સંગ્રહ	૭૨	૦–૪	૦–૧
કબીરની સાખીઓ–ગુજરાતી અર્થ સાથે... ...	૮૦	૦–૪	૦–૧
તુલસીદાસની સાખીઓ–સમજૂતી સાથે ...	૭૨	૦–૩	૦–૧
સો ભજનો–સં૦ મુનિ નાનચંદ્રજી	૬૪	૦–૬	૦–૧

વાર્તાઓ—નાટકો

અમણુ નારદ ને પાંડુ ઝવેરી—અનુ: પદ્માવતી દેસાઈ: પર ૦—૩ ૦—૧
મદાલસા અને અલર્ક—ચરિત્ર સાથે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ ૯૬ ૦—૫ ૦—૧
દુષ્યંત ને શકુંતલા અને બીજી વાતો— ... ૯૬ ૦—૬ ૦—૧
ધાવણની ધાર અને બીજી વાતો—લે૦ ચુનીલાલ મડિયા: માનવસ્વભાવ ને લાગણી પ્રગટ કરતી ૪ વાતો ૭૬ ૦—૩ ૦—૧
કાળસુખી અને બીજી વાતો—(સચિત્ર) લે૦ ચુનીલાલ મડિયા: કાઠિયાવાડી જીવનની રસિક પણ નિર્દોષ ૫ વાતો ૬૪ ૦—૩ ૦—૧
સમ્રાટ શ્રેણિક અને દેવી નંદા—જૈન સંસ્કૃતિની બે નાયિકાઓ ... ... ૬૪ ૦—૩ ૦—૧
કેરીની મોસમ અને બીજી વાતો—લેખક: શયદા. માનવ-હૃદયની સારી-નરસી લાગણીઓ વ્યક્ત કરતી ૭ વાતો ૭૬ ૦—૫ ૦—૧
અજોઆળે અને નવું રેલવે સ્ટેશન—શ્રી. ચુનીલાલ વ. શાહ: ૬૦ ૦—૪ ૦—૧
જીવનનો મર્મ—લેખક: સોપાન: ... ... ૮૪ ૦—૬ ૦—૧
નવજવાન ,, ... ૬૪ ૦—૪ ૦—૧
ભાડિંસાનું રહસ્ય ,, ... ૭૨ ૦—૪ ૦—૧
એ વૃદ્ધ પુરુષ ! ,, ... ૫૬ ૦—૪ ૦—૧
આશાને અજવાળે ,, ... ૫૬ ૦—૪ ૦—૧

કાવ્યો

ગીતાંજલિ—શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરકૃત ... ... ૧૦૪ ૦—૬ ૦—૧
મનને—આવૃત્તિ રજી ... ... ૩૨ ૦—૩ ૦—૧
શ્રીમંતોનો સટ્ટો—(આ. બીજી) લે૦ શ્રી. ઈશ્વર ધોળકિયા: ૬૪ ૦—૪ ૦—૧
જયભારતી—લે૦ 'શયદા'-ભારતની ચડતીપડતીનું દિગ્દર્શન ૩૬ ૦—૬ ૦—૧

બાળકોને ઉપયોગી

બાળકોના આચાર—બાળકોને સદ્વર્તન શીખવતા પાઠો ૪૦ ૦—૨ ૦—૧
બાળકોની રીતભાત— ,, ,, ,, ,, ૪૮ ૦—૩ ૦—૧
બાળકોનો આનંદ—બોધક પાઠો ... ... ૯૬ ૦—૪ ૦—૧

આરોગ્ય ને વૈદક

ખોરાકમાં ઝેર—ખોરાકમાં થતા ભેળસેળ વિષે માહિતી ૮૦ ૦—૪ ૦—૧
માંદગીમાં ઉપવાસ— ,, ,, ૧૧૬ ૦—૬ ૦—૧
પાક—ઔષધિ—શિયાળામાં ખાવા લાયક ૮૦ પાકો બનાવવાની રીત તથા ઉપયોગ ... ... ૮૦ ૦—૬ ૦—૧
વૈદકના અકસીર ઉપાયો—બાલબોધોદય નામની પુસ્તિકા ઉપરથી તૈયાર કરેલું શ્લોકો, અર્થ અને ઉપયોગી ટિપ્પણો સાથેનું પુસ્તક ... ... ૧૧૨ ૦—૬ ૦—૧